



วิทยานิพนธ์

การศึกษาวิเคราะห์โคลงฉันท์เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

AN ANALYTICAL STUDY OF KLONG DAN
PATISANGKHORN WAT PHRACHETUPHON BY THE
SUPREME PATRIARCH HIS ROYAL HIGHNESS PRINCE
PARAMANUJITAJINORASA

นางสาวสมใจ โปธิ์เขียว

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พ.ศ. 2550



ใบรับรองวิทยานิพนธ์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (วรรณคดีไทย)

ปริญญา

วรรณคดีไทย	วรรณคดี
สาขา	ภาควิชา

เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

An Analytical Study of Klong Dan Patisangkhorn Wat Phrachetuphon By The Supreme Patriarch His Royal Highness Prince Paramanujitajinorasa

นามผู้วิจัย นางสาวสมใจ โพร้เขียว

ได้พิจารณาเห็นชอบโดย

ประธานกรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์เสาวณิต ริงวอน, อ.ด.)

กรรมการ

(พระราชเวที (สุรพล ชิตตาโณ), ป.ศ. 9, อ.ม.)

กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ญาดา อารัมภีร์, อ.ด.)

หัวหน้าภาควิชา

(อาจารย์บรรณา นาวิกมูล, M.A.)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์รับรองแล้ว

(รองศาสตราจารย์วินัย อัจคงหาญ, M.A.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ เดือน พ.ศ.

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

การศึกษาวิเคราะห์โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมาภิไธยชิโนรส

An Analytical Study of Klong Dan Patisangkhorn Wat Phrachetuphon By The Supreme
Patriarch His Royal Highness Prince Paramanujitajinorasa

โดย

นางสาวสมใจ โพธิ์เขียว

เสนอ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
เพื่อความสมบูรณ์แห่งปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (วรรณคดีไทย)
พ.ศ. 2550

สมใจ โพธิ์เขียว 2550: การศึกษาวิเคราะห์โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน
พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมานุชิตชิโนรส
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (วรรณคดีไทย) สาขาวรรณคดีไทย ภาควิชาวรรณคดี
ประธานกรรมการที่ปรึกษา: ผู้ช่วยศาสตราจารย์เสาวณิต วิงวอน, อ.ด. 225 หน้า

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการศึกษาโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมานุชิตชิโนรส ในฐานะที่เป็นวรรณคดียอพระเกียรติ เป็น
บันทึกทางประวัติศาสตร์ และเป็นบันทึกทัศนศิลป์ โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น 7 บท ว่าด้วย
การศึกษาประวัติวัดพระเชตุพนและการบูรณะปฏิสังขรณ์ การศึกษาองค์ประกอบของโคลงต้น
เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนด้านวรรณศิลป์ และการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างโคลงต้น
เรื่องนี้กับทัศนศิลป์

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นพระอารามหลวงสำคัญแห่งหนึ่งของกรุง
รัตนโกสินทร์ เดิมเป็นวัดราษฎร์ชื่อวัดโพธาราม สร้างมาตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้รับการ
การสถาปนาเป็นพระอารามหลวงในสมัยธนบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์วัดพระเชตุพนฯ ได้รับการ
การบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
(ครองราชย์ปี พ.ศ. 2325 - 2352) และมีการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ปี พ.ศ. 2367 - 2394) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมานุชิต
ชิโนรส ขณะดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสและทรงเป็นอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนฯ ได้
ทรงพระนิพนธ์โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนขึ้น โคลงเรื่องนี้นอกจากเป็นวรรณคดี
แล้ว ยังเป็นบันทึกการต่าง ๆ ในการปฏิสังขรณ์อย่างละเอียด ซึ่งหลายรายการไม่ปรากฏใน
หลักฐานอื่น

จากการศึกษาพบว่าโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นวรรณคดีที่มีคุณค่า
หลายด้าน ได้แก่ คุณค่าด้านวรรณคดี มีการใช้ภาษาไพเราะ งดงาม เพียบพร้อมด้วยคุณค่า
ทางวรรณศิลป์ มีการวางโครงเรื่องดีสอดคล้องกับวัตถุประสงค์การยอพระเกียรติ นอกจากนี้ยังมี
มีคุณค่าในฐานะเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ และคุณค่าในฐานะเป็นบันทึกทัศนศิลป์อีกด้วย

Somjai Phokiew 2007: An Analytical Study of Klong Dan Patisangkhorn Wat Phrachetuphon By The Supreme Patriarch His Royal Highness Prince Paramanujitajinorasa. Master of Arts (Thai Literature), Major Field: Thai Literature, Department of Literature. Thesis Advisor: Assistant Professor Sauvanit Vingvorn, Ph.D. 225 pages.

This thesis is an analytical study of Klong Dan Patisangkhorn Wat Phrachetuphon, composed by the Supreme Patriarch His Royal Highness Prince Paramanujitajinorasa, as a eulogy for King Rama III, a historical record, and a record of visual art forms. It is divided into seven chapters which include the study of the history and renovations of Wat Phrachetuphon, of the elements of the Klong Dan, the renovation of Wat Phrachetuphon in literary area, and the relation between Wat Phrachetuphon and visual art.

Wat Phrachetuphon is one among a number of important royal monasteries in Bangkok. The monastery, originally named Wat Photaram, was constructed in the late Ayutthaya period by common people, and was turned into a royal monastery in the period of Thonburi. In the early Rattanakosin period, there were two renovations done to this monastery; the first one was carried out in the First Reign (B.E. 2325-2352), and the second, which was greatly extensive, in the Third Reign (B.E. 2367-2394). It was the great renovation in the Third Reign that the Supreme Patriarch His Royal Highness Prince Paramanujitajinorasa, who was then the abbot of the monastery, took as the theme of Klong Dan Patisangkhorn Wat Phrachetuphon. This writing serves as both literature and a detailed record of the restoration and construction, many items of which are not available anywhere else.

The study has found that Klong Dan Patisangkhorn Wat Phrachetuphon is a valuable piece of work in various aspects for the poem is literature, historical record, and record of visual art forms at the same time. As literature, Klong Dan Patisangkhorn Wat Phrachetuphon was composed with magnificent language, with a masterfully designed plot, making it an appropriate eulogy for the king.

Student's signature

Thesis Advisor's signature

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เสาวณิต ริงวอน ประธานคณะกรรมการที่ปรึกษา พระราชเวที (สุรพล ชิตมาโน) กรรมการสาขาวิชาเอก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ญาดา อารัมภีร์ กรรมการสาขาวิชาการ ซึ่งคอยช่วยเหลือให้คำแนะนำตลอดจนคอยให้กำลังใจแก่ผู้วิจัยด้วยความเมตตาโดยตลอด และกราบขอบพระคุณ ดร.โกวิทย์ พิมพวง ผู้แทนบัณฑิตวิทยาลัย ซึ่งช่วยแก้ไขวิทยานิพนธ์ให้สมบูรณ์

กราบขอบพระคุณ พระมหาวิเชียร สิริวิฑูมโน พระมหาสมเกียรติ แห่งวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ที่อนุเคราะห์ข้อมูลภาพอันเป็นประโยชน์แก่การวิจัย

กราบขอบพระคุณ อาจารย์วรรณ นาวิกมูล หัวหน้าภาควิชาวรรณคดี ที่อนุเคราะห์แก้ไขบทคัดย่อภาษาอังกฤษ

กราบขอบพระคุณ คณาจารย์ในหลักสูตรปริญญาโทที่ให้ความรู้ด้านวิชาการ และอาจารย์ในภาควิชาวรรณคดีที่ให้คำแนะนำที่มีค่าในการทำวิทยานิพนธ์นี้

ขอบพระคุณ คุณโชติรส เกตุแก้ว คุณณัฐนรินทร์ ธัญชยางกูร บุตรเพชร คุณพรพรหม บุญถนอม ที่ให้ความช่วยเหลือด้านเทคนิคการพิมพ์

ผู้วิจัยขอขอบคุณ เพื่อนร่วมรุ่นปริญญาตรี ภาควิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยกรุงเทพ ตลอดจนเพื่อนนิสิตภาควิชาวรรณคดีทุกคนที่ให้กำลังใจด้วยความห่วงใยมาโดยตลอด

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ไม่อาจสำเร็จได้หากปราศจากบุคคลสองท่านคือ บิดา มารดา ผู้วิจัย ขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง ผู้วิจัยขออุทิศความสำเร็จนี้ให้แก่ครอบครัวอันเป็นที่รัก และภาควิชาวรรณคดี มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ที่ทำให้ผู้วิจัยศึกษาสำเร็จได้ตั้งตั้งใจ

สมใจ โพธิ์เขียว
มีนาคม 2550

สารบัญ

	หน้า
สารบัญภาพ	(4)
บทที่ 1 บทนำ	1
ความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	5
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	5
ขอบเขตการวิจัย	5
วิธีการวิจัย	6
ระยะเวลาที่ใช้ในการวิจัย	6
แผนการดำเนินงาน	6
บทที่ 2 การตรวจเอกสาร	7
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านวรรณศิลป์	7
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับศิลปกรรมไทย	10
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านวรรณกรรมกับสังคม	14
บทที่ 3 ประวัติวัดพระเชตุพนและการบูรณะปฏิสังขรณ์	16
บทที่ 4 โคลงฉันท์เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน	39
ประวัติการแต่ง	39
คำประพันธ์	40
เนื้อเรื่อง	40
พระอุโบสถ	41
พระวิหารทิศ	42
พระระเบียง	43
พระมหาธาตุ	44
พระเจดีย์รายและพระเจดีย์หมู่	44
พระมหาเจดีย์	45
ศาลาราย	46
พระวิหารคด	47
กำแพงแก้วคั่นเขตกลางวัด	47

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
หอธรรม (พระมณฑป)	47
ศาลาทิศพระมณฑป	48
ศาลาการเปรียญ	49
พระวิหารน้อย	49
หอรระฆัง	50
สระ	50
สวนมิสกวัน	50
วิหารพระไสยาส	50
ภูเขารอบบริเวณวัด	51
ประตูและกำแพงวัด	51
ฉนวนน้ำ	52
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์	53
ศิลปกรรมในรายการปฏิสังขรณ์	61
สถาปัตยกรรม	61
จิตรกรรม	68
ประติมากรรม	77
บทที่ 5 วรรณศิลป์ในโคลงฉันเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน	81
การวิเคราะห์ด้านรูปแบบ	82
ฉันทลักษณ์	82
โครงเรื่อง	96
การวิเคราะห์ด้านภาษา	101
การใช้คำ	101
การใช้ความเปรียบ	129
การใช้โวหาร	133

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 6 คุณค่าของโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน	138
คุณค่าด้านวรรณคดี	138
การใช้ภาษา	139
เนื้อหา	141
คุณค่าในฐานะเป็นบันทึกประวัติศาสตร์	144
คุณค่าในฐานะเป็นบันทึกทัศนศิลป์	152
บทที่ 7 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	195
สรุปผลการวิจัย	198
ข้อเสนอแนะ	199
เอกสารและสิ่งอ้างอิง	200
ภาคผนวก	211
ภาคผนวก ก พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	212
ภาคผนวก ข พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า	
กรมพระปรมาภิไธยวชิราวุธ	218
ประวัติการศึกษา และการทำงาน	225

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
3.1	แผนที่ป้อมบางกอกที่นายทหารฝรั่งเศสวาดเมื่อ พ.ศ. 2231 ตันรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ยังไม่ปรากฏวัดโพธารามขณะนั้น	30
3.2	แผนที่อาณาเขตเมืองธนบุรีซึ่งครอบคลุม 2 ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เห็นวัดโพธารามอยู่ในเขตเมือง	31
3.3	แผนที่แสดงอาณาเขตกรุงเทพฯ สมัยต้นรัตนโกสินทร์เห็นวัดพระเชตุพนฯ อยู่ติดพระบรมมหาราชวัง	32
3.4	ผังวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช	33
3.5	ผังวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	34
3.6	ผังวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	35
3.7	ภาพกราฟิกแสดงผังวัดพระเชตุพนฯ ในปัจจุบัน	36
3.8	ภาพถ่ายมุมสูงวัดพระเชตุพนฯ ในปัจจุบัน เห็นเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส	37
3.9	การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในปัจจุบัน พ.ศ. 2550	38

สารบัญญภาพ (ต่อ)

ภาพที่		หน้า
5.1	แผนผังวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ลำดับเลขตามโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน	135
5.2	ภาพกราฟิกผังวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	136
6.1	ผังแสดงสี่กระเบื้องมุงหลังคาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	190
6.2	โครงการฉนวนทำน้ำวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	192
6.3	ตำแหน่งที่ตั้งฉนวนทำน้ำสันนิษฐานจากโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน	193
7.1	โครงการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	198

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอกชนิดราชวรมหาวิหาร เป็นพระอารามหลวงสำคัญแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ เดิมเป็นวัดราชบูรณ์ สร้างมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ปลายรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา เรียกกันว่า “วัดโพธาราม” ใน พ.ศ.2311 เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีนั้น อาณาเขตของกรุงธนบุรีครอบคลุมสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และวัดโพธารามซึ่งอยู่ฝั่งตะวันออกอยู่ในเขตพระนคร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นพระอารามหลวง

การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ใช้เวลาก่อสร้างทั้งสิ้น 7 ปี 5 เดือน 28 วัน จึงแล้วเสร็จ เนื่องจากการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งแรกจึงมีรายการการปฏิสังขรณ์หลายสิ่งด้วยกัน อาทิ การถมดินเพื่อขยายเนื้อที่ในบริเวณที่เป็นบ่อน้ำ ร่องน้ำ การสร้างพระอุโบสถมีกำแพงแก้ว ล้อมรอบ การมุงกระเบื้องหลังคาพระอุโบสถ การสร้างหอไตร ศาลาการเปรียญ หอระฆัง รวมไปถึงการอัญเชิญพระพุทธรูปหลายองค์จากกรุงเก่ามาประดิษฐานในวิหารที่ครอบพระอุโบสถ ครั้นเสร็จการบูรณะปฏิสังขรณ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีมหรสพสมโภชฉลองพระอารามและพระราชทานนามใหม่ว่า **วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศ** ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนสร้อยนามเป็น **วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม**

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง มูลเหตุของการปฏิสังขรณ์เนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐินและทอดพระเนตรถาวรวัตถุต่าง ๆ ภายในวัดชำรุดทรุดโทรมลงมากเนื่องจากปฏิสังขรณ์มาเป็นเวลา 31 ปีแล้ว นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริที่จะทรงบูรณะปฏิสังขรณ์และสถาปนาขึ้นใหม่อีก นับเป็นการบูรณะ

ครั้งใหญ่ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมช่างฝีมือที่มีความสามารถด้านต่างๆ ได้แก่ ด้านสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรม ใน**ด้านสถาปัตยกรรม**ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขยายพระอุโบสถเก่าที่เล็กและคับแคบให้กว้างขึ้นและต่อมุขหลังพระวิหารทิศ 3 ทิศให้ยาวเหมือนพระวิหารทิศตะวันออก ฯลฯ **ด้านจิตรกรรมและประติมากรรม** ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เขียนภาพต่างๆ และเขียนลายรดน้ำ ตลอดจนการปั้นตุ๊กตารูปคนและรูปสัตว์ การหล่อรูปฤๅษี และการแกะสลักบานประตูประดับมุก ฯลฯ การปฏิสังขรณ์ครั้งนี้แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานอย่างลงตัวระหว่างศิลปะจีนและศิลปะไทย ต้องตามพระราชนิยม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ฯ แล้ว ยังมีพระราชประสงค์ที่จะให้วัดพระเชตุพนฯ เป็นศูนย์กลางการเผยแพร่ความรู้แก่ประชาชนและเป็นแหล่งรวมสรรพวิชา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกความรู้ต่างๆ บนแผ่นศิลาประดับไว้ในบริเวณวัด พร้อมทั้งมีรูปเขียนและรูปปั้นประกอบ เพื่อให้ผู้สนใจมีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนจากศิลาจารึกเหล่านั้น โดยแบ่งออกเป็น 8 หมวด คือ **หมวดประวัติ** จารึกเรื่องประวัติ การสร้างวัด **หมวดพระพุทธศาสนา** จารึกเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ เรื่องพระพุทธรูป อรรถกถาชาดก ฯลฯ **หมวดตำรายา** จารึกสมุฏฐานโรค ยารักษาโรค **หมวดวรรณคดี** จารึกตำราฉันทน์ โคลง รามเกียรติ์ เพลงยาวกลบทและกลอักษร ฯลฯ **หมวดสุภาสิต** จารึกฉันทกฤษณาสอนน้อง โคลงโลกนิติ **หมวดทำเนียบ** จารึกทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง ทำเนียบตราตำแหน่งสมณศักดิ์ และโคลงภาพคนต่างภาษา **หมวดประเพณี** จารึกกริ้วกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค ฯลฯ และ**หมวดอนามัย** จารึกโคลงประกอบรูปฤๅษีตัดตน นับได้ว่าวัดพระเชตุพนฯ เป็นศูนย์กลางเผยแพร่สรรพวิชาให้แก่ประชาชนอย่างแท้จริง

จากการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นี้เอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งดำรงตำแหน่งอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนฯ ในขณะนั้นได้ทรงพระนิพนธ์ “โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน” ขึ้น เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและส่งเสริมการศึกษาให้แพร่ขยายไปสู่ประชาชนทั่วไป และเพื่อเป็นการบันทึกรายการต่างๆ ในการปฏิสังขรณ์เอาไว้เป็นหลักฐาน มีรายละเอียดของการปฏิสังขรณ์หลายอย่างไม่ปรากฏในหลักฐานอื่น ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ในคำนำ “โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน” ฉบับพิมพ์ปี พ.ศ.2459 (ยุพพร แสงทักษิณ, 2537: 231) ว่า

. . .โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ นี้มีข้อวิเศษ 2 อย่าง คืออย่าง 1 ลักษณะการแต่งกลอน ถ้าแต่งเรื่องบรรยายเช่นแตงนิทานไม่สู้จะยาก ด้วยมีทางที่จะยกย้ายกระบวนความได้หลายอย่าง แต่งเป็นเรื่องพรรณนาการเช่นหนังสือเรื่องนี้ มีแต่ที่จะพรรณนารูปร่างโบสถ์ราม ลวดลายปั้นลายเขียน ทางความคับแคบแต่งยากกว่านิทานซ้ำแต่งเป็นโคลงต้นซึ่งมีบังคับยากกว่าโคลงสุภาพ ไซ้แต่เท่านั้น ในเวลาเมื่อสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ ประจบที่ฝ่ายคฤหัสถ์แต่งเพลงยาวกลบทประกวดกัน ทรงแต่งโคลงต้นเรื่องนี้ในตอนข้างท้ายเป็นกลบทต่างๆ สุกฤหัสถ์ด้วยจึงนับว่าเป็นหนังสือที่แต่งยาก แลทรงแต่งได้ดีประการ 1 อีกประการ 1 นั้น วิเศษในทางโบราณคดีที่กล่าวถึงเรื่องราววัดพระเชตุพนฯ วัดนี้เมื่อครั้งกรุงเก่าเป็นวัดเล็กๆ เรียกว่าวัดโพธาราม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาเป็นพระอารามหลวง สร้างใหญ่โตกว่าวัดอื่นๆ ในรัชกาลที่ 1 มีจดหมายเหตุการสร้างจารึกศิลาไว้ มาถึงรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์แก้ไข แลขยายเขตวัดให้กว้างขวางออกไปอีก ทรงสร้างเพิ่มเติมอีกก็หลายอย่าง ใครๆ เช่นตัวข้าพเจ้าเอง เคยไปที่วัดพระเชตุพนฯ นับครั้งไม่ถ้วน เคยพบแลอ่านตำนานวัดพระเชตุพนฯ มากี่หลายฉบับ ยังไม่เคยได้ความรู้เรื่องวัดพระเชตุพนฯ ว่าครั้งรัชกาลที่ 1 ทรงสร้างไว้อย่างไร แลในครั้งรัชกาลที่ 3 ทรงแก้ไขเพิ่มเติมอย่างไรได้เลียด จนมาได้อ่านโคลงเรื่องนี้จึงเป็นหนังสือวิเศษในทางจดหมายเหตุด้วยอีกประการ 1 ข้าพเจ้าขอแนะนำผู้ศึกษาโบราณคดีที่แสวงหาความรู้การเก่า ขอให้เอาใจใส่ในความข้อหลังนี้โดยเฉาะ

พระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงบทบาทสำคัญของโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในฐานที่เป็นบันทึกประวัติศาสตร์อันทรงคุณค่าได้เป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จากผู้นิพนธ์ทรงบันทึกแม้กระทั่งรายละเอียดและที่มาของวัสดุก่อสร้างต่างๆ เช่น

ใบสีมาเดอมราชสร้าง	สีลากำ โปชฤ
ไช้ชาติผากพเสียม	สบแคว้น
ศรีเขี้ยวขจิตรจำหลัก	ลายหยาบ ยลพ้อ
ไปพิลาศลเอียดแมนไช้	ช่างทราม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 41)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าทรงให้ความสำคัญแม้ในรายละเอียดเล็กน้อยเกี่ยวกับที่มาและคุณภาพของวัสดุที่ใช้ในการปฏิสังขรณ์ ดังที่ทรงอธิบายว่าหินที่นำมาทำใบสีมาเดิมนั้นเป็นหินสีเขียวที่นำมาจากเขมรซึ่งไม่คงงามเพราะลวดลายหายาบเหมือนกับใช้ช่างไร้ฝีมือมาแกะสลัก

ความสำคัญของ “โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน” มิได้เป็นแต่เพียงเป็นบันทึกประวัติศาสตร์อันทรงคุณค่าเท่านั้น หากยังเป็นวรรณคดีที่ถึงพร้อมไปด้วยความงามทางวรรณศิลป์อันเป็นคุณลักษณะเด่นในงานพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส อัจฉริยกวีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังคำกล่าวของ กุสุมา รัชมนิ (2537: 99-100) ที่ว่า

... โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ มีกวีเอกเช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ผู้ทรงรู้กฎเกณฑ์การประพันธ์ รู้จักสร้างศัพท์ และรู้จักภาษาต่างๆ ทั้งบาลี สันสกฤต และเขมร จนสามารถพลิกศัพท์ ให้เข้ากับฉันทลักษณ์ได้ดี ทั้งยังทรงใช้หลักการตามตำราทวิศาสตร์ของบาลีอย่างเชี่ยวชาญ บทพระนิพนธ์จึงเป็นแบบอย่างของงานประพันธ์ที่ “งามเพราะตกแต่ง” “งามเมื่อปราศจากโทษ” และ “งามด้วยคุณลักษณะ” ได้เป็นอย่างดี

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เพราะนอกจากจะเป็นวรรณคดีที่เลิศด้วยรสแห่งวรรณศิลป์แล้ว ยังแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับศิลปกรรมอย่างเด่นชัด อันเป็นประเด็นที่น่าสนใจและยังไม่มีผู้ศึกษามากเท่าใดนักเพื่อเป็นการขยายขอบเขตของการศึกษาวรรณคดีที่มีความสัมพันธ์กับศาสตร์อื่น โดยไม่จำกัดการศึกษาเฉพาะเพียงองค์ประกอบของวรรณคดีเท่านั้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในด้านวรรณศิลป์และความสัมพันธ์กับทัศนศิลป์

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เห็นความงามด้านวรรณศิลป์อันเป็นลักษณะเด่นในพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
2. ได้รับความรู้เรื่องวรรณกรรมประเภทบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่มีจุดประสงค์เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. ได้รับความรู้เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับทัศนศิลป์เกี่ยวกับรายละเอียดของสิ่งก่อสร้างต่างๆ ภายในวัดพระเชตุพนฯ ที่อาจจะหาไม่ได้ในหนังสือเล่มอื่น สิ่งก่อสร้างต่างๆ ที่ปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ นั้น ในปัจจุบันมีทั้งสิ่งที่ยุทธานุภาพไปแล้วและสิ่งที่ยังคงอยู่แต่ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพ ตามยุคสมัย ทำให้เห็นคุณค่าและบทบาทของวรรณคดีในฐานะที่เป็นบันทึกสำคัญของสังคม

ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยยึดตาม “โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ฉบับพิมพ์ประกาศพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส 9-11 ธันวาคม 2547” เนื่องจากเป็นฉบับพิมพ์ครั้งล่าสุดและเป็นฉบับเทียบกับฉบับพิมพ์ก่อนหน้านี้ คือ ฉบับพิมพ์ ปี พ.ศ.2472, 2517, 2533 และ 2544 ตามลำดับ

วิธีการวิจัย

1. ศึกษาโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฉบับพิมพ์ พ.ศ.2547 แยกศิลปกรรมที่ปรากฏในรายการปฏิสังขรณ์โดยจัดกลุ่มเรียงตามประเภท
2. เก็บข้อมูลภาพถ่ายของศิลปกรรมในวัดพระเชตุพนฯ ทุกสมัยเพื่อนำมาเปรียบเทียบกับข้อความที่พรรณนาในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์
3. ค้นคว้ารวบรวมข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง
4. นำเอกสารทั้งหมดมาวิเคราะห์
5. สรุปผลการวิจัยและเรียบเรียงเป็นรายงานวิจัย

ระยะเวลาที่ใช้ในการวิจัย

ระยะเวลาดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ใช้ระยะเวลาดำเนินการวิจัยตั้งแต่ พฤศจิกายน 2547 - มีนาคม 2550

แผนการดำเนินงาน

- | | |
|----------------------------------|----------------------------|
| 1. ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง | ตุลาคม 2547 - มกราคม 2548 |
| 2. ขออนุมัติหัวข้อวิทยานิพนธ์ | กุมภาพันธ์ 2548 |
| 3. ศึกษาข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล | มีนาคม - มิถุนายน 2548 |
| 4. เขียนรายงานการวิจัย | กรกฎาคม 2548 - มีนาคม 2550 |
| 5. จัดพิมพ์เป็นรูปเล่ม | เมษายน 2550 |

บทที่ 2

การตรวจเอกสาร

ในการเขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ผู้วิจัยได้ตรวจสอบเอกสารที่เกี่ยวข้องและจำแนกประเด็นของการศึกษาค้นคว้าเป็น 3 ส่วน ดังนี้

1. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านวรรณศิลป์
2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับศิลปกรรมไทย
3. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านวรรณกรรมกับสังคม

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านวรรณศิลป์

วีรชัย ปิยะสุนทรวงษ์ (2524) “การศึกษาเชิงวิเคราะห์สรรพสิทธิ์คำฉันท์กับสรรพสิทธิชาดก” ศึกษาเปรียบเทียบความเหมือนและความแตกต่างของสรรพสิทธิ์คำฉันท์ บทพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และสรรพสิทธิชาดกในปัญญาสาชดก ทั้งในด้านเนื้อเรื่องและการใช้สำนวนภาษา ซึ่งเป็นส่วนที่เสริมให้สรรพสิทธิ์คำฉันท์เป็นวรรณคดียอดเยี่ยม ศึกษาสรรพสิทธิชาดกและสรรพสิทธิ์คำฉันท์ในเชิงประวัติเกี่ยวกับผู้แต่ง ปีที่แต่งและที่มา และเปรียบเทียบความเหมือนและความแตกต่างของวรรณคดีทั้ง 2 เรื่องในด้านจุดประสงค์การแต่ง รูปเรื่อง แก่นเรื่อง โครงเรื่อง ตัวละครและฉาก เรื่องเสริมและที่มาของเรื่องเสริมพร้อมทั้งศึกษาวรรณศิลป์โดยการพิจารณาการใช้คำ ภาพพจน์ และโวหารแบบต่างๆ

จารีต เขาว์ขุนทด (2529) “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมของหลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรถึก)” ศึกษารวบรวมและเผยแพร่ผลงานของหลวงธรรมาภิมณฑ์ทั้งต้นฉบับตัวเขียนและฉบับที่พิมพ์เผยแพร่แล้ว มุ่งวิเคราะห์ในด้านรูปแบบ องค์ประกอบของเรื่อง อันได้แก่ โครงเรื่อง สารสำคัญของเรื่อง ตัวละคร คุณค่าและลักษณะดีเด่น ผลการศึกษาพบว่า วรรณกรรมของหลวงธรรมาภิมณฑ์ มีทั้งโครงเรื่องที่นำมาจากชาดก จากบทละครของเชกสเปียร์และที่แต่งขึ้นเอง คุณค่าจากวรรณกรรมของหลวงธรรมาภิมณฑ์มีทั้งคุณค่าในด้านเนื้อหาและคุณค่าเชิงวรรณศิลป์

สุภาพร คงศิริรัตน์ (2531) “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมคำสอนสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นเรื่องศรีสวัสดิ์วัตร” ศึกษาวรรณกรรมคำสอนเรื่องศรีสวัสดิ์วัตร เกี่ยวกับผู้แต่ง จุดมุ่งหมายในการแต่ง การใช้ภาษาเชิงวรรณศิลป์ ลักษณะตัวอักษรและอักษรวิธี ตลอดจนสภาพสังคมที่ปรากฏในวรรณกรรม โดยศึกษาจากเอกสารโบราณทั้งสิ้น 8 ฉบับ ผลการศึกษาพบว่าลักษณะอักษรและอักษรวิธีที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องศรีสวัสดิ์วัตร ฉบับขุนสารานุกรมมีลักษณะคล้ายคลึงกับสมัยปัจจุบัน เป็นผลงานของนายมี (หมื่นพรหมสมพัตสร) แต่งขณะที่บวชเป็นภิกษุอยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ

ดวงมน จิตรจ้านงค์ (2533) “คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น (พ.ศ.2325 - 2394)” ศึกษาคุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ซึ่งดำรงอยู่ภายใต้วัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ในบริบททางสังคมวัฒนธรรมของยุค ผลการศึกษาพบว่าวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ใช่การสร้างซ้ำในสมัยอยุธยา แต่เป็นการสร้างใหม่ด้วยปัจจัยสำคัญคือ ความตื่นตัวทางปัญญา ความเชื่อมั่นในรากฐานทางวัฒนธรรม และความมุ่งมั่นที่ฟื้นความเป็นปรกติสุข กระบวนการสร้าง-เสพวรรณคดีของยุคนี้ มีรากฐานจากมโนทัศน์ 3 ประการ คือ มโนทัศน์เรื่อง “การเล่น” มโนทัศน์ของการบำเพ็ญบารมีในโลกทรรศน์ทางพุทธศาสนา และมโนทัศน์เรื่อง “การเกลากลอน” คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีในยุคนี้คือคุณค่าทางสุนทรีย์ซึ่งกระตุ้นความสำนึกทางวัฒนธรรม

กอบกาญจน์ ภิญโญมารค (2542) “การศึกษาพัฒนาการของคำฉันท์ดุष्ฎีสังเวยกล่อมข้างสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ศึกษาพัฒนาการของคำฉันท์ดุष्ฎีสังเวยกล่อมข้างสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในด้านรูปแบบ เนื้อหา การใช้ภาษา ตลอดจนคุณค่าด้านวรรณศิลป์ และสังคม ผลการศึกษาพบว่า รูปแบบของคำฉันท์ดุष्ฎีสังเวยกล่อมข้างทั้งโครงสร้างลักษณะคำประพันธ์ และการใช้คำประพันธ์มีความแตกต่างกันอย่างเด่นชัดในสมัยอยุธยา แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความเปลี่ยนแปลงน้อยมาก ในด้านเนื้อหา แม้เนื้อหาหลักจะคล้ายคลึงกัน แต่ก็มีควมพยายามในการสร้างสรรค์เนื้อหาขึ้นใหม่หรือดัดแปลงให้แตกต่างจากเดิม ด้านพัฒนาการของภาษาพบว่าฉันท์ดุष्ฎีสังเวยกของเก่ามีการใช้คำภาษาเขมรมาก ต่อมาพบว่ามีการใช้ภาษาหลากหลายขึ้น

ธนอร อัครวงศ์ (2543) “แนวจริยปฏิบัติในงานวรรณศิลป์ในประชุมจารึกวัดพระเชตุพน” ศึกษาเนื้อหาของวรรณกรรมคำสอนที่จารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม อันมีเนื้อหาแสดงให้เห็นแนวคิดที่สั่งสอนจริยปฏิบัติให้ครอบคลุมแก่บุคคลทุกชนชั้น ศิลปะการประพันธ์มีส่วนสำคัญต่อการสอนแนวจริยปฏิบัติ รูปแบบการประพันธ์มีทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง ทั้งยังก่อให้เกิดสุนทรียภาพและทำให้เนื้อหาของวรรณคดีน่าสนใจ

ชเนศ เวศร์ภาดา (2543) “ตำราประพันธ์ศาสตร์ไทย: แนวคิดและความสัมพันธ์กับชนบววรรณศิลป์ไทย” ศึกษาตำราประพันธ์ศาสตร์ไทยจำนวน 10 เล่ม เพื่อชี้ให้เห็นแนวคิดและความสัมพันธ์ที่มีต่อกระบวนการสร้างและชนบววรรณศิลป์ของไทย ผลของการวิจัยสรุปได้ว่า ตำราประพันธ์ศาสตร์ไทยทั้ง 10 เล่ม ได้แก่ อลังการศาสตร์ พระคัมภีร์สุไพศาลังการ คัมภีร์วุฒโตทัย กายยสารวิลาสณี กายยคันถะ จินตามณี กลบทศิริวิบูลกิตติ์ ประชุมลำน่า ตำราฉันทลักษณ์ และตำราฉันทมาตราพฤติและวรรณพฤติมีพันธกิจร่วมกันในการมุ่งประมวลแบบแผนและหลักการประพันธ์จากวรรณคดีแบบฉบับ ที่ได้รับการสั่งสมมาในแต่ละยุคสมัย และมีการปรับปรุงยุคต่อยุคแบบแผนดั้งเดิมให้เกิดเป็นแบบแผนใหม่ นอกจากนี้ยังสะท้อนแนวความคิดเรื่อง กฤตยาแห่งกลในด้านเสียง คำ โวหารเพื่อให้เกิดความงามทางวรรณศิลป์

วรางคณา ศรีกำเนิด (2543) “สุนทรียภาพในคำประพันธ์ประเภทกลบทในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ศึกษากลบทในงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสและประเมินคุณค่าเพื่อแสดงให้เห็นว่า การใช้กลบทช่วยเสริมคุณค่าทางวรรณศิลป์ทั้งในด้านเสียงและความหมาย โดยศึกษาจากบทพระนิพนธ์จำนวน 8 เรื่อง คือโคลงฉันท์ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ลิลิตตะเลงพ่าย ลิลิตกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค สรรพสิทธิ์คำฉันท์ สมุทโฆษะคำฉันท์ ฉันท์กล่อมช้างพัง และกาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง กฤษณาสอนน้องคำฉันท์และร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก 11 กัณฑ์ พบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงใช้กลบทในพระนิพนธ์ทั้งหมด 29 ชนิด

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับศิลปกรรมไทย

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านศิลปกรรมไทย มีดังนี้

1. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านสถาปัตยกรรม

ชัยณรงค์ ดีอินทร์ (2534) “รูปแบบเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ระหว่างสมัยรัชกาลที่ 1-3)” ศึกษาในรูปแบบเจดีย์เหลี่ยมย่อมุม สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลที่ 1-3 ในด้านรูปแบบ ลักษณะ องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของเจดีย์เหลี่ยมย่อมุม รวมทั้งคติแนวคิดบางประการ ผลที่ได้จากการศึกษาครั้งนี้ปรากฏว่าเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง และบรมวงศานุวงศ์สร้าง จะมีความแตกต่างกันเป็นลักษณะของพัฒนาการจากสมัยอยุธยาตอนปลายกลายมาเป็นมาตรฐานแบบอย่างไม่ว่าจะเป็นด้านสัดส่วน รูปทรงระเบียบองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของเจดีย์ อันเป็นลักษณะต้นแบบเฉพาะของรัตนโกสินทร์ ในระยะต่อมา

วัชรวิ วัชรสินธุ์ (2534) “การศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม” ได้ศึกษาคุณค่าของงานออกแบบสถาปัตยกรรมวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตามกระบวนการ การศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ซึ่งประกอบด้วย การศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม และสัญลักษณ์

วงศ์ฉัตร ฉัตรกุล ณ อยุธยา (2536) “การศึกษาสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสวัดเทพธิดารามวรวิหาร” การศึกษาสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสวัดเทพธิดารามวรวิหาร เป็น “แบบจีนผสมไทย” เรียกลักษณะสถาปัตยกรรมแบบนี้ว่า “แบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3” หรือที่เรียกว่า “แบบกระบวนจีน” หรือ “วัดนอกอย่าง” นับได้ว่าเป็นงานพุทธศิลป์ใหม่

อดุลย์ศักดิ์ เทียมแพงพันธ์ (2540) “พุทธนาวา วัดยานนาวา การศึกษาเรื่องสัญลักษณ์ในความเชื่อทางพุทธศาสนา” พุทธนาวา วัดยานนาวา การศึกษาเรื่องสัญลักษณ์ในความเชื่อทางพุทธศาสนา ในด้านที่มาของคติความเชื่อเรื่องพุทธนาวาที่นำไปสู่การสร้างสรรคผลงานทางด้านศิลปกรรมในสมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นในด้านประวัติในการก่อสร้างรูปแบบ ขนาด วัสดุและวิธีการก่อสร้างร่วมกับองค์ประกอบอื่นๆ

สุวิทย์ เตชรุ่งถวิล (2543) “การศึกษาพุทธสถาปัตยกรรมในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช” ศึกษางานพุทธสถาปัตยกรรมในช่วงเวลาเชื่อมต่อระหว่างการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 กับสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1 เป็นพุทธสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้นในข้อจำกัดของเวลาและสถานที่ เป็นงานที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาแห่งการฟื้นฟูสภาพบ้านเมืองขึ้นใหม่

ชาติรี ประกิตนทการ (2547) “การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัยไทยประยุกต์ชาตินิยม” ศึกษาเกี่ยวกับความหมายที่แฝงอยู่ในงานสถาปัตยกรรม ในแง่ที่เป็นสัญลักษณ์ทางสังคมและการเมือง โดยมองสถาปัตยกรรมอย่างสัมพันธ์เป็นหนึ่งเดียว กับพัฒนาการทางความคิดของผู้คนและสังคมที่เปลี่ยนไป ผลการศึกษาพบว่างานสถาปัตยกรรมนอกจากจะมีประโยชน์ในแง่ใช้เป็นที่อยู่ ที่กิน ที่นอน หรือที่ทำงานแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นกระจกสะท้อนเรื่องราว ความคิด ความเชื่อ ตลอดจนอุดมคติของผู้คนและสังคมไว้โดยตั้งใจและไม่ตั้งใจ

สมใจ นิ่มเล็ก (2547) “อุโบสถ สถาปัตยกรรมไทย” รวบรวมองค์ประกอบของรูปแบบทางสถาปัตยกรรมไทยของพระอุโบสถ ซึ่งมีด้วยกันหลายรูปแบบ พร้อมทั้งให้รายละเอียดเกี่ยวกับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมต่างๆ ของพระอุโบสถ รวมถึงรูปแบบของโครงสร้างอาคาร

2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านจิตรกรรม

เพ็ญสุภา สุขคตะ (2533) “การศึกษาภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดนางนองวรวิหาร” การศึกษาภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดนางนองวรวิหาร ซึ่งเป็นศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 ในส่วนของการตีความภาพเชิงประติมาณวิทยา เรื่องราว คตินิยมและกระบวนการแบบศิลปะของภาพจิตรกรรม รวมถึงอิทธิพลที่ปรากฏในงานศิลปะ

นภาพร เล้าสินวัฒนา (2540) “การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ” การศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 ในส่วนของการตีความภาพเชิงประติมาณวิทยาเพื่อทราบถึงเนื้อหา เรื่องราว คตินิยมของภาพจิตรกรรมและคติความเชื่อเกี่ยวกับการเป็นสมมุติเทพขององค์พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่สะท้อนผ่านมาจากภาพจิตรกรรม

วิไลรัตน์ ย้งรอด (2540) “การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในเขตกรุงเทพมหานคร” ศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในเขตกรุงเทพมหานคร พบว่าจิตรกรรมฝาผนังภาพจักรวาล เท่าที่ปรากฏในประเทศไทยปัจจุบัน มีอายุเก่าแก่ที่สุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 ส่วนจากการศึกษาทำให้ได้ข้อสันนิษฐานว่า เฉพาะจิตรกรรมฝาผนังภาพจักรวาลน่าจะถูกวาดขึ้นให้มีความหมายที่สำคัญเป็นกรณีพิเศษ

3. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านประติมากรรม

มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะจิตรกรรม (2525) “ประติมากรรมและภาพพิมพ์ สมุดภาพประติมากรรมกรุงรัตนโกสินทร์” ประมวลภาพและสาระสำคัญของผลงานประติมากรรมในรูปแบบต่างๆ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นถึงชีวิตจิตใจ ความรู้สึกนึกคิด ความเชื่อ ความศรัทธา ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรม ตลอดจนสิ่งแวดล้อม และอิทธิพลอื่นๆ ที่เกิดขึ้นตามยุคสมัย ประกอบด้วย พระพุทธรูป ประติมากรรมลวดลายตกแต่งพระบรมมหาราชวังและวัด ประติมากรรมตกแต่งอนุสาวรีย์และรูปเหมือน เกรียณ และประติมากรรมสมัยใหม่

น. ณ ปากน้ำ (2532) “ลายปูนปั้น มณฑลศิลปปั้นอันเลิศแห่งสยาม” ศิลปะการปั้นปูนในแต่ละสมัย เนื้อหาไปด้วยกัน 8 ส่วน คือ ปูนปั้นในสยามภาคกลาง ปูนปั้นตามวิวัฒนาการของศิลปะร่วมสมัย ชันเชิงอันวิจิตรบรรจงของลวดลายปูนปั้น วิธีการและเรื่องราวที่นิยมในการทำปูนปั้น ปูนปั้นตามวิวัฒนาการของรูปแบบสถาปัตยกรรม และภาคผนวก เป็นการแสดงให้เห็นอิทธิพล เป็นต้นว่า ศิลปะขอม ศิลปะอยุธยา ที่ส่งผลต่อลวดลายปูนปั้นในสมัยรัตนโกสินทร์

ไชศรี ศรีอรุณ (2546) “พระพุทธรูปปางต่างๆ ในสยามประเทศ : ประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปปางต่างๆ ตั้งแต่มหากิเษภกรรมถึงมหาปรินิพพาน” รวบรวมคำอธิบายประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปปางต่างๆ 66 ปาง นำเสนอการศึกษาเกี่ยวกับประวัติความคิดของคนไทยในการสร้างพระพุทธรูปตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 โดยเน้นตั้งแต่เมื่อรับพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ผ่านมาจากศรีลังกา ระยะเวลาและสถานที่ๆ พระพุทธศาสนาผ่านมายังดินแดนสยามประเทศ มีตัวแปรเปลี่ยนแปลงมากมายที่ทำให้ตัวความคิดในการสร้างพระพุทธรูปผิดแผกแตกต่างกัน

4. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับศิลปกรรมในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระศรีวิสุทธิวงศ์ (สุรพล ชิตฉาโน ป.ศ.9) (2548) “ตึกตาศิลาจีนวัดโพธิ์” กล่าวถึงตึกตาศิลาจีนซึ่งเป็นประติมากรรมอันงดงามล้ำคุณค่าที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชอุทิศถวายไว้ในคราวที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งประดับไว้ทั่วทั้งพระอารามเพื่อความเป็นสิริมงคลตามคติจีน ซึ่งมีจำนวนนับพันชิ้น แม้จะชำรุดเสียหายไปตามกาลเวลา ซึ่งล่วงมากกว่า 100 ปี แต่ก็ยังคงเหลืออยู่อีกมาก ควรจะต้องรักษาไว้ให้ลูกหลานไทยได้ชื่นชม เพราะเป็นประจักษ์พยานสำคัญอันแสดงถึงสัมพันธไมตรีอันดีระหว่างไทยกับจีนที่มีมายาวนาน

พระราชเวที (สุรพล ชิตฉาโน ป.ศ.9) (2549) “วิหารพระนอนวัดโพธิ์” วิหารพระนอนวัดโพธิ์มีความงามทั้งในด้านสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในคราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่ ในปี พ.ศ. 2374 แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2391 หนังสือเล่มนี้เป็นจดหมายเหตุบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับภาพจิตรกรรมที่เขียนไว้ให้พระวิหารพระพุทธไสยาส โดยมีจุดมุ่งหมายว่า หากเกิดการชำรุดสูญหายไปในอนาคต จะได้เป็นข้อมูลในการซ่อมแซมให้สมบูรณ์ดังเดิม

บรรจบ ไมตรีจิตต์ (2544) “โบสถ์วัดโพธิ์” สมุดภาพเกี่ยวกับพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่งดงาม มีภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปแบบสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์ นอกจากนี้พระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ยังแสดงให้เห็นเกี่ยวกับคติความเชื่อในการวางผังพระอุโบสถให้เป็นศูนย์กลางโดยเปรียบเสมือนภูเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางของจักรวาล พระวิหารทิศทั้งสี่ พระระเบียงและพระวิหารคดทั้งสี่ เปรียบได้กับภูเขาบริวารทั้ง 7

อภิเชก เทพคุณ (2535) “การศึกษาศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดราชโอรสาราม ราชวรวิหาร” ศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ผลการศึกษาพบว่างานศิลปกรรมอันได้แก่ สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม ประณีตศิลป์ และมัณฑนศิลป์ที่ปรากฏภายในวัดราชโอรสารามมีทั้งรูปแบบศิลปกรรมแบบประเพณีนิยม และแบบศิลปกรรมที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่เป็นแบบเฉพาะของตนเอง นิยมเรียกกันว่า “แบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”

สันติ เล็กสุขุม (2548) “จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 : ความคิดเปลี่ยนแปลงการแสดงออกก็เปลี่ยนแปลงตาม” จิตรกรรมไทยแต่เดิมนั้นมีเรื่องราวและรูปแบบการนำเสนอที่ใกล้เคียงกัน เช่น เรื่องทศชาติ ชาดก และพุทธประวัติ จะแตกต่างกันบ้างก็ด้วยฝีมือช่างและเรื่องราวสอดแทรกที่เปลี่ยนแปลงไปตามท้องถิ่น แต่มาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องราวที่ปรากฏในจิตรกรรมไทยประเพณีนำเอาเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงหรือภาพบุคคลที่มีตัวตนอยู่จริงในสมัยนั้นมาเขียนไว้ หรือการสอดแทรกความคิดของช่างเขียนลงไปในงานจิตรกรรมมากกว่าแต่ก่อน สิ่งเหล่านี้จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนในรัชกาลต่อมา

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านวรรณกรรมกับสังคม

บำรุง สุวรรณรัตน์ (2520) “วิเคราะห์การใช้วรรณกรรมเพื่อส่งเสริมความมั่นคงภายในประเทศในรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” ศึกษาวิเคราะห์การใช้วรรณกรรมเพื่อส่งเสริมความมั่นคงภายในประเทศในรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในด้านสภาพทั่วไปของสังคม โดยเฉพาะบทบาทของวรรณกรรมในการส่งเสริมความมั่นคง โดยศึกษาจากตำราพิชัยสงคราม และวรรณกรรมที่แต่งในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ผลการศึกษาพบว่าสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช คนไทยยังไม่มี ความมั่นใจในความมั่นคงของชาติและราชบัลลังก์จึงเป็นแรงผลักดันให้เกิดวรรณกรรมเพื่อส่งเสริมความมั่นคง ทั้งทางการปกครองและการทหาร

รัตนา สถิตานนท์ (2520) “วิเคราะห์สุภาสิตพระร่วงในแง่วัฒนธรรม” ศึกษาวิเคราะห์ลักษณะของวัฒนธรรมไทยที่ปรากฏในสุภาสิตพระร่วง เอกลักษณะของสังคมไทย และค่านิยมจากสุภาสิตพระร่วงเปรียบเทียบกับในปัจจุบัน ผลการศึกษาพบว่าวัฒนธรรมที่ปรากฏในสุภาสิตพระร่วงเป็นวัฒนธรรมทางด้านจิตใจและเกี่ยวข้องกับค่านิยม โดยเฉพาะค่านิยมในสุภาสิตพระร่วงสอดคล้องกับคติทางพุทธศาสนา ค่านิยมที่ปรากฏในสุภาสิตพระร่วงเป็นค่านิยมที่คนในสังคมไทยส่วนใหญ่ในปัจจุบันยังให้การยอมรับ แต่ก็มีเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามสภาพสิ่งแวดล้อมในสังคมและการอบรมเลี้ยงดู

นิพนธ์ ทิพย์ศรีนิมิตร (2523) “การศึกษาวิเคราะห์ลิลิตกระบวนแห่พระกฐิน พยุหยาตราฯ พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ศึกษาวิเคราะห์ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราฯ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส โดยมุ่งพิจารณาและเสนอคุณค่าของการพรรณนาภาพความงามในริ้วกระบวนแห่พยุหยาตราฯ เป็นสำคัญ ผลการศึกษาพบว่าลิลิตกระบวนแห่พระพยุหยาตราฯ เป็นวรรณคดีที่มุ่งบันทึกภาพโดยตรง

วารี สามารถ (2531) “ความคิดทางสังคมในวรรณกรรมสมัยสุโขทัย” ศึกษาวิเคราะห์ความคิดของคนไทยในสมัยสุโขทัยจากวรรณคดี 4 เรื่อง คือ ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง (หลักที่ 4) สุภาสิตพระร่วงและไตรภูมิพระร่วง ผลการศึกษาพบว่าความคิดทางสังคมของชาวสุโขทัยมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับคำสอนในพระพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิดและมีผลต่อความคิดทางสังคมทุกด้าน และเป็นความคิดที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตและความคิดทางสังคมบางประการ อาทิ หลักทศพิธราชธรรม และความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543) “ปากไก่และใบเรือ” ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ของสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ในแง่ของวรรณกรรม การศึกษาวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ด้วยความเข้าใจว่า วรรณกรรมเหล่านี้เขียนขึ้นเพื่อตอบสนองความใฝ่ฝัน อุดมคติ และบริบททางสังคมและเศรษฐกิจที่แตกต่างจากสมัยอยุธยา ทำให้เกิดมุมมองใหม่ซึ่งมีความสอดคล้องกับความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์มากกว่ามุมมองเก่าที่ไม่เห็นความแตกต่างของภูมิหลังงานวรรณกรรมระหว่างอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์

บทที่ 3

ประวัติวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และการบูรณะปฏิสังขรณ์

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรมหาวิหาร เดิมเป็นวัดราษฎร์ สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยา ปลายรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ระหว่างปี พ.ศ. 2231-2246 เรียกกันว่า “วัดโพธาราม” ชาวบ้านเรียกติดปากว่า “วัดโพธิ์” มาจนถึงทุกวันนี้ ทวีศักดิ์ เผือกสม (2546:14) กล่าวถึงประวัติของวัดโพธิ์ไว้ดังนี้

. . .ตามหลักฐานแผนที่ป้อมเมืองธนบุรี ซึ่ง ฮอนลันด์ เดสเออร์เกนส์ ทหารช่าง ประจำกองทหารฝรั่งเศส รักษาป้อมวิไชยเอนทร เมืองธนบุรี เขียนเมื่อ พ.ศ. 2231 แสดงอาณาบริเวณใกล้เคียงของป้อมเมืองธนบุรี มีวัดปรากฏอยู่เพียง 2 วัดเท่านั้นคือ วัดเลียบ (วัดราชบูรณะ) ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา กับวัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) ทางฝั่งตะวันตก ยังไม่ปรากฏวัดโพธิ์อยู่ตรงกันข้ามกับวัดแจ้งขณะนั้น ชาวบ้านคงเริ่มสร้างวัดโพธิ์ปลายสมัยอยุธยา เมื่อชุมชนบริเวณนี้ขยายใหญ่ขึ้นมา ทางปากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 ผู้คนมาตั้งหลักแหล่งในบริเวณดังกล่าว จนทำให้กลายเป็นทำเลสำคัญทางการค้าและ ยุทธศาสตร์

ในปีพ.ศ. 2311 เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานี นั้น อาณาเขตของกรุงธนบุรีครอบคลุมสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และวัดโพธารามซึ่งอยู่ฝั่ง ตะวัน ออกอยู่ในเขตพระนคร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นพระอารามหลวงและมี พระ ราชาคณะปกครองพระอารามตลอดสมัยธนบุรี ในประวัติวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (พระครูปลัดสัมพิพัฒน์พรหมจริยาจารย์, 2548: 7) กล่าวถึงการปฏิสังขรณ์ในสมัยนี้ว่า

. . . แต่กาลซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีได้สถาปนาพระอารามต่างๆ เมื่อครั้งตั้งกรุงธนบุรี ขึ้นใหม่ ๆ นั้น ในหนังสือพระราชพงศาวดารก็กล่าวรวมๆ ไว้ตอนหนึ่งว่า “ทรงพระราช ศรัทธา จ้างข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน สร้างพระอุโบสถวิหารเสนาสนกุฎีหลาย พระอาราม มากกว่า 200 หลัง สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก” ดังนี้ เพราะฉะนั้น วัดโพธารามคงจะได้รับการสถาปนาด้วยพระอารามหนึ่งเป็นแน่ เพราะเป็นวัดซึ่งอยู่ใน กำแพงพระนคร และนับว่าเป็นพระอารามหลวงมีพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ปกครองใน ครั้งนั้น . . .

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (2548: 229-230) ได้กล่าวถึงวัดโพธาราม ตอนที่สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพกลับมาถึงกรุงธนบุรีไว้ดังนี้

. . . ขณะนั้นชาวพระนครรู้ว่า เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพกลับมา ก็ชวนกัน มีความยินดีถ้วนทุกคน ยกมือขึ้นถวายบังคมแล้วกล่าวว่า ครั้งนี้การยุคเข็ญจะสงบแล้ว แผ่นดินจะราบคาบ บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุขสืบไป จึงหลวงสรวิชิตนายด่านเมือง อูทัยธานีลงมาอยู่ ณ กรุง ก็ขึ้นม้าออกไปรับเสด็จถึงทุ่งแสนแสบ นำทัพเข้ามายังนคร ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน 5 แรม 9 ค่ำ เพลาสองโมงเศษ ทัพหลวงมาถึงกรุงธนบุรีพัก ตะวันออก พระยาสุรียภักย์จึงให้ปลูกพลับพลารับเสด็จริมสะพานท่าวัดโพธาราม แล้วให้ แต่งเรือพระที่นั่งกราบข้ามมาคอยรับเสด็จ และท้าวทรงกันดาลทองมอญซึ่งเป็นผู้ใหญ่ อยู่ในพระราชวังก็ลงเรือพระที่นั่งมาคอยรับเสด็จด้วย จึงเสด็จทรงช้างพระที่นั่งกรีธาพล ทัพหลวงเข้ามาในกำแพงเมือง ดำเนินพลช้างม้าและพลเดินเท้าแห่มาทางถนนหว่าง วัดโพธาราม เสด็จลงจากช้างหยุดประทับ ณ พลับพลาหน้าวัดแล้ว ท้าวทรงกันดาล กราบถวายบังคมทูลเชิญเสด็จลงเรือพระที่นั่ง. . .

จากข้อความตามพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาแสดงให้เห็นเขตวัดพระ เชตุพนฯ ในสมัยกรุงธนบุรีว่าแบ่งเป็นเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาสโดยมีถนนกลางวัด (ถนนเชตุพนในปัจจุบัน) คั่นกลางมาตั้งแต่เดิม และหน้าวัดอยู่ด้านแม่น้ำเหมือนในสมัยอยุธยา สังเกตได้จากศาลาการเปรียญซึ่งเป็นโบสถ์เดิมของวัดโพธารามและพระประธานหันหน้าลงสู่ แม่น้ำ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา มีการสร้างแนวกำแพงพระนครใหม่ วัดโพธารามอยู่ติดพระบรมมหาราชวังทำให้มีการ เปลี่ยนแปลงเขตวัดและเปลี่ยนด้านติดแม่น้ำเป็นหลังวัด ด้านทิศตะวันออกเป็นหน้าวัด ดังปรากฏในหนังสือพระราชวิจารณ์ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระราชวิจารณ์จดหมายความทรงจำ, 2546: 270-271) ว่า

. . . วัดโพธารามตั้งอยู่หลังวัดลงแม่น้ำ หน้าวัดหันมาทางตะวันออก ป่าช้าอยู่ต่อหน้าวัด ยืนไปในตอน เป็นที่ยาวรีเหมือนวัดแจ้ง เมื่อเวลาก่อกำแพงจะก่อออกไปให้หมดเขต รป่าช้าเมืองจะกว้างเกินกำลังไป จึงก่อกำแพงตัดเอาป่าช้าออกไปไว้นอกเมือง ทั้งวัดแจ้ง วัดโพธิ์ วัดแจ้งเดี๋ยวนี้ที่วัดยังคงยาวยืนเข้าไปในสวนเบนอันมาก ซึ่งเรียกกันว่า ปรก แต่ข้างฝ่ายวัดโพธิ์นี้ กลายเป็นบ้านเรือนคนไป เพราะเหตุที่ก่อกำแพงพระนครขึ้นใหม่ ขยายกว้างออกไป แนวคลองโง่งอ่างไปออกบางลำภู กำแพงเดิมที่คั่นในระหว่างป่าช้า กับวัดนั้นหรือเสีย จึงกลายเป็นบ้านคนไป เมื่อเวลาประหารชีวิตพระยาบึงกลีมา ที่กล่าวไว้ในพงษาวดารว่าประหารชีวิตที่ป่าช้าวัดโพธาราม นอกกำแพงพระนคร ฝ่ายตะวันออกนั้นยังเป็นกำแพงเก่าอยู่ ที่ป่าช้าที่ประหารชีวิตนั้นคือ ที่ห้างแซมสัน เดี่ยวนี้ . . .

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์พรหมจริยาจารย์ (2548: 4-5) ได้อธิบายเขตวัดโพธารามตาม พระบรมราชาธิบายไว้ว่า

. . . ในเบื้องต้นควรจะบอกข้อซึ่งทรงสันนิษฐานว่า ในที่แถบบริษัทบาโรเบราร์ ถนน อัมฎางค์บัดนี้ว่า เป็นที่ป่าช้าวัดโพธารามนั้น มาพิจารณาเทียบเคียงกับจดหมายเหตุ ซึ่งฝรั่งแต่งเรื่องเมืองไทยมีปรากฏว่า เมื่อตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์กับ พระเจ้าหลุยส์ ที่ 14 สงทหารฝรั่งเศส เข้ามากรมหนึ่ง มีจำนวนกว่า 2,000 คน ว่าให้ เข้ามารับราชการเป็นทหารของสมเด็จพระนารายณ์ สำหรับที่จะต่อสู้กับพวกอังกฤษ และฮอลันดา สมเด็จพระนารายณ์จึงโปรดให้พวกฝรั่งเศสนั้นขึ้นอยู่รักษาป้อมเมือง ธนบุรี พวกทหารฝรั่งเศสมาผิดอากาศ และผิดสำแลงตายเสียกว่า 1,000 คน เมื่อ สมเด็จพระเพทราชาได้ราชสมบัติ ยกกองทัพมาล้อมป้อม ฝ่ายทหารฝรั่งเศสเหลืออยู่ น้อยตัวสู้ไม่ได้ จึงขอหย่าทัพกลับไปจากเมืองไทยดังนี้ เมื่อจะสันนิษฐานว่าในตำบลที่ เรียกว่าป่าช้าวัดโพธารามนั้น น่าจะเป็นที่ฝังศพพวกทหารฝรั่งเศส ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ นารายณ์มาก่อนก็เห็นว่าจะถูก. . .

. . . ครั้นถึงกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี เมื่อปีชวด พ.ศ. 2311 ได้ขุดคูแลก่อกำแพงพระนคร ทั้ง 2 ฝ่ายแม่น้ำ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2314 ครั้งนั้น วัดโพธารามอันมีเขตต์ยาวยืนขึ้นไปทางทิศตะวันออกมาก จึงถูกตัดเอาป่าช้าออกไป ไว้นอกกำแพงพระนคร เมื่อถึงกระนั้นก็ดีแต่ที่ป่าช้านั้น ยังคงเป็นที่ป่าช้าวัดโพธาราม ตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทรฯ นี้ ดังปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ที่ทรงอ้างว่า เมื่อครั้งประหารชีวิตพระยาบึงกลีมานั้นว่า ประหารชีวิตที่ป่าช้าวัด โพธาราม นอกพระนครทางทิศตะวันออก

อนึ่ง เมื่อครั้งประหารชีวิตพระยานครสวรรค์ กับขุนนางพรรคพวก 10 นายใน
ภายหลังเมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2326 นั้น ในหนังสือพระราชพงศาวดารก็กล่าวว่า ประหาร
ชีวิตที่ป่าช้าวัดโพธารามนอกกำแพงพระนครทางทิศตะวันออกเหมือนกัน เพราะใน
เวลานั้นกำแพงพระนครยังอยู่ที่แนวคลองตลอดฝั่งตะวันตก ฟังได้ขยายออกไปถึงคลอง
โอง่างต่อเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2328. . .

ใน พ.ศ. 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะวัดโพธารามครั้งแรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราช
วิจารณ์ว่า “บูรณวัดโพธิ์ตอนนี้เห็นจะบูรณเล็กน้อย เพราะน่าจะไม่มีหลังคา ฤกษ์หลังคาจาก
เปลี่ยนเปนกระเบื้อง ไม่ใช่ปฏิสังขรณ์ใหญ่ที่กล่าวในพงษาวดาร” (พระราชวิจารณ์
จดหมายเหตุทรงจำ, 2546: 269)

ในพ.ศ. 2342 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์และฉลองวัดโพธารามอีกครั้งหนึ่ง ในการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้ง
นี้ต้องถมดินเป็นอันมากถึงกับต้องเกณฑ์คนหัวเมืองเข้ามา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ
พระราชวิจารณ์ (พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุทรงจำ, 2546: 272) ว่า

. . . ในการที่เอาที่วัดข้างตะวันออกกลับเปนที่เมืองเสียนี้ คงจะได้ใช้ที่ดินข้างใต้ซึ่ง
เปนกุฏิวัดอยู่เดี๋ยวนี้นั้นแทน วัดแต่ก่อนยาวตามตะวันออกตะวันตก เปลี่ยนเสียให้เปนยาว
ตามเหนือตามใต้ ความที่ว่านี้โดยความพิจารณารูปหนังสือ ไม่ใช่ กุ ขอให้ผู้อ่าน
พิจารณาดูหนังสือให้ทั่วไปเกิดจะลงรูปเช่นนี้ฤาไม่ . . .

จดหมายเหตุทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุทรงจำ,
2546: 79) ได้บันทึกเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์ไว้ว่า

. . . ๓ เดือน 6 ระยะเวลา ตรีนิศก ฉลองวัดพระเชตุพน ผลทานมากทั้งฉลากพระราชโอรส
พระราชนัดดา นักสนม สิ้นศพชานาเวศ เปนยอดยี่งบารเมศจำหน่ายทาน ฉลากละ
5 ชั่ง 3 ชั่ง ต้นกล้วยพฤกษ์ 8 ต้น ทรงโปรยนำพลับพลา ดอกไม้เงินทอง แต่ทรงสร้างจน
ฉลองจากถูกไว้ ๓ แผ่นศิลา อยู่ในพระศาสนา 500 สิ้นเสร็จมีโขนโรงใหญ่ ดอกไม้พุ่มพลู
ไฟพะเนียง กรวดเสียง ประโคมฉลองเสร็จ

การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งนี้ใช้เวลาการก่อสร้างทั้งสิ้น 7 ปี 5 เดือน 28 วัน จึงแล้วเสร็จ เนื่องจากการปฏิสังขรณ์ใหญ่ครั้งแรกจึงมีรายการบูรณะปฏิสังขรณ์หลายสิ่งด้วยกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกรายการปฏิสังขรณ์ไว้ในศิลาประดับไว้ในพระวิหารทิศตะวันออกมุขหลัง มีรายละเอียดดังนี้

1. พระอุโบสถ

สร้างพระอุโบสถมีกำแพงแก้วล้อมรอบ อัญเชิญพระประธานจากวัดศาลาสีหน้า (วัดคูหาสวรรค์ในปัจจุบัน) มาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่า “พระพุทธเทวปฏิมากร” ผนังพระอุโบสถเขียนเรื่องทศชาติชาดก ทรมานท้าวมหาชมพู และเทพชุมนุม ภายนอกพระอุโบสถปูกระเบื้องพื้นในกำแพงแก้วและหว่างพระระเบียงชั้นในชั้นนอก หลังคาพระอุโบสถมุงกระเบื้องเคลือบสีเขียวเหลือง บริเวณพระระเบียงชั้นในมีพระมหาธาตุสี่ทิศ

2. พระระเบียง

ทำพระระเบียงสองชั้น ข้างในประดับกระเบื้อง ผนังหลังพระระเบียงเขียนลายแย่ง หลังคาพระระเบียงมุงกระเบื้องเคลือบสีเขียวเหลือง อัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรหล่อด้วยทองเหลืองสัมฤทธิ์ที่ชำรุดปรักหักพังจากเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย ลพบุรี วัดศาลาสีหน้า และจากกรุงเก่า รวม 1,248 องค์ มาปฏิสังขรณ์และประดิษฐานในพระอุโบสถ พระวิหาร และพระระเบียง และปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปชำรุดที่อัญเชิญมาจากหัวเมือง 689 องค์ มีพระพุทธรูปทำด้วยอิฐปูนชำรุดอยู่ 183 องค์ รวมทั้งสิ้น 872 องค์ ลงรักปิดทองใหม่ ประดิษฐานในพระระเบียงชั้นในชั้นนอกและพระวิหารคด

3. พระวิหารทิศ

สร้างพระวิหารทิศ หลังคามุงด้วยกระเบื้องเคลือบสีเขียวเหลือง และอัญเชิญพระพุทธรูปจากเมืองต่างๆ มาปฏิสังขรณ์และประดิษฐานเป็นพระประธานประจำพระวิหารทิศ

3.1 พระวิหารทิศตะวันออก

3.1.1 พระวิหารทิศตะวันออกมุขหน้า อัญเชิญพระพุทธรูปจากวัดเขาอินเมืองสุวรรณโลก บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่า “พระเจ้าไตรสีในดวงไม้พระมหาโพธิ์” มีต้นพระมหาโพธิ์ ผนังเขียนเรื่องมารผจญ

3.1.2 พระวิหารทิศตะวันออกมุขหลัง อัญเชิญพระพุทธรูปยืนสูงยี่สิบศอก พระนามว่า “พระโลกนาถศาสตราจารย์” จากวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่า บรรจุพระบรมธาตุ ประดิษฐานเป็นพระประธาน ผนังเขียนเรื่องอสุภ 10 และญาณ 10

3.2 พระวิหารทิศตะวันตก อัญเชิญพระพุทธรูปหน้าตักสามศอกคืบสิบนิ้วจากลพบุรี บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่า “พระนาคปรก” มีรูปพญานาคแผลงฤทธิ์เล็กพังพานมีต้นจิกด้วย ผนังเขียนเรื่องพระเกศธาตุ

3.3 พระวิหารทิศเหนือ หล่อพระพุทธรูปใหม่สูงแปดศอกคืบห้านิ้ว บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่า “พระป่าเลไลยก์” มีช้างถวายคนที่น้ำ วานรถวายรวงผึ้ง ผนังเขียนเรื่องไตรภูมิ มีเขาพระสุเมรุ เขาสังข์พันธ์ ทวีปใหญ่ทั้งสี่ ป่าหิมพานต์ สระอโนดาต และปัญจมหานที

3.4 พระวิหารทิศใต้ อัญเชิญพระพุทธรูปหน้าตักสี่ศอกห้านิ้วจากกรุงเก่า บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่า “พระพุทธรเจ้าเทศนาพระธรรมจักร” มีพระปัญจวัคคีย์ทั้งห้านั่งฟังพระธรรมเทศนา ผนังเขียนเรื่องเทศนาพระธรรมจักรและเทศนาดาวดึงส์

4. พระมหาเจดีย์

ขุดรากพระเจดีย์ใหญ่ตอกเข็มถมด้วยอิฐหักให้แน่น เอาไม้ตะเคียนวางเรียงกันเป็นตารางสองชั้น ตีด้วยเหล็กดอกเห็ดใหญ่ตลอดไม้แกนทั้งสองชั้น หวางช่องแกนเอาอิฐหักและทรายถมให้แน่น ชะลอพระศรีสรรเพชญ์จากกรุงเก่ามาไว้บนฐานราก เชิญพระบรมธาตุและฉลองพระเขี้ยวแก้ว พระเขี้ยวทอง พระเขี้ยวนาก บรรจุในหีบพระมหาเจดีย์แล้วก่อเป็นพระเจดีย์สูงแปดสิบสองศอก ถวายพระนามว่า “พระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ดาญาณ” ทำพระระเบียงล้อมสามด้าน ผนังพระระเบียงเขียนเรื่องรามเกียรติ์

5. พระวิหารคด

สร้างพระวิหารคดสี่ทิศมีกำแพงแก้วคั่น ทำประตูชุมประดับกระเบื้องเคลือบสองประตู มีรูปสัตว์ประหลาดคู่

6. พระเจดีย์

บริเวณนอกพระระเบียงชั้นนอกห่างพระวิหารคด สร้างเจดีย์หมู่ห้าฐานเดียวทั้งสี่ทิศ รวมทั้งสิ้น 20 องค์ ภายในบรรจุพระบรมธาตุ

7. หอไตร

มุงกระเบื้องหุ้มดีบุก ปิดทองลายรดน้ำที่ฝาและเสา ทำตู้เก็บพระไตรปิฎกรูปปราสาท

8. ศาลาการเปรียญ

ทำศาลาการเปรียญ พระวิหารน้อยซ้ายขวาสำหรับประชาชนไว้พระพุทธรูป ภายนอกทำกำแพงแก้วล้อมรอบ ทำประตูชุมประดับด้วยกระเบื้องถ้วย 4 ประตู มีรูปอสูรประจำประตูละคู่ และประตูชุมประดับกระเบื้องเคลือบ 9 ประตู ประตูคั่นกำแพง 2 ประตู มีรูปสัตว์ประหลาดคู่ รวมทั้งสิ้น 22 ตัว

9. อื่น ๆ

9.1 เขตพุทธาวาส

มีการถมดินเพื่อขยายเนื้อที่ในบริเวณที่เป็นบ่อน้ำ ร่องน้ำ ปรับพื้นดินให้เรียบเสมอกัน บริเวณศาลาการเปรียญชุดสระน้ำ ปลุกพรณไม้ สร้างหอระฆัง และสร้างศาลาราย ภายในศาลารายเขียนเรื่องชาดก จารึกตำรายา รูปฤกษ์ตัดตน

9.2 เขตสังฆาวาส

สร้างกุฏิสงฆ์ หอฉัน หอสวดมนต์ ศาลาต้มน้ำกรัก ศาลาแจกแกง ห้องส้วม และสร้างศาลา 3 หลังบริเวณริมฝั่งแม่น้ำหน้าสะพานที่พระสรองน้ำ

ครั้นเสร็จการบูรณะปฏิสังขรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีมหรสพสมโภชพระอารามใหม่ และพระราชทานนามพระอารามว่า “วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส” ครั้นเสร็จการฉลองพระอารามแล้ว ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรที่ประดิษฐานในวิหารทิศใต้และทิศตะวันตก ขึ้นไปประดิษฐานไว้ ณ พระวิหารศรีรัตนมหาธาตุ แล้วให้อัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรสององค์หน้าตักห้าศอกคืบเท่ากัน พระนาม “พระพุทธรชินราช” ประดิษฐานไว้แทนที่ในพระวิหารทิศใต้ และ “พระพุทธรชินสีห์” ประดิษฐานไว้แทนที่ในพระวิหารทิศตะวันตก

ในโคลงสรรเสริญพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (พระชานิวหาร, 2546: 66-67) ได้กล่าวถึงการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนไว้ดังนี้

วัดโพธิ์พันธุโพธิ์ครั้ง	พระผจญ มารพ้อ
โพธิ์ร่มอาสน์ทศพล	อยู่เกล้า
ทรงพระศรัทธาหนัก	หนุนพุทธ ศาสน์นา
จับก่อการอิฐเฝ้า	เร่งล้ำเร็วเหลือ
วิหารสี่ทิศทั้ง	อุโบสถ
พระระเบียงหลั่นลด	ย่อเสี้ยว
พิหารหากเห็นคด	คือฉาก ช่างแฮ
มาลกดาบสเสี้ยว	อัดปลิวแพลงกาย

แสดงรูปติเรกเส้น	เศษัญญ วาแฮ
ดูจักเขยวิชัยันต์	เยียมฟ้า
ด้านเบื้องระเบียงบัน	รจเรข
เป็นที่ทวยท้าวหน้า	เนื่องน้อมนิจกาล
กุฎีสงฆ์ปลุกตั้ง	เต็มสถาน
มหรรมค่าฝากระดาน	ใหม่หมา
หอสดตำนานมนต์	มาโนชญ์
ทรงพระปริจาคกล้า	กลั่นสร้างแสงบุญ

ในสาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (เล่ม 23, 2505: 39-40) กล่าวถึงการบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไว้ว่า

เมื่อสร้างวัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ 1 แปลงโบสถ์วัดโพธิ์เป็นการเปรียญ สระจระเข้เดิมก็เป็นสระน้ำมีอยู่แล้วในวัดโพธิ์ สันนิษฐานว่าเขตวัดโพธิ์ทางด้านตะวันออกเห็นจะเป็นราวกำแพงสกัดนอกวิหารคด การเปรียญและกุฎิพระคงอยู่ไปทางริมน้ำ เขตทางด้านเหนือคงอยู่ราวสวนไม้ต่อซึ่งสร้างในรัชกาลที่ 3 ให้เป็นคูกับสระ แต่ทางด้านใต้เขตวัดโพธิ์จะลงไปถึงไหนไม่มีที่สังเกต แต่ตรงที่สร้างกุฎิพระอยู่เดี๋ยวนี้เดิมเป็นชานป้อมทั้งนั้น มีคำเล่ากันว่า เมื่อสร้างวัดพระเชตุพนชุดพบซากศพมากกว่าสาม สมกับที่ฝรั่งเสสว่าทหารฝรั่งเสส ซึ่งส่งมาอยู่ที่ป้อมมาตายเสียมาก เหลือกลับไปได้น้อย

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 สิ่งก่อสร้างต่างๆ ในวัดพระเชตุพนฯ ยังคงความบริบูรณ์ดีอยู่พร้อม ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงมิได้ทรงสถาปนาวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่งขึ้นในวัดพระเชตุพนฯ จนตลอดรัชกาล

ใน พ.ศ. 2373 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพนฯ ทอดพระเนตรสิ่งก่อสร้างภายในวัดชำรุดทรุดโทรม เนื่องจากขาดการบูรณะปฏิสังขรณ์มาเป็นเวลา 31 ปีแล้ว นับตั้งแต่การปฏิสังขรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ ทั้งสร้างเพิ่ม ปรับปรุง และเปลี่ยนแปลง จดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี กล่าวถึงการปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ไว้ว่า (พระราชวิจารณ์จดหมายความทรงจำ, 2546: 824-825)

. . . พระโองการบูรณวัดพระเชตุพน ทรงเก๋คร่ำคร่ำชำระดู แล้วรับสั่งให้เรือกระทุ้งราก โปถให้ภูกซึ่งอยู่ถ้วน 5000 โดยกำหนด ทรงสร้างอุโบสถใหญ่กว้างกว่าเก๋ แต่อำนาจ บุญฤทธิ์ ทรงอธิษฐานไว้ให้ยืนถ้วน 5000 ปี

ถวัน 4๗ 4 ค่ำ ปีมแมเบญจศก ยกเครื่องบนวัดพระเชตุพน บันดาลด้วยอำนาจ ผลอธิษฐาน ให้ยืนนานถ้วน 5000 พเถิดตัวไม้พลัดผ่นพัดฟาด กัมปนาทหวาดหวั่น เสียงสนั่นดังฟ้าฟาดสาย อิฐปูนแตกกระจายเป็นควันล่องต้องตามัวไม่รู้จักหน้ากัน ครั้นครั้นธรณี คนถึงวิสัยัญพินาศ ที่เจ็บปวดขาเขาคลาศคีตะแตกบาดเจ็บอยู่มาก บริจาคพระราชทรัพย์แจกจ่าย ที่ถึงอนิจกรรม ประทานเงินเฆศพคนละซั่ง 1 ที่ถูกตัวไม้แตกกระเด็นทับขาหักเขาคลาศ แผลหนักประทานเงิน 15 ตำลึง ประทานตามน้อยมาก เฉลิมภาคพระโพธิญาณ จ้างช่างที่ชำนาญยกตัวไม้ ประดับเครื่องบนขึ้นได้แล้ว วิหาร ทิศพระระเบียงพร้อมเสร็จ ทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่ทรงเครื่อง ทิ้งหอไตร พระพุทธรุไสยาศน์ ทรงพระองค์ยาว 21 วา ทั้งวิหารพร้อมเสร็จแล้วตั้งภูเขาทูทุกประตูวัด ลำดับ กระษัตริย์ไม่ได้สร้างพระไสยาศน์ไว้เส้นเศษวา อารามตึกกุฎีสงฆ์ เลขวัด 1000 คง หมวดหมู่เพิ่มเติม แล้วฐาปนาที่หลังพระวิหารใหญ่. . .

ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (2547: 64-65) กล่าวถึงการปฏิสังขรณ์ครั้งเดียวกันนี้ว่า

. . . การพระอุโบสถวัดพระเชตุพนนั้นทำใหม่ มาถึง ถ วันจันทร์เดือน 4 แรม 4 ค่ำ ยกเครื่องบนขึ้น ผ่นทลายพังทับคนตาย 50 คน ลำบากเป็นหลายคน เป็นเหตุด้วย พระอุโบสถใหญ่เสารายในเล็กไม่มีเสาแกน หนักตัวเข้าจึงได้ท้อลงมา โปรตให้ทำใหม่ ใส่เสาแกนก็มั่นคงดี จึงทรงพระราชดำริว่า แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน รัชกาลที่ 1 ทรงสถาปนาพระเจดีย์ในวัดพระเชตุพนองค์ 1 สูง 20 วา 2 คอก บรรจุ พระศรีสรรเพชญ์ซึ่งได้มาแต่กรุงเก๋ ที่พม่าเอาเพลิงสุมเอาทองคำหุ้มนั้น ยังเหลืออยู่ แต่ทองเหลืองชำระดูไปทั้งพระองค์จะแก่ไขก็ไม่ได้ จึงเชิญเข้าบรรจุไว้ พระราชทาน ชื่อว่า มหาเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณ หุ้มด้วยดีบุก จะก่อสร้างขึ้นถวายในพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้าองค์ 1 และเป็นส่วนในแผ่นดินปัตยุบันนี้องค์ 1 เรียงกันเป็นแถว ไป จึงโปรดให้ช่างทำต่อองค์กลางข้างเหนือขึ้นองค์ 1 ประดับกระเบื้องขาวอุทิศถวาย พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิราช พระราชทานชื่อว่า พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมกรกนิทาน องค์กลางของพระบาทสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช ให้ประดับด้วยกระเบื้องเขียว องค์ข้างใต้ให้ประดับด้วยกระเบื้องเหลืองอุทิศเป็นส่วนในพระองค์ พระราชทานชื่อพระ มหาเจดีย์มณีปะประกิหาร

ในการปฏิสังขรณ์ครั้งนี้มีการขยายเขตวัดออกไปทางทิศเหนือ ที่บริเวณนั้นเป็นวังเจ้านายมาแต่เดิม เรียกกันว่า วังท้ายวัดโพธิ์หรือวังริมวัดโพธิ์

ในตำนานวังเก่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2544: 14-15) ได้กล่าวถึงวังริมวัดโพธิ์ ซึ่งเป็นบริเวณวิหารพระไสยาสน์ในปัจจุบันว่า

วังนี้เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ พระสามีของพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้ากุ (ซึ่งทรงสถาปนาพระอัฐิเป็นกรมหลวงนรินทรเทวีเมื่อในรัชกาลที่ 4) อยู่ติดเขตวัดโพธิ์ (เขตสุทนต์) ข้างด้านเหนือ เพราะฉะนั้น คนทั้งหลายจึงได้ขานพระนามพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้ากุ ว่า “เจ้าครอกวัดโพธิ์” กล่าวกันว่าวังอยู่ตรงที่สร้างวิหารพระนอนวัดพระเชตุพน ด้วยในสมัยเมื่อแรกสร้างพระนครนั้น เขตพระราชวังหลวงด้านใต้ยังอยู่เพียงแนวแถวตั้งตรงป้อมอนันตคีรีทางด้านตะวันออกมาหาป้อมสัตบรรพตทางด้านตะวันตก (ขยายเขตพระราชวังออกไปเท่าทุกวันนี้ต่อในรัชกาลที่ 2 เขตวัดพระเชตุพนทางด้านตะวันตกก็เพิ่งขยายขึ้นมาทางพระราชวังต่อในรัชกาลที่ 3) ที่ตั้งแต่เขตพระราชวังลงไปจนวัดโพธิ์ เมื่อขึ้นแรกสร้างกรุงเทพฯ เป็นบ้านเสนาบดีคือบ้านเจ้าพระยารัตนาพิพิธที่สมุหนายก แล้วถึงบ้านเจ้าพระยามหาเสนาบุณนาค แล้วจึงถึงวังกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ล้วนหันหน้าออกถนนริมกำแพงเมือง ซึ่งเรียกกันว่าถนนท้ายสนาม

ที่วังนี้บางทีจะเป็นที่พระนิเวศน์เดิมของกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ด้วยทำราชการเป็นตำแหน่งนายกวอดหุ้มแพรมหาดเล็กครั้งกรุงธนบุรี และเป็นบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติแต่ก่อน กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์สิ้นชีพิตักษัยในรัชกาลที่ 2 แต่พระองค์เจ้ากุยังเสด็จอยู่มาจนรัชกาลที่ 3 เมื่อพระองค์เจ้ากุสิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงขยายเขตวัดพระเชตุพน จึงโปรดให้กรมหมื่นนรินทรเทพกับกรมหมื่นนเรนทรบริรักษ์ พระโอรสของกรมหลวงนรินทรเทวี ย้ายไปอยู่วังที่สร้างพระราชทานใหม่ใกล้ประตูสะพานหัน (เดี๋ยวนี้รวมอยู่ในเขตวังบูรพาภิรมย์ทั้งสองวัง)

นอกจากจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้วัดพระเชตุพนฯ เป็นศูนย์กลางการเผยแพร่ความรู้แก่ประชาชนและเป็นแหล่งรวมสรรพวิชา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกความรู้ต่าง ๆ บนแผ่นศิลาประดับไว้ในบริเวณวัดพร้อมทั้งมีรูปเขียนและรูปปั้นประกอบ เพื่อให้ผู้สนใจมีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนจากศิลาจารึกเหล่านั้น โดยแบ่งออกเป็น

8 หมวด คือ **หมวดประวัติ** จารึกเรื่องประวัติ การสร้างวัด **หมวดพระพุทธรักษา** จารึกเรื่อง พระสาวกเอตทัคคะ เรื่องพระพุทธรูป อรรถกถาชาดก ฯลฯ **หมวดตำรายา** จารึกสมุฏฐานโรค ยารักษาโรค **หมวดวรรณคดี** จารึกตำราฉันท โคลงรามเกียรติ์ เพลงยาวกลบทและกลอักษร ฯลฯ **หมวดสุภามิต** จารึกฉันทกฤษณาสอนน้อง โคลงโลกนิติ **หมวดทำเนียบ** จารึกทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง ทำเนียบตราตำแหน่งสมณศักดิ์ และโคลงภาพคนต่างภาษา **หมวดประเพณี** จารึกกริ้วกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค ฯลฯ และ**หมวดอนามัย** จารึกโคลงประกอบรูปฤๅษีตัดตน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริที่จะทรงสถาปนาพระมหาเจดีย์ประจำรัชกาลขึ้นในวัดพระเชตุพนฯ อีกองค์หนึ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถ่ายแบบจากเจดีย์ศรีสุริโยทัยที่พระนครศรีอยุธยา มาสถาปนาทางด้านตะวันตกของพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ดาญาณ ประดับด้วยกระเบื้องเคลือบสีขาบ และขยายพระระเบียงที่ล้อมรอบพระมหาเจดีย์ทั้งสามองค์ออก เพื่อให้พระมหาเจดีย์ทั้งสององค์อยู่ในบริเวณเดียวกัน และโปรดเกล้าฯ ให้ยุติการสร้างเจดีย์ประจำรัชกาลไว้เพียงนี้ โดยมีพระราชดำรัสแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ, 2546: 396-397) ว่า “พระเจดีย์วัดพระเชตุพนนั้นกลายเป็นไส้คนพระเจ้าแผ่นดินไป ถ้าจะไส้คนอยู่เสมอจะไม่มีที่สร้าง ควรจะถือว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งสี่พระองค์นั้นท่านได้เห็นกันทั้งสี่พระองค์ จึงควรมีพระเจดีย์อยู่ด้วยกัน ต่อไปอย่าให้ต้องสร้างทุกแผ่นดินเลย” แต่การสถาปนาพระเจดีย์นั้นสำเร็จในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรจุพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในคลองศิลา แล้วเชิญมาบรรจุไว้ในพุทธอาสน์พระพุทธรูปปฏิมากรพระประธานในพระอุโบสถ เพื่อให้ประชาชนกระทำการสักการบูชา ส่วนพระพุทธรูปในพระวิหารและในที่สำคัญอื่นๆ ซึ่งมีพระนามแต่เดิมหรือยังไม่มีพระนาม ทรงถวายสร้อยพระนามและถวายพระนามขึ้นใหม่ นอกจากจะทรงถวายพระนามสิ่งต่างๆ ในวัดพระเชตุพนฯ แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้สร้อยนามพระอารามเป็น “วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม”

เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถาวรวัตถุต่างๆ ในวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งได้รับการสถาปนามาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชำรุดทรุดโทรมลงมาก มีพระราชดำริที่จะทรงปฏิสังขรณ์ให้คงค้ำคินดีตั้งเท่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบวรราชนายกเป็นแม่กองในการบูรณะ ในเวลานั้นช่อฟ้าใบระกาและหลังคาพระอุโบสถ พระวิหารทิศทั้งสี่ และพระระเบียง ชำรุดทรุดโทรมมาก จึงได้ปลดช่อฟ้าใบระกาลงหมด ไม้ตัวใดที่ผุก็ทำขึ้นใหม่ ไม้ตัวใดควรจะใช้ต่อไปได้ก็กะเทาะกระจกออกหมดแล้ว

ลงรักประดับกระจกใหม่ และมีการรื้อศาลารายรอบวัดจำนวน 8 หลัง เนื่องจากมีทุนทรัพย์ไม่เพียงพอที่จะปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขบันไดทางขึ้นพระอุโบสถด้านหน้าเพื่อให้เสด็จพระราชดำเนินได้สะดวก กล่าวคือบันไดขึ้นจากลานพระอุโบสถสูงเฉลี่ยแต่เดิมมี 4 ชั้น เพิ่มเป็น 6 ชั้น บันไดขึ้นจากเฉลียงสู่ตัวพระอุโบสถจากเดิม 6 ชั้น เป็น 10 ชั้น และรื้อศาลาริมกำแพงเขตคณะภิกษุทั้ง 2 ด้านที่ชำรุดทรุดโทรมอยู่เสียทั้งสิ้น

สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการปฏิสังขรณ์พระวิหารน้อยทั้ง 2 หลัง ศาลารายรอบวัด ศาลาด้านหน้าพระมหาเจดีย์ 2 หลัง ประตูล้อมในระหว่างศาลาทั้ง 4 ประตู กำแพงในระหว่างศาลาเปลี่ยนเสาเม็ดเดิมยอดศิลารูปจีนเป็นเสาเม็ดยอดประดับกระเบื้องถ้วย รวมถึงการปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุต่างๆ ภายในวัด ได้แก่ พระระเบียงล้อมพระเจดีย์ พระวิหารด้านทิศตะวันตก บริเวณหอไตรและศาลาทิศ ประตูล้อมยอดทรงมงกุฎ พระวิหารพระพุทธไสยาส และซ่อมแก่งเงินบริเวณสระน้ำ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีการบูรณะปฏิสังขรณ์เสนาสนะถาวรวัตถุปูชนียสถานภายในวัดทั้งเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส พระครูปลัดสัมพิพัฒน์พรหมจริยาจารย์ (2548: 57, 60) กล่าวถึงการปฏิสังขรณ์ในสมัยนี้ตัวอย่างเช่น

วันที่ 14 มกราคม พ.ศ. 2486 เวลาประมาณ 19.00 น. เศษ ฝนตกหนักเกิดพายุคะนอง อสุณีบาดได้ตกลงถูกพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพ็ชดาญาณ บั้วชั้น 1-3-4-5-8-10 ถัดจากคอรระฆังลงมาด้านตะวันตกกระเบื้องประดับกะเทาะหลุด บางชั้นก็มากบางชั้นก็น้อย เพราะสายล่อฟ้าเดิมถูกสกัดตัดไปเสีย

ระหว่างวันที่ 27 ถึงเวลาประมาณ 14.00 น. ของวันที่ 28 มกราคม 2486 พระกรรณเบื้องขวาของพระพุทธไสยาสหลุดหล่นลงมายาวประมาณ 50 ซม. และเม็ดพระศก 2-3 องค์ สันนิษฐานว่าคงได้รับความกระทบกระเทือนจากลูกกระเบิด ที่ทิ้งพัสดุหรือกรมอุทการเรือ ประกอบกับเหล็กและไม้แกนเก่า ปูนที่บั้นไว้เดิมเสื่อมคุณภาพ ได้จางนายพูน ภูพงศ์ บันต่อใหม่ แต่ไม่ไว้ใจเกรงของเดิมจะหลุดอีก จึงใช้ปูนปาสเตอร์ปั้นแทน แล้วลงรักปิดทองสิ้นเงิน 650 บาท เบิกจากเงินผลประโยชน์ที่กรมการศาสนา. . . . พ.ศ. 2489 ซ่อมกุฎิคณะ ก. 20 (หอกลอง) และจัดการเปลี่ยนแปลงบูรณะปฏิสังขรณ์สระน้ำบริเวณนี้ด้วย คือรื้อกำแพงและศาลาสร้งน้ำออก

ในรัชกาลปัจจุบันเมื่อสมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ทรงเป็นเจ้าของวาสได้ ดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามอย่างต่อเนื่อง โดยทรงดำริและจัดตั้งมูลนิธิขึ้นเพื่อหาผลประโยชน์บำรุงพระอาราม ซึ่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามว่า มูลนิธิ “คุณพระพุทธรยอดฟ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ การบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามได้ดำเนินต่อมาจนถึงสมัยพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมล) เป็นเจ้าอาวาส คือระหว่างปีพุทธศักราช 2517-2520 การบูรณะปฏิสังขรณ์ดำเนินไปตามความจำเป็นเร่งด่วน เท่าที่มีงบประมาณให้ในขณะนั้น

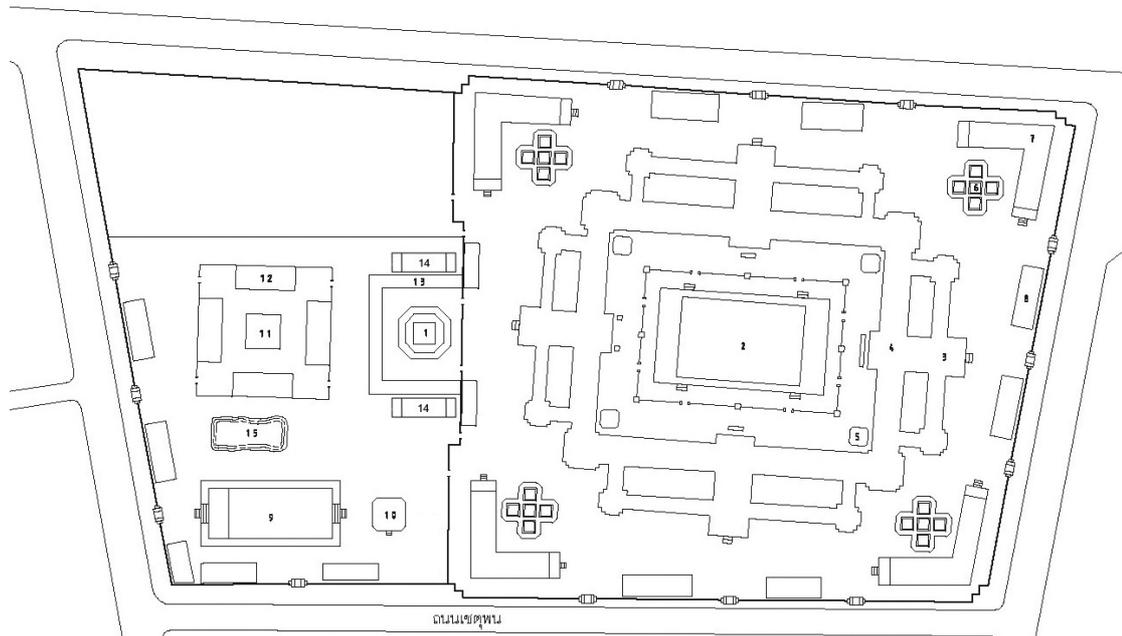
ต่อมาถึงสมัยที่พระวิสุทธาธิปัตติ (สง่า ปภสฺสสมมหาเถร) ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส ระหว่างปีพุทธศักราช 2521-2534 ท่านได้รับการกิจดำเนินการต่อมา ระยะเวลาดังกล่าวตรงกับวโรกาสสำคัญถึง 2 วาระ คืองานฉลองสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ในปีพุทธศักราช 2525 และพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ และพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก ในปีพุทธศักราช 2530 และ 2531 จึงได้รับความร่วมมือและสนับสนุนจากทั้งภาครัฐบาล และเอกชน ตลอดจนประชาชนผู้มีจิตศรัทธาสมทบทุนในการบูรณะปฏิสังขรณ์ ทำให้ปูชนียสถานในพระอารามคงสภาพเรียบร้อยสมบูรณ์

ใน พ.ศ. 2550 มีโครงการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 80 พรรษา 5 ธันวาคม พ.ศ. 2550 ประกอบด้วยงานบูรณะซ่อมแซมพระอุโบสถ พระวิหารทิศ พระวิหารคด และพระมหาเจดีย์ประจำรัชกาลที่ 4 ระยะเวลาดำเนินการวันที่ 9 มกราคม ถึง 4 พฤศจิกายน 2550

วัดพระเชตุพนฯ เป็นพระอารามหลวงคู่บ้านคู่เมืองมาตั้งแต่สมัยโบราณพระมหากษัตริย์ทุกรัชกาล ถือเป็นพระราชประเพณีที่จะทรงบูรณะซ่อมแซมให้พระอารามแห่งนี้อยู่ในสภาพดี วัดพระเชตุพนฯ เปรียบเสมือนมหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทยเพราะเป็นที่รวบรวมสรรพวิชาความรู้ด้านต่าง ๆ นอกจากนี้วัดพระเชตุพนฯ ยังเป็นที่รวมโบราณวัตถุอันทรงคุณค่าทั้งด้านประวัติศาสตร์ และศิลปกรรม จนได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานสำคัญของชาติ ใน พ.ศ. 2492 และยังเป็นวัดประจำรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปฐมบรมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีอีกด้วย

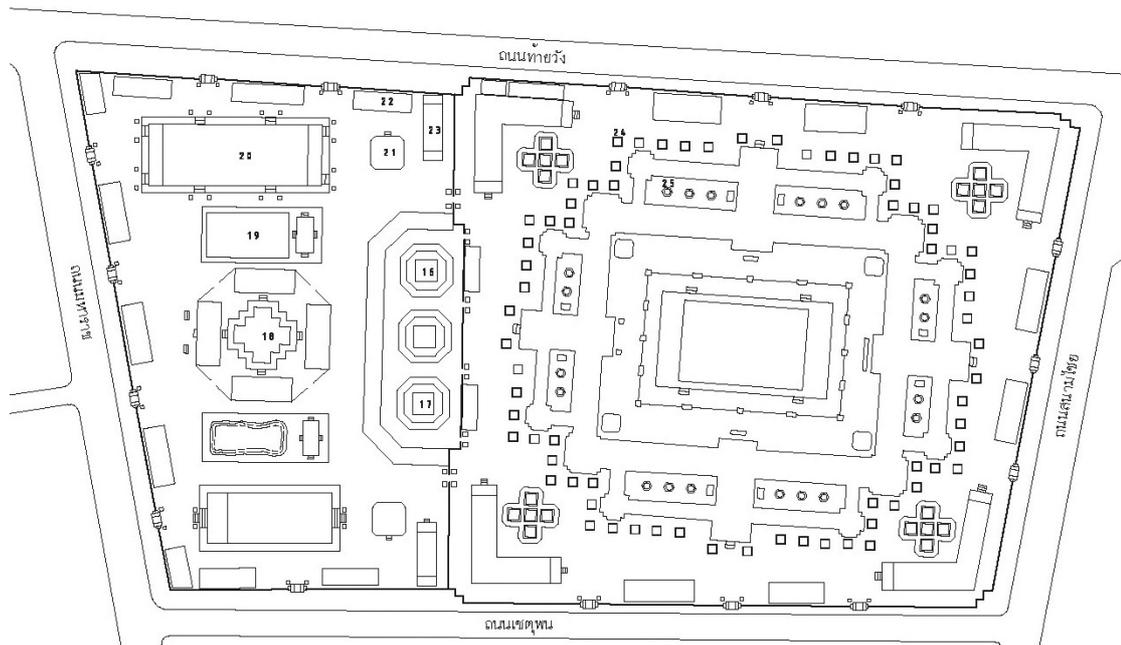


ภาพที่ 3.1 แผนที่ป้อมบางกอกที่นายทหารฝรั่งเศสวาดเมื่อ พ.ศ. 2231 ต้นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ยังไม่ปรากฏวัดโพธารามขณะนั้น
ที่มา: สุจิตต์ วงษ์เทศ (2548): กรุงเทพฯ มาจากไหน?



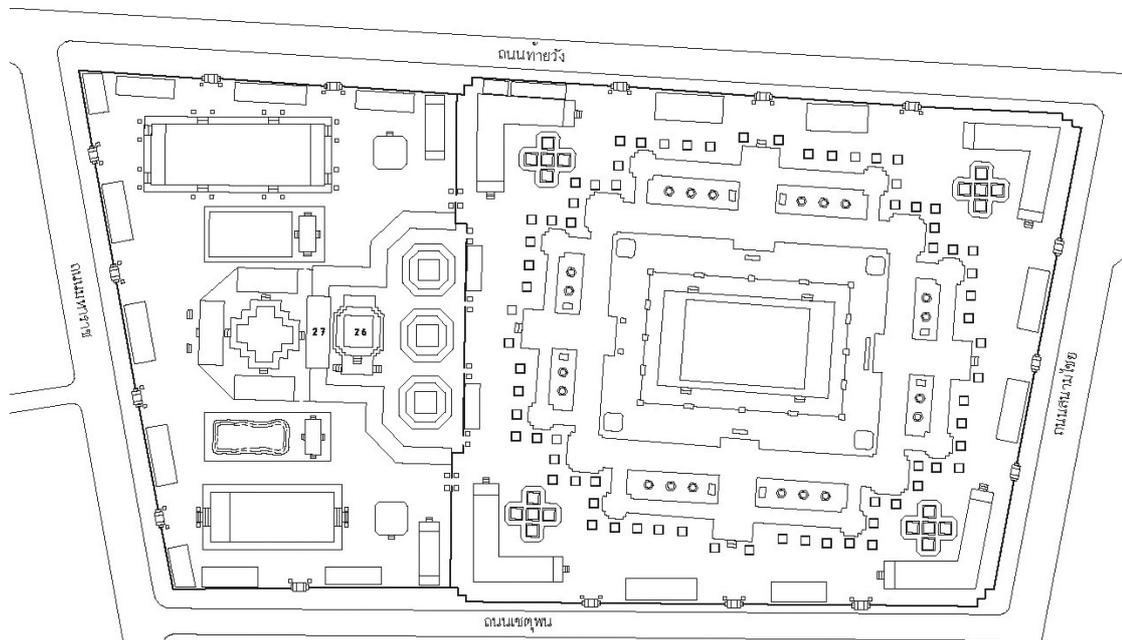
ภาพที่ 3.4 ผังวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

- | | |
|---------------------------------|------------------|
| 1. พระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ดาญาณ | 9. ศาลาการเปรียญ |
| 2. พระอุโบสถ | 10. หอระฆัง |
| 3. พระวิหารทิศ | 11. หอไตร |
| 4. พระระเบียงคด | 12. ศาลาทิศ |
| 5. พระมหาธาตุ | 13. พระระเบียง |
| 6. พระเจดีย์หมู่ | 14. พระวิหารน้อย |
| 7. พระวิหารคด | 15. สระจระเข้ |
| 8. ศาลาราย | |



ภาพที่ 3.5 ผังวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

- | | |
|----------------------------------|------------------|
| 16. พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมกรกนิทาน | 21. หอระฆัง |
| 17. พระมหาเจดีย์มุนีภัตตรบริหาร | 22. ศาลาราย |
| 18. พระมณฑป | 23. พระวิหารน้อย |
| 19. สวนมิสกวัน | 24. พระเจดีย์ราย |
| 20. วิหารพระไสยาส | 25. ถะ |



ภาพที่ 3.6 แผนผังวัดพระเชตุพน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

- 26. พระมหาเจดีย์แบบเจดีย์ศรีสุริโยทัย
- 27. พระวิหาร



ภาพที่ 3.7 ภาพกราฟิกแสดงผังวัดพระเชตุพนฯ ในปัจจุบัน
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม



ภาพที่ 3.8 ภาพถ่ายมุมสูงวัดพระเชตุพนฯ ในปัจจุบันเห็นเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม



ภาพที่ 3.9 การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในปัจจุบัน พ.ศ. 2550
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

บทที่ 4

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

ในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ขณะดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสและทรงเป็นอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนฯ ได้ทรงพระนิพนธ์ “โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน” ขึ้น โคลงเรื่องนี้นอกจากเป็นวรรณคดีแล้วยังเป็นบันทึกรายการต่างๆ ในการปฏิสังขรณ์ไว้เป็นหลักฐาน

ประวัติการแต่ง

โคลงเรื่องนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์สำเร็จในวันพฤหัสบดี ขึ้น 12 ค่ำ เดือนยี่ ปีมะเส็ง จุลศักราช 1207 (พ.ศ. 2388) ดังโคลงท้ายเรื่องว่า

พันสองร้อยเจ็ดสิบ	ศักราช	จุนา
มเสงสัพทศกบุษมาษ	เมื่อนั้น	
ทวาทศพทหัตินิสาท	ศกปีกษ	แลฤ
รักรักลักษณะโคลงต้น	ติกแล้วเสร็จแสดง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 100)

เรื่องนี้มีจุดประสงค์สรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังโคลงท้ายเรื่องว่า

คระโลงกุญชรบาทพร้อม	พิพิธมา	ลีเอย
เกรอนพระเกียรติกระษัตรา	สืบสร้าง	
ประภูสังขระณะมหา	วิหารเชตุ	พนพ้อ
กรมานุชิตชิโนรสอ้าง	โอษฐไฉน	เอย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 100)

สังเกตเนื้อความในเรื่องดูเหมือนว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้จารึกแผ่นศิลาติดไว้ในวิหารพระพุทธไสยาส แต่ไม่พบจารึกนั้น

คำประพันธ์

เรื่องนี้แต่งด้วยโคลงต้นบาทกฤษณและวิวิธมาลี 371 บท มีรายด้นขึ้นต้น 1 บท
 ร่ายกาพย์สั้นๆ 1 บท สลับอยู่ตอนหนึ่ง ร่ายสุภาพตอนท้าย 1 บท และโคลงสี่สุภาพปิดท้าย
 อีก 2 บท ส่วนที่แต่งด้วยโคลงต้นวิวิธมาลีนั้นเป็นกลบทต่างๆ ได้แก่ กลอักษรสลับ กลกินนร
 เก็บบัว กลวัวพันหลัก กลข้างประสานงา กลนาคบริพันธ์ กลครอบจักรวาล กลก้านต่อดอก
 กลโตเล่นหาง กลสารถีขั้บรถ และกลบุษบารักร้อย

เนื้อเรื่อง

เนื้อเรื่องเริ่มด้วยการสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรง
 ทำนุบำรุงแผ่นดินให้เป็นสุข ประกอบด้วยทศพิธราชธรรม จักรพรรดิวัตรและราชสังคหวัตถุ
 แล้วกล่าวไว้ใน พ.ศ. 2374 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินถวายผ้า
 พระกฐินที่วัดพระเชตุพนฯ ทอดพระเนตรเห็นถาวรวัตถุในพระอารามทรุดโทรมเพราะ
 ปฏิสังขรณ์มาได้ 31 ปีแล้ว ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 จึงมีพระบรมราชโองการให้พระยาศรีพิพัฒน์
 กับพระยาเพชรพิไชย เป็นแม่กองการปฏิสังขรณ์ รื้อพระอุโบสถเก่าชุกครากขยายให้ใหญ่ออกไป
 ถึงแนวสีมาเดิม วันพุธ แรม 10 ค่ำ เดือน 10 ปีมะโรง (พ.ศ. 2375) โปรดเกล้าฯ ให้สร้างกุฏิ
 คณะสงฆ์ต่อคณะเก่าไปทางทิศใต้ เป็นตึกอีกหมู่หนึ่ง รื้อกุฏิเก่าซึ่งเป็นไม้เปลี่ยนเป็นตึก รวมกุฏิ
 หอสวดมนต์ หอไตร ศาลา หอระฆัง ทั้ง 2 หมู่เป็นอาคาร 237 หลัง มีพระสงฆ์อยู่ประจำ 430
 รูป สามเณร 15 รูป

วันพฤหัสบดี เดือน 5 ขึ้น 11 ค่ำ ปีมะเมีย (พ.ศ. 2377) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาทรงวางอิฐทอง นาก เงิน เป็นพระฤกษ์ก่อรากพระอุโบสถ
 เสร็จแล้วเจ้าพนักงานจึงสร้างต่อไป รายการปฏิสังขรณ์มีดังนี้

1. พระอุโบสถ

พระอุโบสถเก่าหรือชุกครากขยายให้ใหญ่ออกไปถึงแนวเสมาเดิม พื้นพระอุโบสถปูด้วยศิลา ลายทั้ง 2 ชั้น หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีเหลือง เสาในประธานและเชิงเสาเฉลียงรอบนอก ประดับด้วยศิลาลาย พนักกระเบื้องพระอุโบสถสลักเรื่องราวเกียรติมีโคลงจารึกบอกเรื่องติดไว้ได้ ภาพ เสาเกยที่ประตुरอบเฉลียงทำด้วยศิลาลายหัวไม้เม็ดสิบสอง บานประตูสลักเป็นรูปบัวคว่ำ บัวหงายมีพนักประกอบ ชั้นบันไดทำด้วยศิลาจากเมืองชลบุรี บังคั้นประดับด้วยศิลาลายสลัก เป็นลวดลาย ปลายพลสังข์มีเสาศิลาบนยอดสลักเป็นรูปสิงโตจีนปักคู่หนึ่ง

บริเวณรอบพระอุโบสถก่อกำแพงแก้วล้อมรอบ มีซุ้มประตู 8 ซุ้ม และซุ้มสีมา 8 ทิศ กำแพงด้านนอกประดับศิลาลายสลักเป็นรูปต้นไม้ ไม้เถา ภูเขา และสัตว์ต่างๆ ด้านในติด กระเบื้องเคลือบปรุ ซุ้มประตูและซุ้มสีมาสลักด้วยหินจากเมืองชลบุรี ภายในซุ้มลงรักปิดทอง ใบสีมาเดิมทำด้วยศิลาสีเขียว (จากเมืองเขมร) สลักแบบหยาบๆ ในครั้งนี้ปราบหน้าใหม่แล้ว สลักให้ลวดลายวิจิตรงดงามยิ่งขึ้น ด้านหลังปิดทอง ฐานรองสีมาทำด้วยศิลาลายจากเกาะสีชัง ฐานสีมาสลักเป็นลายบัวกลุ่ม บนหลังซุ้มเสมาหล่อพระสถูปด้วยสำริดซุ้มละองค์ทั้ง 8 ทิศ นอกประตูกำแพงแก้วหล่อรูปปางแปลงแทนรูปสิงหนัดและสิงโตที่เป็นทวารบาลเดิมไว้ 2 ข้าง ประตู รวม 16 ตัว ฐานรองปางแปลงทั้งหมดใช้ศิลาจากเขาส่าเภาเมืองลพบุรี บริเวณพื้นระหว่าง พระอุโบสถกับกำแพงแก้วปูด้วยศิลาลายเกาะสีชัง เชิงซุ้มสีมาตั้งกระถางหินปลุกบัวและแท่นหิน เขียวสลักลายไม้ยืนต้น เครือเถา และภูเขา ทั้ง 8 ซุ้ม ด้านในประตูกำแพงแก้วมีแท่นศิลาประตู ละ 2 แท่น ทั้ง 8 ประตู

พื้นพระอุโบสถชั้นชานมุขลดทำแผ่นศิลาลายติดกับกำแพงแก้วมุขละ 4 แท่น เชนผนังในพระอุโบสถประดับศิลาลายจนถึงหน้าต่าง ผนังระหว่างหน้าต่างเขียนนิทานจาก อังคุตตรวรรกเถา เรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 เรื่อง มีศิลาลายสลักเส้นปิดทองบอกเรื่องติดไว้ ทุกห้อง บนผนังเหนือหน้าต่างขึ้นไปเขียนเรื่องอุ้มงคชาดก คอสองในประธานทั้ง 2 ด้าน เขียน เรื่องเมืองสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช และสวรรค์ชั้นอื่นๆ เสาในประธานทั้ง 16 เสา เขียนสีน้ำมัน เป็นลายเครือเถาดอกไม้ใบไม้สลับนก

ฐานพระประธานหรือทำใหม่ก่อเป็น 3 ชั้น ฐานชั้นบนประดิษฐานพระประธานไว้ตามเดิม ฐานชั้นสองประดิษฐานพระอัครสาวกของเก่าทั้ง 2 องค์ ฐานชั้นสามหล่อรูปพระอรหันต์ขึ้นใหม่ อีก 8 รูป รวมพระอรหันต์ทั้งสิ้น 10 องค์ ทั้งพระพุทธรูปปฏิมากรรวมเป็น 11 องค์บริเวณรอบ ฐานทั้งสามชั้น หล่อรูปเทวดา ยักษ์ และครุฑหนึ่งประนมมือ ทำด้วยดีบุกปิดทอง มีราวเทียบนล้อม

เชิงซุกชี เสาราวเทียนเป็นเสामัดเฟื่องฝรั่ง ตัวราวเป็นแผ่นเหล็กปิดทองมีลวดลาย ที่เสียบเทียนทำเป็นรูปดอกบัวสายหล่อด้วยสัมฤทธิ์

บานประตูพระอุโบสถด้านนอกประดับมุกเป็นลายภาพเรื่องรามเกียรติ์ ด้านในเขียนลายรดน้ำรูปพิศแสดงสมณศักดิ์ของพระราชกษัตริย์ทั้งในเมืองและหัวเมือง บานหน้าต่างประดับรูปลายแก้วชิงดวงปิดทองประดับกระจก หลังบานหน้าต่างเขียนรูปตราประจำตำแหน่งเจ้าคณะสงฆ์ กรอบหน้าต่างและประตูเขียนลายทองรูปเครื่องเทศและสัตว์ต่างๆ ข้างบนประตูและหน้าต่างลายดอกไม้ร่วงประดับกระเบื้องเคลือบ ข้างประตู หน้าต่าง สะพาน เพดาน แปดประธาน เฉลียง ชุ่มประตู ชุ่มหน้าต่าง เขียนสีน้ำมันเป็นลายดอกไม้ ไม้ผล สัตว์ 2 เท้า สัตว์ 4 เท้า

ชุ่มจะนำประตูหน้าต่าง สลักด้วยไม้เนื้อแข็งเป็นทรงมงกุฎปิดทองประดับกระจก บันไดพระอุโบสถทั้ง 4 บันไดใช้ศิลาสีเขียวสลักเป็นลูกแก้ว 6 ชั้น บังคั้น (บังชั้น) ใช้ศิลาลายสลักเป็นเครือไม้ ข้างชั้นด้านในประดับศิลาลาย สลักเป็นไม้ช่อดอกแกมใบเป็นหย่อมๆ บริเวณคอสองมุข หน้ามุขหลัง เขียนภาพ นาค ครุฑ พระจันทร์ พระอาทิตย์ เทตย์ กุมภภัณฑ์ นักสิทธิ์ วิทยากร กิณร หงส์ นกต่างๆ และรูปพระอรหันต์

2. พระวิหารทิศ

พระวิหารทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก ก่อมุขหลังต่อขยายให้ยาวออกเท่าพระวิหารทิศตะวันออก เปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนที่ชำรุด หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีขาว ลงรักปิดทองประดับกระจกใหม่ ผนังมุขหลังเขียนภาพแปลกกันทั้ง 4 หลัง คือ

หลังทิศตะวันออก เขียนเรื่องอุสุภ 10 และญาณ 10
 หลังทิศใต้ เขียนเรื่องฎีกาพาหุง
 หลังทิศตะวันตก เขียนเรื่องพระพุทธบาท 5 แห่ง
 หลังทิศเหนือ เขียนเรื่องชุดงศ์ 13
 มีศิลาจารึกบอกเรื่องไว้ทุกแห่ง

ชุ่มประตูพระวิหารทิศที่ทะลุออกพระระเบียง หลังละ 2 ชุ่ม มีลายพื้นแบบเดียวกัน ลงรักปิดทองประดับกระจกทั้ง 8 ชุ่ม

กำแพงหน้าพระวิหารทิศทั้ง 4 เป็นของเก่า เสาอิฐจันทร์ 2 ข้าง หัวเสาเป็น
 อย่างเม็ดฝรั่งตั้งสิงโตหิน ชั้นบันไดใช้ศิลาจากเมืองชลบุรี เซึ่งพลสิงห์ตั้งเสาสิงโตเหมือนที่พระ
 อุโบสถ สองข้างบันไดมีอ่างศิลาตั้งทุกพระวิหาร

ประตูมุขหลังพระวิหารทิศตะวันออกทางศาลาพระอุโบสถ มีซุ้มโขนทวารหิน สูง 5 วา
 มีเสาหิน ช่างยื่นแท่น ตึกดาจีนสลักด้วยศิลาสีเขียวตั้งอยู่หลายตัว เป็นเครื่องบูชาพระพุท
 โลกนาคซึ่งเป็นพระประธานในพระวิหารนี้ มุขหลังพระวิหารทิศอีก 3 หลัง มีเสาหินสีแปลกๆ
 กัน ติดกิ่งทำด้วยสัมฤทธิ์ไว้แขวนโคม มีแท่นศิลาและรูปสัตว์ต่างๆ กัน ทั้งขนาดใหญ่และขนาด
 เล็ก

3. พระระเบียง

พระระเบียงเก่าต่ำก่อเสริมขึ้นอีก 2 คอก ผังข้างในรื้อออกก่อเป็นริ้วสายบัว
 กรุกระเบียงปรุเคลือบสีเขียว ตอนล่างประดับกระเบียงปรุเคลือบสีขาว เฉลียงพระระเบียงเก่า
 ชั้นนอกทั้ง 8 รื้อก่อพะข้างในใส่เสารายทางศาลา

หลังคาพระระเบียงชั้นในมุงกระเบียงเคลือบสีเขียวทั้งเฉลียงและในประธาน พื้นใน
 ประธานปูศิลาสีเขียวขนาดเล็ก พื้นเฉลียงปูศิลาสีเขียวขนาดใหญ่ ซุ้มช่องกบประกอบด้วย
 ไม้แก่นเขียนลายทองล่องชาด ตรงกบสองข้างทางศาลาใหญ่ทุกประตู มีรูปปั้นถันหินสีเขียว
 สูง 3 คอก ถืออาวุธต่างๆ ประตูละคู่ รวมทั้งสิ้น 16 รูปด้วยกัน ที่คอสองเฉลียงประทักษิณ
 ทั้ง 4 ทิศ เขียนภาพหัวเมืองขึ้นของสยาม 374 หัวเมือง มีศิลาจารึกบอกเรื่องติดไว้ข้างใต้
 เสาพระระเบียงระหว่างริ้วสายบัวติดแผ่นศิลาจากเขาสัพนมิตร จารึกเพลงยาวกลบท 50 ชนิด
 ฉันทวรรณพฤติ 50 รวม 100 แผ่น

ฐานซุกชีพระพุทธรูปที่พระระเบียงชั้นในประดับศิลาลาย ผังหลังพระพุทธรูปเขียนเป็น
 เรือนแก้ว หว่างเรือนแก้วเขียนขวดปักดอกไม้ บนเรือนแก้วเขียนเป็นลายแยงบนพื้นขาว ผัง
 เขียนเป็นเครื่องเถา ผังที่บตามมุขระเบียง 4 ทิศ เขียนเรื่องนันทกปรกณัม ช่องประตูที่ทะลุออก
 ศาลาเล็กระหว่างพระระเบียงทั้ง 8 ซุ้ม บันปูนปิดทองประดับกระจก พระระเบียงชั้นนอกตกแต่ง
 ตามแบบเดิม มุงกระเบียงเคลือบสีขาบ ผังข้างในก่อเป็นริ้วสายบัวติดบัวกระเบียงปรุเคลือบสีฟ้า
 เบื้องต่ำแม่ลายกรุกระเบียงปรุเคลือบสีเหลือง พื้นปูด้วยศิลาเมืองสุโขทัยสีคล้ำ

ฐานชุกชีประดับศิลาลายเหมือนพระระเบียงชั้นใน ผังหลังเป็นพื้นสีม่วงเขียนลาย
ประแจจีน ดอกไม้ ฝีเสื่อ ค้างคาว คอสองบนริ้วสายบัวเขียนรูปนกนานาพรรณบินอยู่ มุขมุมผนัง
ทั้งหมดเขียนเรื่องนิทานในปีศาจปรกณัม บานประตูด้านในเขียนลายรดน้ำเป็นรูปกุมภภัณฑ์
อสุรต่างๆ มีमारแบก หลังบานเขียนเป็นม่านไข รูปโต๊ะเครื่องบูชา ผังข้างๆ ตรงประตูทั้ง 8
ติดแผ่นศิลาจากเขาสัพนิมิตรจารึกแบบฉันทมาตราพฤติ 8 ชนิด และโคลงกลบท 40 บท ประตู
ละคู่รวม 16 แผ่น

ซาลาเล็กตรงประตูตั้งรูปอามาตย์จีนหินสีเขียวสูง 3 ศอกคืบ ประตูละคู่ รวมทั้งสิ้น 16
รูป ภายนอกประตูตั้งสิงโตหินสีเขียวประตูละคู่เหมือนกัน ซาลาหวางระเบียงปูด้วยหินพื้นม้า
ตั้งถะ 7 ชั้น ทำด้วยหินสีเขียว มีमारแบกถะละ 8 ตน ระหว่างถะตั้งอ่างมังกรปลุกต้นตาล
เสารองทำจากหินพื้นม้า มีเสาศิลาปักสำหรับแขวนโคม มีกระถางหินปลูกต้นไม้ สองฝาก
กระถางมีแท่นหิน 2 แท่น ลานใหญ่ปูศิลาเลียงโผล่ตลอดเขตข้างใน

4. พระมหาธาตุ

พระมหาธาตุบริเวณ 4 มุม ลานพระอุโบสถ ก่อเสริมให้สูงขึ้นประมาณ 3 ศอก ประดับ
ด้วยหินลายต่างๆ จนถึงฐานบัวทึบปิดทอง ตัวฐานใช้ศิลาจากเขาสัพนาเมืองลพบุรีสลักเป็นลาย
ดอกไม้ร่วง เทวรูปและรูปमारแบกภายในซุ้มพระมหาธาตุทั้ง 4 ทิศ ฐานพระมหาธาตุทำด้วย
ศิลาสีเขียว ฐานพระพุทธรูปที่พระระเบียงชั้นในและชั้นนอก และฐานพระพุทธรูปในพระวิหารทั้ง
4 ทิศ ปั้นลายกุดั่นปิดทองประดับกระจก พื้นเพดานทาสีแดงเขียนลายดาวล้อมเดือน และลาย
ดอกไม้ร่วง

5. พระเจดีย์รายและพระเจดีย์หมู่

ภายนอกพระระเบียงชั้นนอก สร้างพระเจดีย์จำนวน 71 องค์ สูง 3 วา 2 ศอก ฐานเขียน
ประดับด้วยกระเบื้องถ้วยเคลือบและศิลาสีเขียวเหมือนกันทุกองค์ ทำการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์
หมู่ห้าองค์ฐานเดียวกันบริเวณมุมกำแพงพระวิหารคด ทำตามแบบเก่า เพียงแต่สร้างกำแพง
แก้วล้อมบนฐานทักษิณ ประดับด้วยกระเบื้องปูลี่เขียว

6. พระมหาเจดีย์

พระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ดาญาณองค์เก่าชำรุด พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมใหม่ ประดับกระเบื้องเคลือบสีเขียวเป็นดอกดวงลายแย่ง และสร้างขึ้นใหม่อีก 2 องค์ มีความสูงเท่าพระมหาเจดีย์เดิม ลวดลายเหมือนกันแต่พื้นเป็นสีเหลือง รวมเป็น 3 องค์ อุทิศถวายสมเด็จพระอัยกาธิราชเจ้า 1 องค์ ถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ 1 องค์ และเป็นส่วนพระองค์ 1 องค์

พระระเบียงที่ล้อมพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ดาญาณหรือขยายออกไป 3 ด้าน ก่อโอบพระมหาเจดีย์ทั้ง 3 องค์ ทางทิศตะวันออกทำเป็นกำแพงแก้วมีประตู 4 ประตู ชุ้มเป็นทรงฝรั่ง ประดับกระเบื้องถ้วยเป็นปูนปั้นลายไม้ดอกคาบเครือ บานประตูเขียนสีน้ำมันรูปดอกไม้ซ้อน หลังบานประตูเขียนเป็นลายฉัตรมีกระถางปักดอกไม้ นอกประตูตั้งรูปขุนนางจีนทำด้วยหินสีเขียว สูงประมาณ 4 ศอก ยืนบนฐานหินประตูละคู่รวม 8 รูป กำแพงแก้วประดับกระเบื้องปรางสีขาว มุมกำแพงด้านที่จะต่อไปยังพระระเบียงตั้งรูปจีนทำด้วยหินเขียวทั้ง 2 มุม

ศาลา 2 หลังที่อยู่บริเวณกำแพงแก้ว รื้อก่อใหม่ตามแนวเดิมแต่แปลงให้มีเฉลียงรอบลดพื้นเฉลียงชั้นล่างทั้ง 4 ด้าน ก่อผนังสกัดตรงเฉลียงด้านใน มุงกระเบื้องเคลือบสีเหลืองที่ประธานและเฉลียง เพดานและสะพานหลังศาลาตกแต่งเป็นรูปดาวทำด้วยดีบุกปิดทอง พื้นในประธานและเฉลียงลวดลายจากเขาสำเภาเมืองลพบุรี กำแพงแก้วตามมุมศาลาทั้ง 4 มุม ก่อด้วยกระเบื้องปรางสีเขียว ปลายผนังที่จรดกับเพดานเขียนเรื่องนิทานชาดก หลังละ 12 เรื่อง ทั้ง 2 หลัง รวม 24 เรื่อง ผนังใหญ่ศาลาหลังเหนือเขียนแผนไข่ทรพิษ คอสองเฉลียงเขียนแผนหวด และจารึกยาปรอทแก้วัณโรค มีจารึกบอกเรื่องตามผนังและเสา ผนังใหญ่ศาลาหลังใต้เขียนภาพแม่ซื้อประจำกุมาร คอสองของเฉลียงเขียนคนแปลกเพศละบองราหู และจารึกตำรายากับจารึกเรื่องประจำภาพต่างๆ ติดไว้ตามผนังและเสา

ปลายผนังด้านในทางลานพระมหาเจดีย์ เขียนกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค ตอนกระบวนช้างและกระบวนม้าต่อกันทั้ง 2 หลัง ผนังด้านล่างติดศิลาลายจารึกฉันทกฤษณาสอนน้อง ฉันทอัมภวานร ฉันทพัลีสอนน้อง คำทนายโพธิบาทว์ และสุภาษิตพระร่วง

พระระเบียงที่ล้อมพระมหาเจดีย์ทั้ง 3 ด้าน หลังคามุงกระเบื้องสีเหลือง ตลอดเพดานและสะพานพื้นสีแดงลายแย่งสีทอง ปลายผนังฉลุลายเฟื้อง ต่ำลงมาเป็นเรือนแก้วแทรกลายดอกไม้ไม้ร่วง

พระพุทธรูปยืนที่อยู่ตามเจดีย์ทั้ง 8 ซึ่งรื้อแล้วนั้น โปรดให้เชิญมาประดิษฐานใน พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ ทำฐานบัวกลุ่มลายปูนปั้นปิดทองประดับกระจก ประดิษฐาน พระพุทธรูปฐานละ 3 องค์ ก่อฐานชุกชีมีศิลาลายประดับ คอสองพระระเบียงเขียนเรื่องกระบวน แห่งพระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค เป็นจตุรงค์เสนาอย่างพิสดาร ต้นกระบวนอยู่พระระเบียง ปลายกระบวนอยู่ที่ศาลา 2 หลัง มีโคลงบอกไว้ พื้นพระระเบียงทั้งชั้นชานและชั้นลดปูศิลาลาย เส่าในประธานมีจารึกตำรายาติดไว้ทุกเส่า

พื้นลานพระมหาเจดีย์ปูศิลาสีแดงขนาดใหญ่ ระหว่างพระมหาเจดีย์มีแท่นศิลาสีเขียว เหมือนในลานพระอุโบสถ ข้างหลังพระมหาเจดีย์มีเสาศิลาเขียวปักเป็นราวเทียนหลายเส่า

พระปฏิมากรทั่วทั้งพระอารามทั้งที่อยู่ในพระอุโบสถ พระวิหารทิศ และพระระเบียงทั้ง 3 แห่ง ทั้งของเดิมและของใหม่ ลงรักปิดทองใหม่ทั้งหมด

7. ศาลาราย

ศาลารายล้อมลานวัดทั้งข้างในและข้างนอก ของเดิมไม่มีเจดีย์และชั้นลด ก่อล้อมเป็น อย่างช่องกุฎิชารุทธุทธโทรมทั้งอิฐ ไม้ และกระเบื้องมุงหลังคา จึงรื้อก่อใหม่ต่อเจดีย์ออกไป ลดพื้นเป็น 2 ชั้น แต่ 3 ด้าน รวมทั้งสิ้น 16 หลัง มุงกระเบื้องเคลือบปรุที่หลังคา เพดาน ท้องสะพาน และกำแพงแก้ว 4 มุม หินปูพื้นใช้อย่างเดียวกับศาลาที่กำแพงแก้วพระมหาเจดีย์

คอสองทั้ง 2 ชั้น เขียนเรื่องชาดก 550 เรื่องอย่างของเดิม แต่ไขความให้กว้างออก กว่าเดิม มีศิลาจารึกบอกไว้ตรงภาพ ตอนล่างลงมาเขียนภาพสัตว์และป่าหิมพานต์

เจดีย์หลังศาลารายทุกหลังก่อเป็นแท่นหิน ตั้งรูปฤๅษีตัดตนท่าต่างๆ หล่อด้วยสังกะสี ผสมดีบุก หลังละสี่ละห้ารูป มีจารึกโคลงสุภาพบอกท่าที่ตัดและบอกชนิดลมติดไว้ตามข้างผนัง ตรงกับรูปฤๅษี มีโคลงบอกตำนานผู้สร้างศาลา พร้อมทั้งช่างวาดเขียนทั้งฝ่ายวัดและฝ่าย คฤหัสถ์ติดไว้ด้วย

ที่ท้ายเจดีย์ 2 ข้าง หล่อเป็นรูปคนต่างภาษาตั้งไว้ศาลาละ 2 รูป มีศิลาจารึกโคลงต้น บาทกฤษรบอกลักษณะและชาติติดไว้ข้างผนัง รวมทุกศาลาเป็นรูปฤๅษี 82 รูป คนต่างชาติ 32 รูป

ศาลาเหล่านี้ตั้งอยู่ระหว่างที่ว่างภายในวัด มีทั้งหมด 16 หลัง ตามเสาในประธานและเสาเฉลียงมีศิลาจารึกตำรายาติดไว้ทุกเสา

8. พระวิหารคด

พระวิหารคดทั้ง 4 ทิศ มุมกำแพง ของเดิมชำรุดจึงปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ เจาะปลายผนัง ส่วนที่ต่อกับหลังคาให้เป็นช่องถี่ๆ เพื่อให้แสงสว่างส่องถึงข้างในได้ กรุด้วยกระเบื้องปูลือสีขาว กระเบื้องมุงหลังคาของเก้ารื้อลงหมดมุงด้วยกระเบื้องเคลือบสีเหลืองแทน ผนังนอกผนังทั้งสองข้างปูด้วยหินสุโขทัย กำแพงมุขกรุด้วยกระเบื้องปูลือสีเขียว เสาเม็ดอัมจันทร์แปลงจากของเก่าทำเหมือนกับพระวิหารทิศ ด้านข้างคดเข้าไปมีประตู 4 ประตู ตั้งรูปสิงโตหินประตูละ 2 รูป รวมพระวิหารทิศทั้ง 4 หลัง มีสิงโตหิน 32 รูป

9. กำแพงแก้วคั่นเขตกลางวัด

กำแพงแก้วคั่นเขตกลางวัดรื้อก่อใหม่แปลงเป็นอย่างเขื่อนฝรั่งขวางสกัดตามเดิมจรดปลายพระระเบียงที่ล้อมพระมหาเจดีย์ ของเดิมมีประตูยอดกลางวัด 2 ประตู ซึ่งชำรุดรื้อทำใหม่เป็นทรงซุ้มฝรั่ง ประตูกระเบื้องถ้วย บานประตูด้านนอกเขียนสีน้ำมันเป็นซุ้มนาฬิกาฝรั่ง 3 ชั้น หลังบานประตูเขียนลายดอกไม้ทั้ง 2 ประตู ข้างในประตูและนอกประตูตั้งรูปฝรั่งทำจากหินสีเขียวสูง 8 ศอก มือถือกระบอง ประตูละ 4 รวม 8 รูป

10. หอธรรม (พระมณฑป)

หอธรรมก่อสร้างเมื่อครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หลังคาเครื่องบน ฝา ผนัง ปักหักพัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นใหม่ทั้งหมดทำเป็นปราสาทยอดมงกุฎ มีมุข 4 มุข ประตูกระเบื้องเคลือบและกระเบื้องถ้วยสลัสี เพดานและสะพานพื้นเป็นสีแดงเขียนลายทองสีน้ำมัน ผนังข้างนอกเป็น 8 เหลี่ยม เชนผนังประดับศิลาลาย ผนังด้านในเขียนเรื่องสังคายนาพระไตรปิฎก 9 ครั้ง ตูพระไตรปิฎกทำเป็นรูปปราสาท 4 มุขมียอด ปิดทองประดับกระจก มีศิลาจารึกบอกเรื่องภาพที่เขียนติดไว้กับฝาผนัง ซุ้มประตูเป็นลายปูนปั้นปิดทอง บานหน้าต่างเขียนลายรดน้ำเป็นรูปเทวดายืนบนแท่นถือพระขรรค์ มีมารแบก ประตูละคู่

ผนังหนึ่งผนังและหน้าต่าง 1 หน้าต่างนับเป็นห้องหนึ่ง เสาเพนบกประกอบพนักกรู กระเบื้องปฐุเคลือบสีขาวเชื่อมต่อกัน ชั้นลดทั้ง 4 ด้านมีบันได ตามมุมย่อไม้สิบสองทั้ง 4 ด้าน มีรูปตุ๊กตาจีนตั้งอยู่ตามพลสังห์รอบพระมณฑป รวม 8 ตัว

กำแพงแก้วล้อมลานพระมณฑป กรูกระเบื้องปฐุสีขาบ เสากำแพงแก้วตั้งสิงโตหินทุก เสา พื้นในและพื้นมุขลดปูศิลาลาย ที่ชั้นลดตั้งอ่างมังกรปลูกต้นไม้รายรอบ ซานชั้นล่างเป็น 8 เหลี่ยม ปูศิลาเขียวขนาดใหญ่

11. ศาลาทิศพระมณฑป

ศาลาทิศพระมณฑป 4 ทิศ มีเฉลียงรอบ หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีขาบทั้ง 4 หลัง เพดานสะพานพื้นแดงเขียนลายทองแย่ง ผนังเขียนภาพรามาวตาร อันเป็นต้นเรื่อง รามเกียรติ์ คอสองของเฉลียงเขียนภาพต่างกัน คือ

ศาลาทิศตะวันออกเขียนเรื่องนารายณ์ 10 ปาง

ศาลาทิศใต้เขียนเรื่องกลศตรี 15 เรื่อง

ศาลาทิศตะวันตกเขียนเรื่องนิทาน 12 เหลี่ยม

ศาลาทิศเหนือเขียนเรื่องมอญหุงข้าวทิพย์ กับเรื่องสงกรานต์

มีศิลาจารึกเป็นคำโคลงและร้อยแก้วบอกเรื่องติดไว้ตามใต้ภาพทุกแห่ง

กำแพงแก้วด้านสกัดเฉลียงศาลากรูกระเบื้องเคลือบสีขาบ ประกอบมุมทั้ง 2 ข้างทุกหลัง พื้นในประธานและชั้นลดเฉลียงปูหินเขียว มีประตูตรงมุมเฉลียง บานประตูเขียนลายพรรณไม้ และดอกไม้ร่วง

เฉลียงหลังด้านนอกศาลาทั้ง 4 ทิศ ก่อกำแพงกรูกระเบื้องปฐุเคลือบสีขาบทุกด้าน เสาเม็ดอัมจันทร์ทำอย่างพระวิหารคด ตามผนังติดศิลาจารึกโคลงโลกนิติทั้ง 4 หลัง บริเวณซานข้างในตามทิศน้อย ตั้งแท่นหินและอ่างหินตรงที่ย่อมุมปลูกต้นไม้ไว้ทั้ง 4 ทิศ ตรงกำแพงสกัด มีประตูกลาง ระหว่างประตูตั้งกำแพงจรดศาลาทิศหลักช่องและกลิ้งหินจากเขมรเป็นตัวบังอวบ บนกำแพงมีใบสีมาทำจากหินสระบุรี ทำเป็นช่องมีแผ่นทองแดงปฐุปิด มีแท่นสำหรับตั้งโคมไฟ ถัดกำแพงปักเสาศิลาเพื่อเป็นช่องทางให้คนเดิน ซานชั้นลดนอกกำแพงปูศิลาสีแดงขนาดใหญ่ ทั้ง 2 ข้างที่จะเข้าไปในเขตพระมณฑป

กำแพงสกัด 2 ข้างประตู กรุหินสลักลวดลาย ช่องประตูที่กำแพงสกัดทั้ง 4 ด้านทำซุ้มเป็นยอด 3 ซุ้ม ซุ้ม 2 ข้างตั้งรูปมารที่มีชื่อเสียงในรามเกียรติ์ มือถือกระบอง หล่อด้วยสังกะสี ผสมดีบุกซุ้มละรูป รวม 8 รูป

บานประตูเขียนสีน้ำมันเป็นรูปอาวุธไขว้มีทั้งใหม่และเก่ามีลายคาบเครื่องคั่น ของที่ประดับในประตูมีกระดางหินปลูกต้นไม้ประตูละคู่ สองข้างกระดางมีเสาหินเม็ดสำหรับแขวนโคมขนาดเท่ากันตั้งทุกมุม

12. ศาลาการเปรียญ

ศาลาการเปรียญเดิมเป็นไม้ ชำรุด จึงรื้อลงทำใหม่หมด ถมล่องถุนก่ออิฐถือปูน พื้นปูด้วยหินเขาส่าเกาเมืองลพบุรีทั้งในประธานและมุข เสาเดิมเป็นเสาไม้แก่น ก่ออิฐโอบเข้าเป็น 4 เหลี่ยม เซึ่งเสาในประธานชั้นล่างใช้หินสุโขทัย เสาคู่หนึ่งมีศิลาจารึกเรื่องเปรตกถาแนวผนังภายในทั้ง 2 ข้าง ยกพื้นเป็นอาสน์สงฆ์ปูหินขนาดเล็ก ด้านนอกต่อพาไลใส่เสาเฉลียงรอบ พื้นปูหินพื้นม้าเมืองลพบุรี หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีเขียว เพดาน สะพาน ซุ้มประตู ลงรักปิดทอง คอสองมุขตะวันตกเขียนภาพเปรตกถาทอนพระเจ้าเปิดโลกอย่างของเก่า มีศิลาจารึกอรรถกถาบรรยายเรื่องติดไว้

กำแพงแก้วแนวมุขทั้ง 2 ข้าง กรุกระเบื้องปรุสี่อ่อน ทางขึ้นลงทำอย่างเกยมีอัมจันทร์ขึ้นลง 3 ทาง เสาเม็ดอัมจันทร์ตั้งสิงโตหิน 2 ข้างอย่างพระวิหารทิศ หน้าอัมจันทร์มีเกี้ยวประทีปหิน 3 ชั้น ตั้ง 2 ข้างทั้ง 2 มุข

13. พระวิหารน้อย

พระวิหารน้อยทั้งสองหลัง ของเก่าสร้างขวางกำแพงสกัดกลางวัด รื้อสร้างใหม่ยาวตามกำแพงสกัด หลังกาลตมุขทั้ง 2 ข้าง มุงกระเบื้องเคลือบสีเหลือง พื้นมุขหน้าข้างนอกปูหินสุโขทัย กำแพงแก้วกรุกระเบื้องปรุเคลือบสีเหลือง เสาเม็ดอัมจันทร์ตั้งสิงโตหินเหมือนพระวิหารคด ผนังประธานรอบมีซุ้มประตูและหน้าต่างลายปูนปั้นปิดทอง ข้างในก่อเป็นฐานสำหรับตั้งพระพุทธรูปนั่ง ข้างหลังพระพุทธรูปก่อเป็นที่บรรจุพระธรรม สองฟากอัมจันทร์ตั้งตุ๊กตาเงินชี่ม้าทำด้วยหินสีเขียวทั้ง 2 ข้าง วิหารทั้ง 2 หลังสร้างแบบเดียวกัน

14. หอระฆัง

หอระฆังทางทิศใต้คงไว้ตามเดิม แต่ระดับกระเบื้องถ้วยแปลกจากของเก่า กำแพงแก้ว
 กรุกระเบื้องปรุเคลือบสีเหลือง มุมกำแพงย่อไม้สิบสอง เสาเม็ดกำแพงแก้วตั้งรูปวานรหินเขียว
 เสาบันไดปลายพลสิงห์ตั้งรูปวานรเขียว 1 คู่ ที่เชิงพลสิงห์ก็ตั้งรูปวานรอีก 1 คู่ บริเวณลาน
 ทางด้านเหนือสร้างหอระฆังขึ้นใหม่อีก 1 หลัง แบบเดียวกับหลังทางทิศใต้

15. สระ

เดิมสระอยู่ในลานศาลาการเปรียญ ก่อกำแพงกันเป็นอีกเขตหนึ่งต่างหาก ทำภูเขาทั้ง
 ขอบสระและในสระ สร้างตึกทรงฝรั่ง 1 หลังทางทิศตะวันออก เพดานสีแดงเขียนทองลาย
 เครื่องฝรั่ง ผนังเขียนภาพฝรั่ง 13 ห้อง ผนังประธานและเฉลียงปูด้วยศิลาสุโขทัย กำแพงแก้วที่
 ล้อมสระทำเป็นสายบัวกรุกระเบื้องปรุเคลือบสีเขียวทั้ง 4 ด้าน เม็ดมุมทั้ง 4 ด้าน ตั้งรูปวานรหิน
 เขียว มีประตู 3 ประตู ซุ้มเป็นอย่างหลังคาตึกฝรั่ง บานประตูเขียนรูปฝรั่งสีน้ำมันประตูละคู่
 ทั้ง 3 ประตู นอกประตูทางทิศเหนือ ทิศใต้ ตั้งรูปสิงโตจีนหินสลักประตูละคู่ แต่ประตูด้าน
 ตะวันตกตั้งแท่นหินเขียวลดเป็น 3 ชั้น ข้างละแท่น

16. สวนมิสกวัน

บริเวณทางเหนือพระมณฑปสร้างสวนมิสกวันปลูกพรรณไม้ต่าง ๆ มีตึกจีนตั้งอยู่ทางทิศ
 ตะวันออก เพดานสีแดงเขียนทองลายเครื่องจีน ผนังเขียนภาพเรื่องสามก๊ก ผนังปูหินอย่างตึกฝรั่ง
 ที่สระ ก่อกำแพงสายบัวกรุกระเบื้องปรุเคลือบสีเหลือง มีประตู 3 ประตู ซุ้มเป็นทรงตึกจีน บาน
 ประตูเขียนสีน้ำมันรูปลั่นถัน นอกประตูทิศเหนือได้ตั้งรูปวานรหิน แต่ประตูด้านตะวันตกทำ
 ภูเขาตั้งบนแท่น 2 ข้างประตู เสามุมกำแพงตั้งรูปเสือกทำด้วยหินเขียวทั้ง 4 มุม

17. วิหารพระไสยาส

ทางทิศเหนือของสวนมิสกวัน ขยายที่ออกไปก่อกำแพงสร้างพระพุทธรูปใหญ่ก่ออิฐ
 ถือปูน องค์พระยาว 1 เส้น 3 วา แล้วสร้างพระวิหารสวมองค์พระ หลังคาคลุม 3 ชั้นอย่างพระ
 อุโบสถ มุงหลังคาด้วยกระเบื้องเคลือบสีขาบ ผนังในผนังนอกปูด้วยหินแดง ผนังชานปูหินจากเมือง
 ราชบุรีและเพชรบุรี

18. ภูเขารอบบริเวณวัด

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หรือเขาซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้ในพระราชอุทยานในพระบรมมหาราชวังชะลอมมาก่อเป็นภูเขาไว้ตามลานรอบบริเวณกำแพง บริเวณลานชั้นใน 20 ลูก ชั้นนอก 6 ลูก ปลูกต้นไม้ไว้ตามลานเชิงเขาและบนเขา มีทั้งพระสถูปและเสาโคมอย่างจีน รูปตุ๊กตาจีนและรูปสัตว์จตุบาทที่รายอยู่ทั่วไปทั้งบนและล่างภูเขาทำด้วยกระเบื้องถ้วยบ้าง สลักด้วยศิลาเขียวบ้าง ภูเขาด้านพระวิหารทิศตะวันออก มีตุ๊กตาชายชาวมังกล่า นักเลงสุรา 2 คน เขาหน้าพระวิหารทิศตะวันตกมีตึกจีน มีคิวลิ่งค์ ลานชั้นนอกมีแท่นหินขนาดน้อยใหญ่ ข้างแท่นหินทั้ง 8 ทิศ มีกรงเหล็กสำหรับใส่ นักโทษที่ถ่มน้ำลายลงบนพื้น

มีเสาศิลาติดจารึกเรื่องกฎของวัดแต่งเป็นโคลงสี่สุภาพบอกไว้ ปลูกต้นไม้ต่างๆ ไว้ในกระถางหินรายทั่วทั้งพระอาราม

19. ประตูกำแพงวัด

ประตูกำแพงวัดของเดิมมี 13 ประตู กระเท่เซอร์ 4 ด้าน ประตูกระเบื้องถ้วย ชุ่มยอดกลางประตูกระเบื้องเคลือบ รื้อทำใหม่หมดและเพิ่มขึ้นอีก 3 ประตู เป็น 16 ประตู เปลี่ยนเป็นยอดทรงมงกุฎประตูกระเบื้องถ้วยล้วน กว้างใหญ่เท่ากัน เพดานพื้นดำเขียนทรงเป็นลายแย่งบานประตูเขียนสีน้ำมันเป็นลายเครือผูกอรุอย่างจีนสลักต่างๆ กัน ตอนล่างเป็นรูปปั้นใหญ่ ประตูละคู่ หลังบานเขียนเป็นลายไม้ ของเก่าตั้งรูปอสูรและสัตว์จตุบาทปูนปั้นแกนไม้ยืนอยู่ ประตูละคู่ ให้หรือรูปเหล่านี้ ตั้งรูปปั้นถันหินเขียวมีอาวุธในมือสูง 8 ศอก ยืนบนแท่น 2 ชั้น ประตูละคู่ รวม 32 รูป ข้างนอกประตูปักเสาหินเป็นเขื่อนกันประตูละ 20 รวม 320 เสา ตามมุมกำแพงทำเม็ดย่อไม้สิบสองตามแบบเก่า ประตูกระเบื้องเคลือบ นอกมุมปักเสาศิลาเดี่ยวตามมุมรวม 44 เสา รวมกับเสาเขื่อนประตูรวม 364 พื้นรอบวัดทั้งสามชั้นปูด้วยศิลาเสียงโผและปลูกพรรณไม้สรรพคุณยาต่างๆ รายอยู่ทั่วไป

20. ฉนวนน้ำ

ทางทิศตะวันตกลงไปทางแม่น้ำนอกกำแพงพระนคร ก่อฉนวนอิฐตลอดไปถึงทำน้ำ พื้นปูหิน หลังคามุงกระเบื้อง ปลายฉนวนเป็นสะพานแพ สองข้างฉนวนก่ออิฐเป็นอาสน์สงฆ์ กำแพงพนักกรุกระเบื้องปรุเคลือบสีเขียว มีประตู 2 ประตู ทางต้นฉนวนหลังคาเป็นยอดเกี้ยว มีรูปนกยูงจับ ประดับกระเบื้องถ้วย สองข้างยกพื้น ผนังสองข้างทำเป็นเฟื้องสายบัวกรุกระเบื้องปรุเคลือบสีเขียว ปลายฉนวนหลังคาเป็นตรีมุข ยกเป็นอาสน์สงฆ์สองข้าง ตามบันลุ่มประดับกระเบื้องถ้วย มีรูปเหยี่ยวจับอยู่ตามมุมทั้ง 3 มุม มีกำแพงพนักสองข้าง หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีเหลือง พื้นเพดานลงเขม่าปิดตีบุกเขียนทองลายแยง

สะพานทำน้ำหน้าวัดยกพื้น 2 ชั้น ชั้นลดมีพนักไม้ ตามช่องพนักกรุกระเบื้องปรุเคลือบสีเขียว สองข้างฉนวนสร้างศาลามีเฉลียงรอบข้างละหลัง ฝารั้วสายบัวกรุกระเบื้องปรุเคลือบสีขาวเหมือนกันทั้ง 2 หลัง หลังขวาเป็นศาลาสำหรับจ่ายกรักและพินดัมถวายพระ หลังซ้ายเป็นศาลาสำหรับแจกแกงเพื่อถวายพระ สร้างโรงเรือมีขนาดกว้างยาวใหญ่ ก่อผนังแบ่งเป็น 3 ช่องสำหรับเก็บเรือ สร้างส้วมใหม่ 2 หลัง เป็นเรือนฝากระดานเหมือนเก่า และปลูกต้นไม้รายตลอดตามฝั่งน้ำ

กิจการที่ค้างและการจ่ายเงิน การซ่อมเปลี่ยนแปลงอีกหลายอย่างทั้งการฉลอง มีกล่าวไว้ในจารึกพระวิหารพระไภยาสโดยละเอียด

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์

ตอนท้ายเรื่องเป็นโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ กล่าวถึงรายละเอียดการซ่อมแซม ผู้ควบคุมการซ่อมแซมตามสถานที่ต่าง ๆ ทั้งในเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาสได้แก่ พระอุโบสถ พระวิหารทิศ ศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ พระระเบียง ฯลฯ มีรายละเอียดดังนี้

1. พระอุโบสถ จารึกที่ผนังด้านหน้าพระอุโบสถ (ศิลาจารึกยังอยู่)

พระประธานในพระอุโบสถพระนามว่า “พระพุทธเทวปฏิมากร” หน้าตักกว้างประมาณ ห้าศอกคืบสี่นิ้ว มีพระสาวก 10 รูปนั่งล้อมอยู่บริเวณฐานชั้นสอง มีมาตั้งแต่สร้างวัด ในสมัยรัชกาลที่ 1

คอสองในประธานเขียนภาพพิภพท้าวจตุมหาราช ค่าจ้างด้านละ 7 กษาปณ์ ผนังตอนบนเขียนเรื่องมโหสถชาดกโดยละเอียด ค่าจ้างห้องละ 7 กษาปณ์ ผนังกลางระหว่าง ช่องหน้าต่างเขียนเรื่องสาวกเอตทัคคะ ช่างเขียนมีทั้งคฤหัสถ์และพระ ค่าจ้างห้องละ 5 กษาปณ์ เสาในประธานเขียนสีน้ำมันเป็นกอบัวแย่ง ค่าจ้างเสาละ 8 กษาปณ์

บานประตูด้านนอกประดับลายมุกเป็นเรื่องรามเกียรติ์ บานหน้าต่างอุโบสถชั้นนอกสลัก เป็นรูปแก้วชิงดวงปิดทองประดับกระจก ชั้นในเขียนลายรดน้ำรูปตราพระราชอาณาเขตทั้งในและ นอกกรุง

หลวงราชภูเบศร์และหลวงชิตภูบาลเป็นผู้กำกับการซ่อมแซม จำยงเป็นผู้ตรวจและ เกณฑ์ตำรวจในใหญ่ทั้งสี่กรมตรวจดูความเรียบร้อย

2. พระวิหารทิศ

2.1 พระวิหารทิศตะวันออก (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)¹

พระประธาน นามว่า “พระเจ้าตรัสไม้มหาโพธิ์” เป็นพระพุทธรูปเนื้อนาก อัญเชิญมาจากวัดเขาคินทร์ เมืองสุวรรณโลก การซ่อมแซมใช้ช่างวังหน้า 2 กรม มุขหน้าเขียนเรื่องปฐมสมโพธิ ตั้งแต่มหากิเณษกรรมจนถึงมารวิชัย มุขหลังเขียนเรื่องญาณ 10 อศุภ 10 ช่างเขียนเป็นช่างวังหน้าทั้ง 2 กรม ส่วนพระพุทธรูป พระนามว่า “พระสัมพุทธเจ้าตทพลญาณโลกนาถ” ซึ่งประดิษฐานไว้แต่เดิมก็ยังคงไว้ หลวงราชานุรักษ์เจ้ากรมมอครักษ์ฝ่ายขวาในพระบวรราชวังกับหลวงชาญภูเบศร์มหาดเล็กวังหน้าเป็นผู้กำกับทำการซ่อมแซม

2.2 พระวิหารทิศใต้ (ศิลาจารึกยังอยู่)

มุขหน้าประดิษฐานพระชินราช ซึ่งอัญเชิญมาจากเมืองสุโขทัย เป็นพระพุทธรูปปางเทศนาพระธรรมจักร มีพระปัญญาวัคคีย์อยู่ด้านหลัง ช่างเขียนจากกรมมหาดเล็กเขียนภาพตั้งแต่เทศนาพระธรรมจักรจนถึงธาตุอันตรธาน มุขหลังเขียนเรื่องฎีกาพาหุ 8 บท หลวงกรรภยูบาทว์เจ้ากรมเป็นผู้กำกับทำการซ่อม จำจิตรนุกุลกรมมหาดเล็กเป็นผู้ตรวจ

2.3 พระวิหารทิศตะวันตก (ศิลาจารึกยังอยู่)

พระประธาน พระนามว่า “พระพุทธรชินสีห์” อัญเชิญมาจากเมืองสุโขทัย เป็นพระพุทธรูปปางนาคปรกสถิตใต้ต้นจิก ช่างเขียนเป็นช่างกรมซ้าย เขียนเรื่องพระเกตุธาตุ มุขหลังเขียนเรื่องพระพุทธรบาท หลวงพิทักษ์นรินทร์ เจ้ากรมมอครักษ์ฝ่ายซ้ายในพระบวรราชวังเป็นผู้กำกับทำการซ่อม จำยอดเป็นผู้ตรวจ

2.4 พระวิหารทิศเหนือ (ศิลาจารึกยังอยู่)

พระประธาน พระนามว่า “พระปาลีลอย” ประทับนั่งบนเขา ห้อยพระบาท มีรูปช้างถือคนที่นำและวานรถือรวงผึ้ง ช่างเขียนเป็นช่างกรมขวา เขียนเรื่องไตรภูมิ มุขหลังเขียนเรื่องชุดงค์ 13 หลวงราชเสวกเจ้ากรมซ้ายในพระบวรราชวังเป็นผู้กำกับทำการซ่อม หลวงเสนห์รักษาเป็นผู้ตรวจ

¹ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2544 ว่า ศิลาจารึกยังอยู่

3. ศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ 2 หลัง (ศิลาจารึกยังอยู่)

ศาลาหลังทิศเหนือ จมื่นไชยาภรณ์ ปลัดกรมตำรวจใหญ่ชวากำกับการซ่อม ช่างเขียน เป็นพระจากวัดสามพระยา วัดระฆัง วัดปทุมคงคา นายด้วงและสมุห์จั่นกำกับการเขียน เขียน เรื่องชาดก 12 เรื่อง กับรูปคนแสดงแผนนวด 60 รูป รูปยักษ์แสดงรูปใช้ทรมิษ 12 รูป รูปคน แสดงวรรณโรคยอดเดียว 4 รูป รูปคนแสดงผีประชุม 1 รูป รูปคนแสดงแผนปล่อยปลิง 1 รูป มีศิลาจารึกบอกวิธีบังคับและเรื่องบอกไว้ทุกรูป

ศาลาหลังทิศใต้ จมื่นไชยาภรณ์เป็นผู้กำกับการซ่อม ช่างเขียนเป็นพระจากวัดกลาง วัด เครื่องวัด วัดหงส์ เขียนภาพเรื่องชาดก 12 เรื่อง กับรูปแม่ซื้อและกุมารอย่างละ 14 รูป รูปละบองราหู 12 รูป นายด้วงกับสมุห์เพิกเป็นผู้กำกับการเขียน

4. พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ 2 หลัง (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ 3 องค์ ประดิษฐานพระพุทธรูปยืนฐานละ 3 องค์ รวม ทั้งสิ้น 135 องค์ ผนังเขียนเรื่องกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค ช่างเขียนภาพเป็นพระจำนวน 21 รูป พระฐานากำกับ 5 รูป คือ พระสมุห์จั่น พระสมุห์เพิก พระใบฎีกา วัดพระเชตุพนฯ พระ สมุห์ศรีวัดมหาธาตุ พระครูพุทธบาลวัดราชบูรณะ ช่างสงฆ์จำนวน 20 รูป สร้างฐานองค์พระ พระวินัยธรวัดระฆังเป็นผู้ควบคุม หลวงพิพิธเจ้ากรมล้อมวังชวากับหลวงชนะพลจันทร์เจ้ากรม ล้อมวังซ้ายกำกับการซ่อม นายน้อยกับนายด้วงมหาดเล็กคุมงาน

5. หอไตร หรือ พระมณฑป (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

หอไตรทำเป็นจตุรมุข ผนังหอไตรเขียนเรื่อง สังคายนาพระไตรปิฎก 9 ครั้ง ช่างเขียน เป็นพระและคฤหัสถ์ ค่าจ้างห้องละ 5 กษาปณ์ สร้างศาลารอบชาน 4 ทิศ มีกำแพงสกัดและซุ้ม ประตูกัน 4 ด้าน ภายในหอไตรมีตู้รูปปราสาทบรรจุพระไตรปิฎกจำนวน 84,000 พระธรรมชั้น หลวงราชโยธาเทพ ซึ่งเลื่อนยศเป็นพระราชสงคราม และพระอภัยสุนทรเป็นผู้ดำเนินการสร้าง นายด้วงมหาดเล็กเป็นผู้กำกับการสร้าง นายสุดเป็นพนักงานตรวจทำรายงาน

6. ศาลาทิศหอไตร (พระมณฑป)

6.1 ศาลาทิศตะวันออก (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

หลวงราชโยธาเทพเจ้ากรมฝ่ายซ้ายเป็นผู้คุมการก่อสร้าง นายเรืองมหาดเล็กและพระครูวิจิตรโฆษาเป็นผู้ตรวจ ช่างสงฆ์จากวัดชนะสงครามเขียนภาพรามเกียรติ์ ตอน หิรันตยักษ์ม้วนแผ่นดิน ซึ่งเป็นต้นเรื่องรามเกียรติ์ จนถึงเรื่องตรีบุร่า เฉลียงลดเขียนเรื่องนารายณ์ 10 ปาง

6.2 ศาลาทิศใต้ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

พระอภัยสุนทรเจ้ากรมพลพันฝ่ายซ้ายในพระบรมมหาราชวังกำกับการซ่อม นายดีมหาดเล็กกับพระสมุห์ศรีกำกับการเขียนช่างพระวัดมหาธาตุ ผนังใหญ่เขียนเรื่องรามเกียรติ์ ตั้งแต่ตอนนั้นทุกมาเกิดเป็นทศกัณฐ์บุตรของท้าวลัสเตียน จนถึงตอนท้าวลัสเตียนแบ่งสมบัติให้บุตร 11 คน เมื่อท้าวลัสเตียนตายแล้ว ทศกัณฐ์ได้ครองกรุงลงกา เฉลียงลดเขียนนิทานกลสัตรี 15 เรื่อง

6.3 ศาลาทิศตะวันตก (ศิลาจารึกยังอยู่)

พระอภัยสุนทรกำกับการซ่อมแซม พระใบฎีกาวัดพระเชตุพนฯ กับนายน้อยมหาดเล็กกำกับการเขียน ช่างเขียนเป็นพระจากวัดจักรวรรดิ วัดท้ายตลาด วัดราชสิทธิ์ ผนังใหญ่เขียนเรื่องรามเกียรติ์ตอนท้าววิรุพหกขว้างตุ๊กแกด้วยสังวาลย์นาถูกเขาพระสุเมรุเอียง จนถึงตอนท้าวอัชบาลเชือดเนื้อให้ทานแก่พรานป่าจนสิ้นชีวิต พระอิศวรรับศพขึ้นไปไว้บนยอดเขา ชั้นเฉลียงเขียนภาพเรื่องสิบสองเหลี่ยมซึ่งเป็นนิยายโบราณของต่างประเทศ

6.4 ศาลาทิศเหนือ (ศิลาจารึกยังอยู่)

หลวงราชโยธาเทพกำกับการซ่อม นายด้วงมหาดเล็กกับพระครูสุนทรโฆษิตกำกับการเขียนภาพ ช่างเขียนเป็นพระวัดพระเชตุพนฯ เขียนเรื่องรามเกียรติ์ตั้งแต่ท้าวทศรถไปรบกับแทตย์ชื่อปรทูตทันต์จนเพลารถหัก นางไภยเกษิธิดาพระเจ้าไภยเกตเอาแขนใส่ในช่องคอกแทนเพลาท้าวทศรถจึงรบกับแทตย์ได้ชัยชนะ จนถึงเรื่องพระชนกฤๅษีคิดจะกลับครองเมือง จึงให้นายโสมศิษย์ไปนำไถโคมาไถหานางสีดาซึ่งใส่ผอบฝังไว้ใต้ต้นไทร ปลายเรื่องต่อจากนั้นจบสิ้น

อสุรพงศ์เขียนอยู่ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เฉลียงชั้นลดเขียนเรื่องมหาสงครามต์ กับเรื่องรามัญหุงข้าวทิพย์ นายสุตมหาดเล็กเป็นผู้ดูแลงานศาลาทิศพระมณฑปทั้ง 4 หลัง

7. ศาลาการเปรียญ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)¹

ศาลาการเปรียญเดิมมีแต่ห้องในประธาน 9 ห้อง มุขลด ชั้นชานและเฉลียงรอบใส่เสา ซ่อมธรรมาสน์มณฑป สังเค็ดสวดพระธรรม พระประธานวัดเดิมเป็นพระหล่อมาตั้งแต่แรกหน้า ตักกว้างสี่ศอก อยู่ในศาลาการเปรียญ หลวงกรรภยูบาทว์เจ้ากรมรักษาพระองค์ชวากับหลวง ราชเสวกเจ้ากรมรักษาพระองค์ซ้าย กำกับการรื้อซ่อม นายเอี่ยมมหาดเล็กเป็นผู้บังคับการซ่อม นายเวรเดชกำกับงาน นายตีมหาดเล็กเป็นผู้ตรวจ นายเวรฤทธิ์เป็นผู้รายงานสิ่งที่ซ่อมแซม เรียบร้อยแล้วและที่ยังไม่ได้ซ่อมแซม ช่างเขียนพระจากวัดราชสิทธาร์และวัดชนะสงคราม พระมหาเนียมฝีมือเอกเป็นผู้ควบคุมงานเขียน คอสองมุขตะวันตกเขียนนិยรกถา คือ มหานรก 8 อุกุทนรก 4 ยมโลก 10 ทิศตะวันออกเขียนเรื่องเปิดกถาแสดงเปรต 12 จำพวกอันทำบาปต่างๆ กัน หลวงราชานุรักษ์กับหลวงพิทักษ์นรินทร์องค์กรักษ์วังหน้า กำกับงานซ่อมแซม

8. ศาลาราย 16 หลัง

8.1 ศาลารายหลังที่ 1 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

ขุนพรหมรักษากรมทหารในฝ่ายขวา กระบวนหลังกำกับการซ่อม ช่างเขียนเป็น พระวัดพระเชตุพนฯ เขียนเรื่องเอกนิบาตชาดก 39 เรื่อง นายนกรมหาดเล็กกับพระใบฎีกา วัดพระเชตุพนฯ กำกับ

8.2 ศาลารายหลังที่ 2 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

ออกพระเหตุทัย กรมพลพันฝ่ายขวา กระบวนหลังกำกับการซ่อม ช่างเขียนเป็น พระวัดมหาธาตุเขียนเรื่องเอกนิบาตชาดก 39 เรื่อง นายนกกับสมุห์เทพกวีกำกับ

¹ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2544 ว่า ศิลาจารึกยังมีอยู่

8.3 ศาลารายหลังที่ 3 (ศิลาจารึกยังอยู่)

หลวงราชโยธาเทพกรมทหารในฝ่ายซ้าย กระบวนหน้ากำกับการซ่อม นายปรีดา ราชกับสมุห์พระศรีสุธรรมมุนีเป็นผู้กำกับกับการเขียนเรื่องเอกนิบาตชาดก 39 เรื่อง ช่างเขียน เป็นพระจากวัด 5 แห่ง คือ วัดราชคฤห์ วัดเครือวัลย์ วัดปากน้ำ วัดหงส์ และวัดกลาง

8.4 ศาลารายหลังที่ 4 (ศิลาจารึกยังอยู่)

พระพรหมสุรินทร์กับนายปรีดาราชมหาตเล็กหุ้มแพรกำกับการซ่อม ช่างเขียนเป็น พระจากวัด 3 แห่ง คือ วัดราชบูรณะ วัดสระเกศ วัดอมรินทร์ เขียนเรื่องเอกนิบาตชาดก 33 เรื่อง กับทุกนิบาตชาดก 6 เรื่อง รวมทั้งสิ้น 39 เรื่อง พระครูพุทธบาลฐานานุกรมสมเด็จพระ วันรัตเป็นผู้กำกับ

8.5 ศาลารายหลังที่ 5 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

พระอภัยสุรินทร์เจ้ากรมกับนายราชจำนงกำกับการซ่อม ช่างเขียนเป็นพระจากวัด ชนะสงคราม เขียนเรื่องทุกนิบาตชาดก 39 เรื่อง พระครูสุนทรโฆษิตกำกับ

8.6 ศาลารายหลังที่ 6 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

พระอินทรเทพเจ้ากรมตำรวจใหญ่ซ้าย กับนายราชจำนงหุ้มแพรมหาตเล็กกำกับ การซ่อม ช่างเขียนเป็นพระจากวัดปทุมคงคา วัดระฆัง และวัดสามพระยา เขียนเรื่องทุกนิบาต ชาดก 39 เรื่อง พระสมุห์จันวัดพระเชตุพนฯ เป็นผู้กำกับ

8.7 ศาลารายหลังที่ 7 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

ตำรวจไนใหญ่ เป็นผู้กำกับการซ่อม นายด้วงมหาตเล็กเวรฤทธิ์กับสมุห์ของพระ ศรีวิสุทธิวงศ์กำกับการเขียนภาพ ช่างเขียนเป็นพระจากวัดราชสิทธิ์ 3 รูป วัดจักรวรรดิ 5 รูป วัดโมฬีโลก 1 รูป รวม 9 รูป เขียนเรื่องทุกนิบาตชาดก 16 เรื่อง ดิกนิบาตชาดก 20 เรื่อง รวม ทั้งสิ้น 36 เรื่อง

8.8 ศาลารายหลังที่ 8 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

มีโคลงปรากฏเพียงบทเดียว ไม่ทราบผู้แต่งเนื่องจากต้นฉบับขาด คงเหลือเพียงโคลงบททำยบทเดียว ได้ความว่า เขียนเรื่องตักนิบาตชาดก 30 เรื่อง จตุกนิบาตชาดก 9 เรื่อง รวม 39 เรื่อง

8.9 ศาลารายหลังที่ 9 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

หลวงอภัยเสนากรมเรือตั้งคู่เคียงขวาเป็นผู้กำกับการซ่อม นายด้วงมหาดเล็กกับพระใบฎีกากำกับการเขียน พระมหาแดงจากวัดระฆังเพียงรูปเดียวรับเขียนทั้งศาลา เขียนเรื่องจตุกนิบาตชาดก

8.10 ศาลารายหลังที่ 10 (ศิลาจารึกยังอยู่)

หลวงวิไชยทรง เกณฑ์หัดฝรั่งวังหน้ากำกับการซ่อม พระครูสุนทรโฆษิตกับนายนกรมมหาดเล็กกำกับการเขียน ช่างเขียนเป็นพระจากวัดชนะสงคราม เขียนเรื่องจตุกนิบาตชาดก 15 เรื่อง ปัญจกนิบาตชาดก 15 เรื่อง

8.11 ศาลารายหลังที่ 11 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

หลวงพิไชยชำนาญ เกณฑ์หัดจากวังหน้ากำกับการซ่อม สมุห์อยู่กับนายด้วงมหาดเล็กกำกับการเขียน ช่างเขียนเป็นพระจากวัด 3 แห่ง คือ วัดโมฬีโลกย์ วัดจักรวรรดิ และ วัดราชสิทธิ์ เขียนเรื่องจกนิบาตชาดก 20 เรื่อง สัตตกนิบาตชาดก 19 เรื่อง รวมทั้งสิ้น 39 เรื่อง

8.12 ศาลารายหลังที่ 12 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

หลวงเทพมณเฑียร กรมวังนอกฝ่ายขวาพระราชวังบวรกำกับการซ่อม พระสมุห์ศรีกับนายนกกำกับการเขียนเรื่อง ช่างเขียนเป็นพระจากวัดมหาธาตุ เขียนเรื่องสัตตกนิบาตชาดก 2 เรื่อง อัฐกนิบาตชาดก 10 เรื่อง นวกนิบาตชาดก 12 เรื่อง และทสกนิบาตชาดก 15 เรื่อง รวมทั้งสิ้น 39 เรื่อง

8.13 ศาลารายหลังที่ 13 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

หลวงพิไชยสรเดชปลัดจางวางขวาเกณฑ์หัดวังหน้ากำกับการซ่อม พระครูสุนทรโฆษิตกับนายปรีดาราชกำกับการเขียน ช่างเขียนเป็นพระวัดพระเชตุพนฯ เขียนเรื่อง ทศนิบาตชาดก 1 เรื่อง เอกการสนิบาตชาดก 9 เรื่อง ทวารสและเตรสนิบาตชาดกรวมเป็น 30 เรื่อง

8.14 ศาลารายหลังที่ 14 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

พระเชื่อนเพชรจางวางกรมล้อมพระราชวังบวรกำกับการซ่อม นายปรีดาราชกับพระครูพุทธบาลวัดราชบูรณะกำกับการเขียน ช่างเขียนเป็นพระจากวัดอัมรินทร์ วัดราชบูรณะ และวัดสระเกศ เขียนเรื่องปกิณณกนิบาตชาดก 13 เรื่อง วิสตินิบาตชาดก 20 เรื่อง ตีสนิบาตชาดก 3 เรื่อง

8.15 ศาลารายหลังที่ 15 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

พระยาอภัยสรเพลิงจางวางกรมเกณฑ์หัดกำกับการซ่อม ช่างเขียนเป็นพระจากวัดราชบูรณะ วัดอัมรินทร์ และวัดสระเกศ พระครูพุทธบาลกับนายกัณมหารัตนเป็นผู้อำกับการเขียน เขียนเรื่องตีสนิบาตชาดกกับจิตตพิสนิบาตชาดกรวม 12 เรื่อง ปัญญาสนิบาตชาดกกับสัจจนิบาตชาดกอีก 5 เรื่อง สัตตตนิบาตชาดกกับอสีตนิบาตชาดก 7 เรื่อง และเพิ่มชาดก คัดล่องหน้าเข้าอีก 3 เรื่อง รวมเป็น 27 เรื่อง

8.16 ศาลารายหลังที่ 16 (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)¹

หม่อมเจ้าหุ่นวังหลังกำกับการซ่อม นายน้อยมหาดเล็กกับพระสมุห์จันกำกับการเขียน ช่างเขียนเป็นพระจากวัดปทุมคงคา วัดบางลำภู วัดสามพระยา และวัดระฆัง เขียนเรื่อง ทศชาติ พระครูอุดมสังวรเป็นผู้ขีดช่างพระสงฆ์ พระครูวินัยธรเป็นผู้ร่างเรื่องตำนาน นายดีมหาดเล็กตรวจตราทั่วไปทั้งศาลารายภายนอกและภายใน อาลักษณ์เป็นผู้เขียนเรื่องตำนาน หมื่นนิพนธ์เป็นผู้ช่วย ภาพเขียนใดที่ไม่เหมาะก็ให้เปลี่ยนแปลงใหม่ พระยาบำเรอราชซึ่งเป็นผู้ชำนาญทางการแพทย์เป็นผู้หาตำรายาจารึกไว้บนแผ่นศิลาติดไว้ทุกหลัง

¹ ฉบับ พ.ศ. 2544 ว่า ศิลาจารึกยังมีอยู่

ในส่วนขอเขตสังฆาวาสมีโคลงจารึกการสร้างพระปราสาทบรรจุกษัตริย์สมเด็จพระวันรัต
ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระปราสาทบรรจุกษัตริย์สมเด็จพระ
วันรัต บรรจุก่อวันพุธ แรม 4 ค่ำ เดือน 12 ปีมะเมีย จุลศักราช 1196 จารึกการสร้างพระ
ตำหนักสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส กล่าวว่า ที่พระตำหนักมีเฉลียงที่ประชุมฐานานุกรม
และพระราชอาสนะเวลาปรึกษาอธิการณ์ พระยาเพชรพิไชยเป็นผู้เขียนแบบ พระยาอร่ามรัต
นมนเทียรเป็นผู้เทียบแก้ เก่งจินหน้าพระตำหนักและประตูเก่งนายจำจิตรนุกูลเป็นผู้ก่อสร้าง
หอไตรที่อยู่บริเวณพระตำหนักผนังภายในมีภาพเขียนต่าง ๆ ได้แก่ ตำราคชลักษณ์ ตำราสิงห์
ตำราแมว ตำราม้า และภาพจับเรื่องรามเกียรติ์ หอสวดมนต์ ศาลาแจกข้าวสงฆ์
หอเย็น ที่แจกแกง โรงต้มกรัก ทำน้ำ โรงเรือ และสะพานน้ำ มีแต่โคลงบอกไว้เท่านั้น ไม่ได้
กล่าวถึงผู้คุมก่อสร้าง

ศิลปกรรมในรายการปฏิสังขรณ์

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนไม่เพียงแต่เป็นบันทึกเรื่องการบูรณะปฏิสังขรณ์
เท่านั้น หากแต่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับศิลปะแขนงอื่นๆ คือ วรรณคดีกับ
ทัศนศิลป์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชิโนรส ทรงใช้อักษรวาดภาพพรรณนา
ลักษณะและรายละเอียดของสิ่งก่อสร้างต่างๆ ทำให้เกิดจินตภาพตาม ศิลปกรรมที่ปรากฏใน
รายการปฏิสังขรณ์สามารถแบ่งตามประเภทได้ดังนี้

1. สถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรม หมายถึง รูปแบบของสิ่งก่อสร้าง เช่น อาคารบ้านเรือน วัดวาอาราม
เป็นต้น ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยแบ่งประเภทของสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์
วัดพระเชตุพนซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาไว้ 3 ประเภทใหญ่ๆ คือ

1.1 สถาปัตยกรรมประเภทเจดีย์สถาน

สถาปัตยกรรมประเภทเจดีย์สถาน คือ สิ่งก่อสร้างที่มีวัตถุประสงค์เพื่อให้เป็น
สถานที่อันสำคัญควรแก่การสักการบูชา ได้แก่ พระสถูปเจดีย์ พระมหาธาตุเจดีย์ พระพุทธ
ปรารค์ ฯลฯ สถาปัตยกรรมประเภทเจดีย์สถานปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระ
เชตุพนได้แก่

1.1.1 พระมหาธาตุ

สี่มุมมหาธาตุเบื้อง	โบราณ	นั้นฤา
ก่อเพอมนไขสูงสม	สืบสร้าง	
กว่าเดอมประมาณสาม	สอกساب	หินเฮย
ล้วนหลากลายสล้ายสล้าง	เลื่อมลาญ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 58)

1.1.2 พระเจดีย์รายและพระเจดีย์หมู่

พายนอกกรเบียงธให้กอบ	ก่อเจ	ดียันา
เจ็ดสิบเอ็ดตอค์รั้ง	เรขล้อม	
รเบียงสายนอกกนสูง	สามขนาด	วาเอย
เสดสอกสองสร้างพร้อม	พรั้งเรียง	

กระเบียงถ้ายพิมดาษสิ้น	สดเคลือบ	ศรีนา
ตกแต่งตามเขียงถาน	ทั่วถ้วน	
ประกอปลีลาเหลือบ	แลสอาด	เขี้ยวเอย
ทกทกองค์แล้วล้วน	เล่หกัน	

เจดีย์หมู่ละห้าสรพราศ	ไพบุลย์	บุรร์พ์แฮ
มุมรหว่างพิหารคดสรรพ์	สิ่งสร้าง	
ปฏิสังขรณนุกูล	กอบใหม่	ทั่วนา
ประดับตั้งกลก็อ้าง	อำสมาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 59-60)

1.1.3 พระมหาเจดีย์

มหาเจดีย์ก่อเบือง	โบราณ แลฤา
นามพระศรีสรรเพ็ช	พากย์พร้อง
ชำระุทธระการย์	กอบประกิจ ใหม่แฮ
ประกาศโลกย์ให้ชร้องส้อง	สาร์ถกลง

ฯลฯ

ถาปนาใหม่เผจอสสร้าง	สององค์ อี้กเอย
สูงใหญ่หมายเตอมเทียม	เท่าแท้
ลายลวดประกวดผจง	ผจงดูจ เดียวนา
ต่างแต่เหลืองแล้พื้น	แผกพรรณ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 60-61)

1.2 สถาปัตยกรรมประเภทพุทธสถาน

สถาปัตยกรรมประเภทพุทธสถาน คือ สิ่งก่อสร้างที่มีวัตถุประสงค์ที่เกี่ยวกับความสำคัญของพระบรมศาสดากับพุทธศาสนิกชน เช่น สิ่งก่อสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมากร ได้แก่ พระอุโบสถ พระวิหารต่างๆ ศาลาการเปรียญ ฯลฯ สถาปัตยกรรมประเภทพุทธสถานที่ปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนได้แก่

1.2.1 พระอุโบสถ

สิลาลายลาดพื้นต่อ	ตามรเบียบ พื้นแฮ
ดินดาษสองชั้นอุพาร	เลื่องหล้า
กระเบืองเคลือบเหลือบเหลืองเทียบ	เทียบกนก นาพ้อ
มุงประธานหน้าทำย	ท้วหลัง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 38)

1.2.2 พระวิหารทิศ

ด้ายให้จรเข้แสร้ง	สอบมุข	ท้ายเฮย
แห่งวิหารสามทิศ	ท้าวสร้าง	
ขุดรากก่อทำนุก	แนวเพ่อม	ผนังนา
เย่อนหย่างวิหารด้านข้าง	เขตรบูรพ์	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 48)

1.2.3 พระวิหารคด

สี่คดิหารสฤษดิเบื่อง	บูรพ์ชำ	รุดถา
ระปฏิสังขรณ์การย์	กอบแกล้ง	
เจาะปลายแห่งผนังทำ	ถึทะลุ	ช่องแฮ
หวังสว่างขจ่างแจ้งพื้น	ภาคย์ใน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 70)

1.2.4 หอธรรม (พระมณฑป)

หอธรรมแห่งที่ห้อง	ธรรมहन	สถิตย้แฮ
ทิศมุขทันมณเฑียร	มาดไต้	
ยอดสูงเยี่ยมสุริย์ยล	สรรค้ย้ง	ยงค้หนา
เนกมกุฎีของกั้งใช้	ก่องชม	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 72)

1.2.5 ศาลาการเปรียญ

ด้าบลहनแห่งห้อง	หอธรรม	นั้นแฮ
หอเทศสถานการบุเรียน	แรกสร้าง	
แรกใส่ขดาลสรรค้	สบท้าว	พื้นพ้อ
สบที่ชำรุดร้อมล้าง	มละบูรพ์	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 81)

1.2.6 พระวิหารน้อย

วิหารน้อยเดอมแรกสร้าง	สองวิหาร	แลเฮย
เบ็องก่อนรีกระแพงตาม	แต่เบ็อง	
บัตราชเรือมงานริะ	รื่อตระบัต	ก่อฤา
เรียงเรื่องกระแพงชั้นเย็อง	เย็องเรียง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 84)

1.2.7 วิหารพระไสยาส

วัดยาวเส้นใต้ใต้	เสศสาม	วาแฮ
ก่อพระมหาวิหารมาน	มุขสร้าง	
สรวมพระกะงามตาม	แต่ที่	นั้นนา
หย่างโบศถ์โปรดสร้างอ้าง	อาจทัน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 89)

1.3 สถาปัตยกรรมประเภทบริวารสถาน

สถาปัตยกรรมประเภทบริวารสถาน คือ สิ่งก่อสร้างที่มีวัตถุประสงค์เพื่อการส่งเสริมความสำคัญของสถาปัตยกรรมประเภทเจดีย์สถานและพุทธสถานให้มีความหมาย คุณค่า และความสำคัญตามฐานะในที่แห่งนั้น สถาปัตยกรรมประเภทบริวารสถานที่ปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนได้แก่

1.3.1 พระระเบียงชั้นในและพระระเบียงชั้นนอก

พระทรงอาภอคด้วย	แดนรเบียง	ในนา
ต่ำบสมहनสูง	สืบสร้าง	
ก่อเสอมเพ็อมเพียงสอง	สอกรอบ	ใหม่เอย
ผนังภาคย์ใหม่ล้างสิ้น	สบสถาน	

รเบียงพาเหียรให้ตก	แต่งตาม	เดอมนา
กระเบื้องเคลือบขาบศรีมุง	เมื่อพร้อม	
ผนังในก่อริ้วตาม	ดาษประ	กระเบื้องฤ
เคลือบตั้งศรีฟ้าห้อม	แห่งสถาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 51,54)

1.3.2 ศาลาราย

ศาลารายมั่วห้อม	หนลาน	วัดฤ
เรียงรอบแขวงในเนื่อง	นอกชั้น	
แต่เดอมบมานเจ็ลียง	หลั่นลด	ฤเลย
ช่องกุฎีก่อล้อมบัน	แบบเพรง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 67)

1.3.3 กำแพงแก้วคั่นเขตกลางวัด

ปราการแก้วที่ชั้น	เขตรกลาง	วัดแฮ
รื่อก่อใหม่ควรม	เช่นย้าย	
หย่างเขื่อนฝรั่งรขวาง	แคว้นสกัด	เก่าเอย
จรดพระระเบียงท่อนท้าย	ที่ล้อมเจ็ลย	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 71)

1.3.4 ศาลาทิศพระมณฑป

ศาลสี่เจ็ลยสี่ด้าว	โดยทิศ	สี่ฤ
กระเบื้องเคลือบขาวเคลือบพรรณ	ภาคย์ล้วน	
มุงท้วหมดท้วประกิจ	กอปทก	หล้งเฮย
ชาดดาษชาดถ้วนพื้น	พิดาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 75)

1.3.5 หอระฆัง

หอระฆังทรงสร้างใหม่	เหมือนเรือน	แรกฤา
ในอุตรลานทดลอง	หลั่นนั้น	
การประดับสรรพสิ่ง	มีที่	เพรงพ้อ
สถานสถิตย์นอกชั้นหั้น		แห่งกระแพง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 86)

1.3.6 สระ

เดอมสพังอยู่แต่ด้าว	ด้านกาน	บุเรียนฤา
กั้นก่อปรากฏการแปลง	เปลี่ยนเพี้ยน	
ศิขรินทร์ทั่วถิ่นสถาน	สถิตย์ขจร	ไวนา
ในนอกสระเทียนแท้	ที่มี	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 86)

1.3.7 สวนมิสกวัน

เหนือหอตรัยท่านสร้าง	สวนควร	ชมเอย
ใหม่อีกฟ้างภพอินทร์	อำฟ้า	
มิตกะวันสวน	ศุขสนุกนี้	นาพ้อ
ปลูกแมกแปลกไม้หล้า	แหล่งแสดง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 88)

1.3.8 ภูเขารอบบริเวณวัด

ให้รื้อศิรีเบื่องเนื่อง	เนาอุท	ยานแฮ
แห่งราชบิดุงค์ทรง	สฤษติสร้าง	
ในนิเวศน์เกษมกุฎิอุยุทธ	ยายศ	ยิงฤา
ชนชักร้อยบั้งอ่าง	อาจไหว	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 90)

1.3.9 ประตูกำแพงวัด

ทวารกำแพงวัดที่กี้	เก่าเต	รัศแฮ
ทรงยอดประดับลายพราย	เพรอสสร้าง	
กระเบื้องถ้วยสี่กระเท่เซอร์	ซุ้มยอด	กลางนา
กระเบื้องเคลือบแก้วข้างบ้าง	บุบราน	

ให้หรือเก่าก้อลีน	สามประตู	เตอมเอย
โศพศท้าวทวารประมาณ	ใหม่ล้น	
ทรงบอดมกุฎีดูพบุ	แบบยั้ง	เก่าแฮ
กระเบื้องประดับถ้วยล้นถ้วน	ทกทวาร	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 92-93)

1.3.10 ฉนวนน้ำ

แถวเขตรตะวันตกข้าง	เขตรแถว	น้ำนา
น้ำช่วงหน้าวัดชาย	ช่วงน้ำ	
ก่อฉนวนเนื่องเนอนแนว	ฉนวนก่อ	อิฐเอย
คูลิวตระหลอดน้ำลำ	ลิวคู	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 95)

2. จิตรกรรม

จิตรกรรม หมายถึง ศิลปะที่เกิดจากการวาดภาพ ได้แก่ จิตรกรรมฝาผนังตามพระอุโบสถ พระวิหาร พระระเบียง เป็นต้น จิตรกรรมที่ปรากฏในโคลงตันเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สามารถแบ่งเป็นหัวข้อได้ดังนี้

2.1 เรื่องทางพุทธศาสนา

ภาพจิตรกรรมที่เป็นเรื่องทางพุทธศาสนา ได้แก่

2.1.1 เรื่องพระสาวกเอตทัคคะ จำนวน 41 เรื่อง เป็นภาพเขียนอยู่บริเวณผนังช่องระหว่างประตูหน้าต่างของพระอุโบสถ 26 ห้อง พระสาวกเอตทัคคะ ได้แก่ พระอัญญาโกณฑัญญะ พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ พระสีวลี พระราहुล เป็นต้น

ผนังหว่างหน้าต่างล้วน	เลขา	เรื่องฤา
สีสับเอ็ดนิทานแผน		ภาพยี่สร้าง
อังคุตรอัฏฐกา	ทำเนียบ	นานพ่อ
เอตตะทัคคะอั้งแจ้ง		แจกคววม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 43)

2.1.2 เรื่องชาดก

ก. บริเวณผนังเหนือหน้าต่างพระอุโบสถเขียนเรื่อง มโหสถชาดก เมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิตแห่งมถิลานคร

บนแกลจนลู่พิลาศด้วย	ตำนาน	พูนพ่อ
อุ้มังคชาฎกแจง		แจกจั้ง. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 44)

ข. คอสองทั้ง 2 ชั้นของศาลารายเขียนเรื่องชาดกจำนวน 550 เรื่อง เช่น มหาชนกชาดก เวสสันดรชาดก ฯลฯ

สอสองสองชั้นวาด	วัดฤ	วิถารแฮ
ชาฎกนิบาตมีเดอม		ตั้งสร้าง
ปัญจสะตะเรื่องรปะ	เบญญาศ	เสศเอย
แปลกแต่แปลแต่้มกว้าง		กว่าบูรพ์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 68)

2.1.3 เรื่องเมืองสวรรค์ บริเวณคอสองในประธานพระอุโบสถทั้ง 2 ด้าน เขียนเรื่องกามาพจรสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช มีท้าวจตุโลกบาลทั้ง 4 เป็นผู้ดูแลพิทักษ์รักษาโลก ได้แก่ ท้าวธตรฐ ท้าววิรุฬหก ท้าววิรูปักษ์ และท้าวกุเวรหรือเวสสุวรรณ

. . .คอสองแห่งในประธาน	โทวาด	ไว้อะ
รังเรขเรื่องเบ็องข้าง	เขตรแมน	

จาตุมหาราชทั้ง	ท้าวทิศ	สี่ฤา
สุรโลกย์หลายแดนสรวง	สี่บไว้	
เสาในสิบหกกรจิต	จำแนก	ลายเอย
แย่งดอกไปไม้ล้วน	เลศพรรณ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 44)

2.1.4 เรื่องเกี่ยวกับไตรภูมิ ได้แก่ การเขียนภาพสิ่งปรากฏในไตรภูมิ เช่น ภาพป่าหิมพานต์ สัตว์ป่าหิมพานต์ เป็นต้น

รบายรูปขนาดครุฑพร้อม	พระศศิ	สุริย์ฤา
รูปแทตย์เทพย์คนธรรพ์	ท้าวถ้วน	
พิทธยารกนิร	นักสิทธิ์	สี่แฮ
หงษ์พิหกล้วนผ้าย	ผ่านนทางค์	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 48)

2.1.5 เรื่องอสุภ 10 และญาณ 10 เป็นภาพเขียนบริเวณผนังมุขหลังของพระวิหารทิศตะวันออก เป็นภาพที่พระสงฆ์พิจารณาซากศพในสภาพต่าง ๆ

มุขหลังผนังโปรดให้	เห่อมคิด	เขียนนา
ทกท้าววิหารสี่แปล	แปลกอ้าง	
ฝ่ายบูรพทิศจิต	แจกเรข	เรื่องฤา
สิบอสุภสร้างสิ้น	สิบญาณ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 49)

2.1.6 เรื่องฎีกาพาหุง เขียนไว้ที่ผนังมุขหลังพระวิหารทิศใต้ เป็นภาพพระพุทธเจ้าทรงชานะผู้กระทำความชั่ว 8 ประการ

ทักษิณเสาวเลขด้วย	ตำนาน	แปดนา
โดยฎีกาจารย์แกลง	เลิศไว้	
พาหุงวิถารบท	เบอกอรรถ	อัฐเอย
เผยอชเยศพระเจ้าให้	เหตุผล	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 49)

2.1.7 เรื่องพระพุทธรบาท 5 แห่ง เขียนไว้ที่ผนังมุขหลังพระวิหารทิศตะวันตก กล่าวถึงที่ประดิษฐานพระพุทธรบาท 5 แห่ง คือ 1. เขาสุวรรณมาลิกา 2. เขาสุวรรณบรรพต 3. เขาสุมนกูฏ ในลังกาทวีป 4. หาดทรายริมแม่น้ำนัมทานที ของพญานัมทายนาคราชา 5. บนยอดเขารังรุ้ง เมืองโยนกบุรี

ปัจฉิมทิศตรัสใช้	ช่างบรร	ลายแฮ
ร่างเรื่องพุทธรบาทน	แห่งห้า	...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 49)

2.1.8 เรื่องธุดงค์ 13 เขียนไว้ที่ผนังมุขหลังพระวิหารทิศเหนือ เป็นเรื่องเกี่ยวกับหลักในการออกธุดงค์ 13 ประการ ได้แก่ เติจิวริกังคะ หมายถึง การนุ่งห่มผ้าไตร 3 ผืน คือ สังฆาฏิ จีวร และสบง เท่านั้น

...อุตรจิตรสรรรค์	สงฆ์เสลข	แลฤา
ตรัยรัศฐดงค์แจ้งหล้า	เลอศคุณ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 49)

2.1.9 เรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎก 9 ครั้ง เป็นภาพเขียนอยู่ที่ผนังด้านในของหอธรรม (พระมณฑป)

เขียนสีน้ำใส	สังคี่ ดิเออ
โดยนพตำนานแสดง	เนื่องจำว
ผนังภาคย์ในพี	นิจภาพย์ เทอญพ้อ
ครันที่ครบถ้วนคร้าว	ทกครา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 73)

2.1.10 เรื่องปรตกถา ตอน พระเจ้าเปิดโลก (อย่างของเก่า) เป็นภาพเขียนที่คอสองมุขตะวันตกของศาลาการเปรียญ

ระบุเบื่องมุขตกนั้น	นรก เรื่องฤา
นเรศให้บรรลายน	เลขแจ้ง
เลขแจกเรื่องยอยก	หย่างเปต กถาเออ
หย่างเปตโลกย์สร้างแต่้ม	ต้อบูรพ์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 83)

2.2 นิทาน

2.2.1 เรื่องนิทาน 12 เหลี่ยม เป็นนิทานจากเปอร์เซีย เขียนที่คอสองของเฉลียงศาลาทิศตะวันตกของพระมณฑป

. . .หลังตกทิศตกหน	แห่งสฤษดี ภาพย์ฤา
เรื่องเหลี่ยมเรื่องแต่้มไส้	สิบสอง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 76)

2.3 วิชาการ

2.3.1 เรื่องเกี่ยวกับการแพทย์

ก. ที่ผนังใหญ่ศาลาหลังเหนือที่อยู่บริเวณกำแพงแก้วเขียนภาพแผน
ไขทรพิษ ที่คอสองเจดียงเขียนแผนนวดและจารึกยาปรอทแก้ววันโรค

สองหลังวัตถุสบพร้อม	พฤตา สีแสบ
ผนังใหญ่หลังเหลือสรรค์	สฤษติสร้าง
แผนทรพิศม์นานา	หนึ่งยอด เดียวเฮย
แผนนวดจลุชัณข้าง	เขตรเจดียง

จากทุกยาปลอดเปลื้อง	ปละวรรณ โรคฤ
ฉลักสิลาลายเรียง	เรื่องล้วน
ตราผนังและเสาสรรพ์	สบบอบ ราฟ่อ
ปองประโยชน์ทานถ้วนสิ้น	ล้ำชน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 63-64)

ข. คอสองเจดียงศาลาหลังใต้ที่อยู่บริเวณกำแพงแก้วเขียนภาพคนแปลก
เพศละบองราหู

. . . คอสองแห่งเจดียงลิขิต	คนแปลก เพศฟ่อ
ลบบองบอออกชื่ออื้อ	เออากอ้างราหู

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 64)

2.4 วรรณคดี

2.4.1 คติชน ได้แก่ ภาพเขียนแม่ซื้อประจำกุมารที่ผนังใหญ่ศาลาหลังใต้ที่อยู่บริเวณกำแพงแก้ว

ผนังใหญ่หลังใต้กอบ	การย้จริต	รูปเฮย
แผนภาพย้สภลกายกุมาร	แม่ซื้อ. . .	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 64)

2.4.2 เรื่องรามาวตาร เป็นปางหนึ่งที่พระนารายณ์อวตารลงมาปราบเหล่ามาร ในปางนี้พระนารายณ์อวตารลงมาเป็นพระรามเพื่อปราบพญายักษ์ทศกัณฐ์

สพานพื้นแดงพื้นทาบ	ทองลาย	แบบนา
หย่างแย่งกนกแย่งกาญจน์	ก่องพัน	
ผนังท้วแห่งท้วรบาย	บรรเจอล	ภาพย้เฮย
รามเกียรติรามตันอ้าง	อวตล	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 75)

2.4.3 เรื่องนารายณ์ 10 ปาง เป็นภาพปางต่างๆ ที่พระนารายณ์อวตารลงมาปราบเหล่ามาร เช่น วราหาวตาร กฤษณาวตาร อัปสรอวตาร เป็นต้น เป็นภาพเขียนที่คอสองของเจดีย์ยงศาลาทิศตะวันออกของพระมณฑป

หลังสี่ท้งสี่ด้าน	แดนศล	ลลแฮ
สอแห่งเจดีย์ยงแห่งศถน	ทศด้าว	
ฝ้ายบูรพ์ภคย้บูรพา	ผจงเรข	เรื่องฤ
นรยเรื่องนรยจ้าวท้ง	ทศปง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 75)

2.4.4 เรื่องสามก๊ก เป็นภาพเขียนที่ผนังตึกจีนที่สร้างอยู่บริเวณสวนมิสกวัน

เครื่องจีนจ้างแจ็กแต้ม	ติตรจิต	อุไรฤา
ผนังวาดสามกักรบิน	บ้ายย้าย	
เรื่องจีนรูปจีนพิศ	แพกแยก	เยียงพ้อ
แปลกฝรั่งหอนคล้ายเยื้อง	หย่างปาง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 88)

2.5 อื่น ๆ

2.5.1 เรื่องเกี่ยวกับตำแหน่งสงฆ์ บริเวณด้านในบานประตูพระอุโบสถเขียนภาพลายรดน้ำรูปพัตยศแสดงสมณศักดิ์ของพระราชอาคันตุกะทั้งในและนอกหัวเมือง หลังบานหน้าต่างพระอุโบสถเขียนรูปตราประจำตำแหน่งเจ้าคณะสงฆ์

รูปตาลิบัญญัติราบถ้วน	ถานา	ศักดิ์นา
ทกสำสงฆ์รายเรียง	รีดแจ้ง	
พุดตาลและสารงา	งามเนก	ชาติแฮ
กลมกลีบกระมลให้แสร้ง	สบสรรค	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 46)

2.5.2 คำสอน ได้แก่ ภาพเขียนเรื่องกลสัตรี 15 เรื่อง ที่คอสองของเฉลียงศาลาทิศใต้ของพระมณฑป

หลังใต้ทิศใต้ร้าง	เรื่องกล	สัตรีเฮย
บรรณรัศสิริรั้ววาง	วาดไว้ . . .	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 76)

2.5.3 ประเพณี

ก. ประเพณีมอญหุงข้าวทิพย์ เป็นภาพเขียนที่คอสองของเจดีย์ยงศาสาทิศเหนือของพระมณฑป

หลังทิศฝ่ายทิศอ้าง	อุดร	ด้านเอย
ทิพย์ภัตหุงภัตผอง	พวกตัว	
แดนเมืองมัวเมืองมอญ	มวญเขต	เขานา
ตามเผ่าตามพ้องจ้าว	จบแขวง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 76)

ข. ประเพณีสงกรานต์ เป็นภาพเขียนที่คอสองของเจดีย์ยงศาสาทิศเหนือของพระมณฑป

อื่นเรื่องอีกเรื่องสร้าง	สงกรานต์	ด้วยแฮ
สองสี่บัวตฤสีบแสดง	ดินถ้วน	
เซองผนังภาคย์ผนังศาล	สบสี่	ศาลเฮย
ลายเลขลายล้วนสิ้น	สรบสีลา	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 76)

2.5.4 การติดต่อกับต่างประเทศ เป็นภาพฝรั่ง 13 ห้าง เขียนที่ผนังตึกทรงฝรั่งที่อยู่บริเวณสระ บานประตูเขียนรูปฝรั่งด้วยสีน้ำมัน

เขียนผนังฝรั่งห้างสิบ	สามตาม	แผนนา
พื้นดาษสีลาหนเวียง	แวนแคว้น	
ศุโขทัยท่านถกลงนาม	เนืองเนือง	นานพ้อ
รเบียงนอกนี้แมนพื้น	เฟ่งเลง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 86)

2.5.5 ตัวละคร ได้แก่ รูปปั้นกันซึ่งเป็นภาพตัววิ่งของจีน เป็นภาพเขียนสีน้ำมันที่บานประตูของตึกจีนที่สวนมิสกวัน

ประตูล้อมแห่งสร้าง	สถูปก่อกอ	ซุ้มนา
ทรงตึกจีนแปรแซ	เช่นใช้	
หลังคากี่ก่อกอ	สมทรวอด	เก้งเฮย
รูปปั้นกันให้ไล่	เลขบาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 88)

นอกเหนือจากภาพเขียนเรื่องต่างๆ ที่กล่าวไว้แล้วยังมีการเขียนภาพเทพเทวดาต่างๆ ไม้ดอก ไม้ผล ภาพสัตว์ต่างๆ ทั้งสัตว์ 2 เท้า และสัตว์ 4 เท้า ภาพลายไทย เช่น ลายนกกลายเครือ ลายดอกไม้ร่วง ลายแย่ง เป็นต้น

3. ประติมากรรม

ประติมากรรม หมายถึง ศิลปะสาขาหนึ่งเกี่ยวกับการแกะสลักของแข็ง เช่น ไม้ หินอ่อน โลหะ เป็นต้น ให้เป็นรูปหรือลวดลายต่างๆ (พจนานุกรม ฉบับมติชน, 2547: 527) เพื่อให้เกิดรูปทรง 3 มิติ มีความลึกหรืออนุหนา นอกจากงานประติมากรรมจะเป็นงานที่เกี่ยวกับการแกะสลักแล้ว งานประติมากรรมยังรวมถึงการปั้น การหล่อ และการประกอบขึ้นรูปด้วย งานประติมากรรมเป็นงานที่สามารถสัมผัสได้โดยตรงด้วยการจับต้อง งานประติมากรรมแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ

3.1 ประติมากรรมแบบหุ่นต่ำ

ประติมากรรมแบบหุ่นต่ำเป็นรูปที่เป็นหุ่นขึ้นมาจากพื้นหรือมีพื้นหลังรองรับเพื่อแสดงความตื้นลึกของภาพ โดยมีความสูงต่ำเพียงเล็กน้อย มองเห็นได้ชัดเจนเพียงด้านเดียว คือ ด้านหน้า มีความสูงจากพื้นไม่ถึงครึ่งหนึ่งของรูป จริง ได้แก่ ลวดลายปูนปั้นบนสถาปัตยกรรม รูปปั้นหุ่นประดับตกแต่งอาคารทางสถาปัตยกรรม โบสถ์ วิหาร เป็นต้น งานประติมากรรมแบบหุ่นต่ำที่ปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นต้นว่า

3.1.1 รูปสลักเรื่องรามเกียรติ์ที่หน้ากระเบื้องพระอุโบสถ

ปราการัตนประจักษ์กัน	กอบเจลียง	เสนาหา
นอกสิลาลายสรรค์	สอบสร้าง	
เจลากรอบรูปภาพย์เรียง	รามเร่อม	เรื่องฤา
จากฤกโคลงแจ้งอ้าง	อ่านความ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 39)

3.1.2 ลายแกะสลักบนฐานใบสีมา

ถาวรองสฤษติเลือกถ้วน	สิลาลาย	แลเฮย
หนทวีปสี่ซังถกกล	ก่องพัน	
บัวกลุ่มฉลักกลีบขจาย	ขจิตรรอบ	ราพ้อ
ฉลองสีมัลันล้า	เลอศผจง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 41)

3.2 ประติมากรรมแบบนูนสูง

ประติมากรรมแบบนูนสูงเป็นรูปปั้นที่สามารถมองเห็นได้ 3 ด้าน คือด้านหน้า และด้านข้างอีก 2 ด้าน เป็นรูปในลักษณะเช่นเดียวกับแบบนูนต่ำ แต่มีความสูงจากพื้นตั้งแต่ครึ่งหนึ่งของรูปจริงขึ้นไป ทำให้เห็นลวดลายที่ลึก ชัดเจน และเหมือนจริงมากกว่า ได้แก่ ลายปูนปั้นบนหน้าบัน เป็นต้น งานประติมากรรมแบบนูนสูงที่ปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นต้นว่า

3.2.1 ลายสลักที่กระถางบัวเชิงซุ้มสีมา

เชองซุ้มสีมากอปพื้น	ผากระถาง	บัวเอย
อีกแท่นนิลปาสาณ	ใส่ไว้	
เจลารูปรุกข์ลดาลาง	หลากแหล่ง	ไสลนา
ทั้งแปดเชองซุ้มใส่	สบเสถียร	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 42)

3.3 ประติมากรรมแบบลอยตัว

เป็นงานที่สามารถมองเห็นได้รอบด้าน เช่น พระพุทธรูป เทวรูป ภาชนะ รูปเคารพ รูปตามคตินิยม รูปบุคคลสำคัญ รูปสัตว์ เป็นต้น งานประติมากรรมแบบลอยตัวที่ปรากฏในโคลงพื้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นต้นว่า

3.3.1 พระประธานในพระอุโบสถ

สรีระเต็มต่อมต่อสร้าง	สำสา	วกเอย
ครบสิบองค์ไสววาง	แวดล้อม	
พุทธเทวปฏิมากร	ก่อนพระ	ประธานนา
ประมวณสิบเอ็ดพร้อมถ้วน	ทั่วผอง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 45)

3.3.2 รูปหล่อปางแปลงที่ประตูกำแพงแก้วพระอุโบสถ

นอกทวารท่านให้ตก	แต่งขจิตร	หล่อฤา
หล่อรูปปางแปลงเต็ม	ต่างใช้	
สิงฆนัตและโตสทิถย์	เทียมคู่	เคียงนา
ขนาบแห่งสองข้างไว้	หว่างทวาร	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 41)

3.3.3 รูปปั้นตุ๊กตาจีนที่อยู่ข้างประตูกำแพงรอบนอก

มีแท่นศิลาล้วนแปลก	เปลี่ยนหลาย	เลิศแฮ
สำสัตัวโสภณสรพผา	ภาคย์สร้าง	
กาษรและอุศุภราย	เรียงเจ็ก	รูปฤา
บางซี่บางตั้งข้าง	แคยีน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 51)

3.3.4 รูปหล่อฤๅษีตัดตน

ก่อนแทนหลากสล้าง	ไสลเจลียง	หลังนา
ตั้งรูปดาบศเจลา	หล่อล้าว	
สังกสิติบุกผสมเรียง	รายทก	ห้องเฮย
ตนตัดต่างถ้ำถ้วน	ท้าวพนม	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 68)

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นวรรณคดีที่มีเนื้อหาสมกับเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ นอกจากจะมีภาษาที่งดงามแล้ว ยังให้ความรู้เรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ อย่างละเอียด จึงมีความน่าสนใจทั้งในฐานะที่เป็นวรรณคดี เป็นบันทึกทางทัศนศิลป์ และเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ด้วย

บทที่ 5

วรรณศิลป์ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีพระอัจฉริยภาพด้านการแต่งคำประพันธ์ จนได้รับยกย่องว่าเป็น “รัตนกวีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์” พระนิพนธ์ของพระองค์ได้รับยกย่องว่าดีเลิศทางวรรณศิลป์ กล่าวคือ ศิลปะที่ใช้ในการแต่งคำประพันธ์ อันได้แก่ การสรรใช้ถ้อยคำ การใช้โวหารภาพพจน์ การเลือกใช้ฉันทลักษณ์เพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อหา ฯลฯ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส นอกจากจะมีพระปรีชาสามารถด้านการแต่งคำประพันธ์แล้ว ยังทรงมีความรู้แตกฉานภาษาอื่นๆ ด้วย ได้แก่ ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาเขมร ทรงสร้างศัพท์ใหม่ แผลงคำ รวมถึงการใช้คำหลากหลายเพื่อมิให้เกิดความจำเจด้านการใช้คำ คุณลักษณะประการสำคัญอีกประการหนึ่งที่ปรากฏในพระนิพนธ์ของพระองค์คือ ทรงแต่งคำประพันธ์ตามตำราประพันธ์ศาสตร์ ดังนั้นพระนิพนธ์จึงเพียบพร้อมด้วยความงามทั้งงามด้วยคุณลักษณ์ และงามด้านสุนทรียะอย่างแท้จริง

การศึกษาในบทนี้ผู้ศึกษาแบ่งตามหัวข้อดังต่อไปนี้

1. การวิเคราะห์ด้านรูปแบบ
2. การวิเคราะห์ด้านภาษา

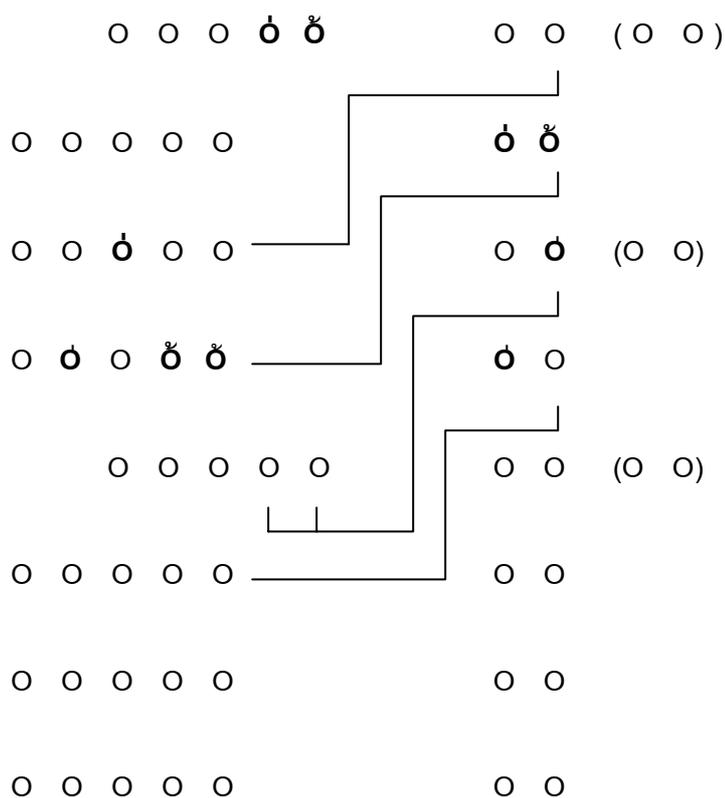
การวิเคราะห์ด้านรูปแบบ

1. ฉันทลักษณ์

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน แต่งด้วยโคลงต้นบาทกฤษร และโคลงต้น
วิธีมาลีจำนวน 371 บท มีรายต้นขึ้นต้น 1 บท ร่ายกาพย์ 1 บท ร่ายสุภาพตอนท้าย 1 บท และ
โคลงสี่สุภาพปิดท้ายจำนวน 2 บท ตัวอย่างและแผนผังคำประพันธ์ต่างๆ มีดังนี้

1.1 โคลง

1.1.1 โคลงต้นบาทกฤษร

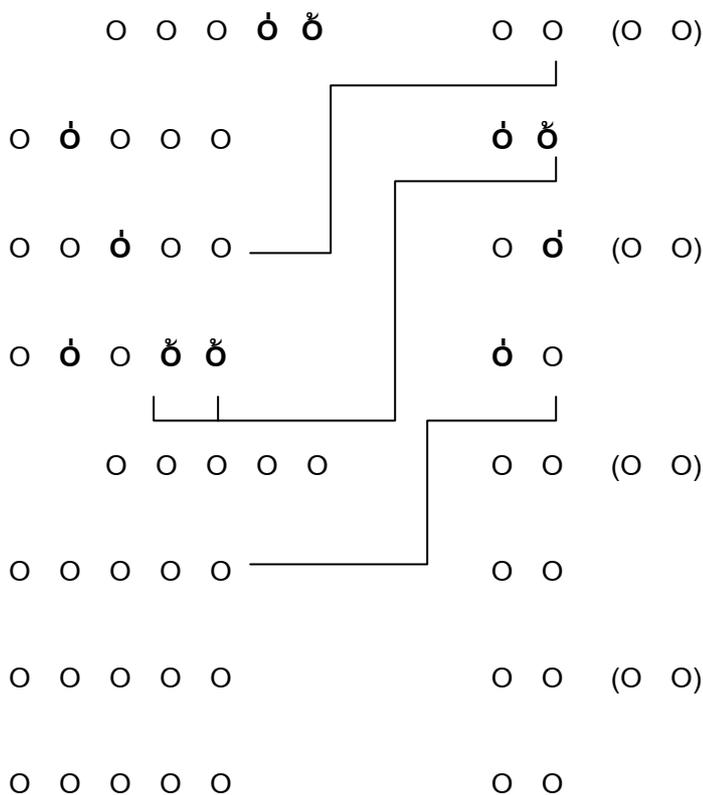


ปราการรัตน์ประจักษ์	กอปเจลียง	เสนาหา
นอกลีลาลายสรรค์	สอบแสรัง	
เจลาครอบรูปภพย์เรียง	รามเร่อม	เรื่องฤา
จากทุกโคลงแจ้จ้งอ้าง	อ่านความ	

พายในประดับเพ่อมสร้าง	สอบลีลา	ลายเฮย
เรียบรัตนชิงดวงตาม	ดาษล้วน	
เสากอยทวารรา	รอบแห่ง	เจลียงฤา
ทวารสี่สฤษติถ้วนพีน	แผ่นใสล	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 39)

1.1.2 โคลงต้นวิวิธมาลี



ชั้นล่างซาลล่างล้อม	หลั่นหน	ต่ำแฮ
เปนเหลี่ยมแปดเหลี่ยมเฉียง	ช่วงใช้	
สิลาใหญ่แผ่นใหญ่ถกล	กอปตาษ	รอบนา
เขี้ยวชาติเขี้ยวสิ้นไส้	สรับสนุน	

ศาลสี่เจดียงสี่ด้าว	โดยทศ	สี่ฤา
กระเบื้องเคลือบขาวเคลือบพรรณ	ภาคย์ล้วน	
มุงทั่วหมดทั่วประกิจ	กอปทก	หลังเฮย
ชาดดาษชาดถ้วนพื้น	พิดาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 75)

ในส่วนที่แต่งด้วยโคลงตันวิวิธมาลีนั้น พระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงประพันธ์เป็นกลบทต่างๆ รวมทั้งสิ้น 10 ชนิด แผนผังและตัวอย่างกลบท มีดังนี้

ก. กลบทอักษรสลับ คือ การเล่นอักษรเดียวกันสลับคำ

ผายสารพจนสาคนผู้	ล้ำผอง	มาตย์แฮ
เร้งเตรียบเร้งเตรียมริระ	ตริระรัน	
ทกกิจทกกองท่า	กอปทั่ว	สถานเฮย
แพกแบบพูนเบื้องพิน	เปียงผัร	

หอธรรมแห่งที่ห้อง	ธรรมหน	สติดแฮ
ทิสมุขทันมณเทียร	มาดไท้	
ยอดสูงเยียมสุริย์ยล	สรร์คยั้ง	ยงค์นา
แจกมกุฎีเชองกั้งใช้	ก้องชม	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 72)

ข. กลบทกนิรเก็บบัว คือ การเล่นคำเดียวกันมีคำอื่นสลับอยู่ 1 คำ

เซ็ดหน้าบานหน้าवाद	วิจิตร	อุไรฤา
แทตย์แบกแทนแบกพญ	เป็ยงถ้ำ	
ทูนเทพย์รูปเทพย์สถิต	ทายเทอด	ขรรค์เฮย
मुखนอก मुखหน้าห้อง	แห่งละสอง	

ผนึ่งหนึ่งต่างหนึ่งข้าง	เขตรเอก	ห้องเอย
ห้องถัดที่ถัดรอง	เรขสร้าง	
มีเสาหนึ่งเสาเพนง	พนักปุระ	ประกอบนา
ขาวเคลือบขาวกระเบื้องข้าง	เขตรักรร	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 74)

ค. กลบทัวพันหลัก คือ คำสุดท้ายของบาทหน้าแรกซ้ำกับคำแรกหน้า
ของบาทต่อไป

ติดสิลาจากฤกษ์ข้อ	คำโคลง	ไว้เอย
โคลงบอกเรื่องเลขา	คัตแจ้ง	
แจ้งอรรถว้จนลรรโลง	ลักษณะทก	หลังแฮ
ทกแห่งทั่วห้องแสรัง	สาบประกล	

ประกลประกิจแก้ว	กระแพงสกัด	เจลียงเฮย
สกัดตระกระเบื้องประยุล	ยั้งลัวน	
ลัวนเคลือบประกอบปุมจัต	แจงระดับ	ต่อนนา
ระดับทั่วโทข้างถ้วน	ถ่องสถาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 76)

ง. กลบทช้างประสารงา คือ คำ 2 คำทำยบาทหน้าเล่นอักษรเดียวกับคำ 2 คำต้นของบาทต่อไป

ทองแดงแผ่นประป่อง	ปกใบ สิวาเอย
ปิดแบ่งแหนอันนี้	เหืองแพรว
นอกพรายพรางขจ่างไฟ	เฟื่องส่อง สว่างแฮ
ไฟส่องแสงแผ้วเพี้ยน	ผ่องจันทร์
ไฟจิตรพิดลตชั้น	ชालา ตำนา
ช่วงล่างอีกหลั่นสรรค์	สีเหล่า
เสลาลาดดาษดา	แดงแผ่น ใหญ่พ้อ
โดยภาคย์สองข้างเข้า	เขตรสถาน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 79)

จ. กลบทนาคบริพันธ์ คือ คำ 2 คำทำยบาทหน้าเล่นอักษรเดียวกับคำ 2 คำต้นของบาทต่อไป โดยคงคำแรกไว้

ชรเมียงเรียงลาดพื้น	พื้นผา ลายเอย
พื้นแผ่นเล็กไฟรู	เรียบส้าน
เรียบสอาดอาศน์สงฆ์สีลา	แลเลิศ แล้วพ้อ
แลเลื่อมสองด้านพร้อม	เพรศพรรณ
เพรศพายพหิให้ต่อ	เดอมพา ลัยเอย
เดอมพะเจลียงเรียงรัล	รอบห้อม
รอบหอแห่งเทษนา	เหืองเหนก เสาแฮ
เหืองเหืองรายล้อมสร้าง	เสรจผจง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 82)

ฉ. กลบทครอบจักรวาล คือ คำแรกและคำสุดท้ายของบาทเป็นคำเดียวกันหรือเป็นเสียงเดียวกัน

พิหารน้อยเดอมแรกสร้าง	สองพิหาร	แลเฮย
เบื้องก่อนรีกระแพงตาม	แต่เบื้อง	
บัตราชเร่อมงานริะ	รื้อตระบัด	ก่อฤฯ
เรียงเรื่องกระแพงชั้นเยื้อง	เยอนเรียง	
หลังคาลด मुख ทั้ง	โทหลัง	มุงแฮ
กระเบื้องเคลือบเหลืองเพียงมุง	มาดกระเบื้อง	
मुखหน้าอุภัยรัง	เรห मुख	พทเฮย
ศิลาลาดภาคย์พื้นเรียง	เรียบสิลา	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 84)

ช. กลบทก้านต่อดอก คือ คำ 2 คำสุดท้ายของบาทเป็นเสียงสระเดียวกัน

ตึกฝรั่งตั้งต่อเบื้อง	บุรพมุล	สระแฮ
แดงพิดานศรีเรือง	หรามข้าม	
ลายเตละเจือจรรูญ	เรหเลข	เหมเฮย
เครื่องฝรั่งหย่างสยามห้าม	หอนให้รคนปน	
เขียนผนังฝรั่งห่างสิบ	สามตาม	แผนนา
พื้นดาษสิลาหนเวียง	แวนแคว้น	
ศุโขทัยท่านถลงนาม	เหื่องเหื่อง	น่านพ้อ
รเบียงนอกนี้มั่นพื้น	เพ่งเลง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 86)

ช. กลบทโตะเล่นหาง คือ คำ 2 คำสุดท้ายของวรรคหน้าเป็นเสียงสระ
เดียวกัน

เสามุมกระแพงใส่ใช้	ชาติขลา ปีกเฮย
หินฉลักนิลวรรณสรรค์	สี่ตั้ง
สี่มูมรูปขลาสีลา	หลากประหลาด แลพ่อ
ต่างเม็ดเสาดั้งรัง	รีดแปลง

ทิศเหนือขยายย่านด้าน	แดนใหม่ เพอมนา
นเรศร้อมก่อกระแพงแสดง	ดับนั้น
พุทธไสยาศใหญ่ใส่	สมที่ ลานเฮย
ก่ออิฐปูนปั้นหัน	แห่งสถาน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 89)

ฌ. กลบทสารถิ์ขั้บรถ คือ คำ 2 คำแรกกับ 2 คำสุดท้ายของบาทเป็นคำ
เดียวกันแต่สลับที่

เขี้ยวเคลือบเหลืองมหลากคล้า	เคลือบเขี้ยว	ศรีเอย
ข้างแวงแสดงทางวาง	แวงข้าง	
สฤษดิ์ทวารแวงเทียวทเว	ทวารสฤษดิ์	ไว้แฮ
ทวารทรวงสองข้างสร้าง	ทรวงทวาร	

สุดฉนวนก่อเกี่ยวชนิด	ฉนวนสุด	บนนา
เบื่องยอดยุงทยานเหยียบ	ยอดเบื่อง	
ลดาศาสตร์ดูจ	ตั้งปสารณ์	ลดาศา
ปานขยับปีกเอียงย้าย	ขยับปาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 95)

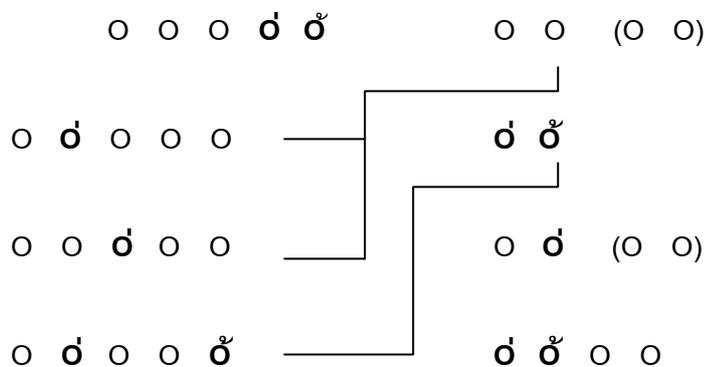
ญ. กลบทบุษบารักร้อย คือ การซ้ำคำติดกัน 1 คำในวรรคเดียวกัน

กระแพงพนัก ๆ ใส่พื้น	ภาคย์สอง ฟากนา
กระเบื้องตระเคลือบ ๆ พรรณ	พ่างก็
กระบาลเคลือบเลื่อม ๆ มอง	มุงมาด แม้นแฮ
มุงท้าว ๆ ดำวนี้	เนกสถาน

เพดานเขม่า ๆ พื้น	เพียงรัก ลงฤา
ปิดติบูกทอง ๆ ปาน	แปดเนื้อ
ลายแบบแย่ง ๆ ตระศักดิ์	โสภิต พิตพ้อ
พรายเพชร ๆ พร้อมเกื้อ	ก่องตระการ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 96)

1.1.3 โคลงสี่สุภาพ



กระโถงกฤษราชบาทพร้อม	พิพิธมา ลีเอย
เกรอนพระเกรียดี่กระษัตรา	สีบสร้าง
ประภูสังขระณะมหา	วิหารเชตุ พนพ้อ
กรมุนชิตชิโนรสอ้ง	โอบฐไ่ว้เณลอมเวียง

พันสองร้อยเจ็ดสิ้น	ศักราช จุลนา
มเสงสัพศกบุษมาษ	เมื่อนั้น
ทวาทศพทหัตินิสาท	ศุกปีกษั แลฤา
รังรักลักษณะโคลงตัน	ติกแล้วเสร็จแสดง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 100)

1.1.4 โคลงแบบพิเศษ

ก. โคลงตันจัตวาทัศน์ที่ คือสัมผัสลงที่คำที่ 4 ของวรรค ดังตัวอย่าง

โอบถจันแจกสร้าง	เสลา ลายแฮ
ตราติดทัวสถานดู	ตีนด้าว
เลบงโคลงฉลักเลขา	ขานบอก ความเอย
เลงแผ่นผาอคร้าวล้วน	เล่ห้กัน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 64)

เจลียหลังจุงอ่านท้อญ	ทวยปราช ปวงพ้อ
ทังทัวสองหลังตาม	ดาษสร้าง
หญทัยรปองประสาตร	สิ่งสวัสติ ทานนา
ทกท่านอ่านอ้งแจ้ง	จิตรจำ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 65)

มุขมุ่มเขียนเรื่องด้าว	ด่าบล	ผนังเฮย
แปดแห่งแบ่งบรรลายน	ลักษณะล้วน	
ปีศาจปกครองกรรมถกล	กอบวัด	ถูแฮ
ต่างต่างนิทานถ้วนเพี้ยน	ภาพย์แสดง	

ในบานทวารอัฐฐแต่้ม	ต่างพรรณ	นาพ้อ
น้ำรดสดแสงอุไร	หรั่มแพรว	
เรขรูปอสุรกุมภภรรณท์	แผ่นสถิตย์	แท่นนา
มารแบกแปลกล้วนแล้ว	เลขกาญจณ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 55)

ข. โคลงตันตรีพิธพรรณ คือ สัมผัสลงที่คำที่ 3 ของวรรค ดังตัวอย่าง

เปนมแม่กองหมดสิ้น	สิ่งสรรพ	การย์แฮ
รื้อเร่งอุโบศกทำ	ทั่วทั้ง	
ขุดรากใหญ่ครันขยับ	ขยายมาก	ออกเอย
ตราบสิมาชุ่มตั้ง	แต่ปาง	

ที่ผนังเดอมตั้งราก	รายเสา	ในนา
พายนอกวางเสาราย	รอบห้อม	
จูงถึงที่ลำเนา	แนวนอก	กระแพงเฮย
แห่งสิมาชุ่มล้อม	หลากบรรพ์	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 35)

จับการย์ก่อสร้างที่	ถิ่นคณะ	ใหม่แฮ
หนแห่งทักษิณทิศ	ท่านตั้ง	
เดอมต่อคณะพระ	เพรงเพ่อม	ออกเอย
เต็มตีกตระหลอดทั้งสิ้น	สบเสถียร	

ปราการรัตน์รื้อร่อม	รากชุด	รอบนา
เกนก่อเวียรอীগวง	แวดล้อม	
ศาลาแลกู่หือ	แห่งสวด	ปริตรแฮ
หกสิบเอ็กถ้วนพร้อม	พรั่งหลัง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 36)

ค. โคลงต้นบาทกฤษรพิเศษ คือ สามบาทแรกเป็นโคลงต้นบาทกฤษร บาทสุดท้ายเหมือนโคลงสี่สุภาพ ดังตัวอย่างเช่น

แต่กรมชิตจ้าว	จอมพงษ์	นเรนทร์ฤา
ชิโนรสสืบสมยา	ยศทั้ง	
ศรีสุคตชัตติวงษ์	วรเชษฐ	ชีพ้อ
ผู้ผ่านอวาศตั้ง	แต่หล้าพระเจ้าหลวง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 37)

นำขดลทอ้งไม้พนัก	เพนกกอย	นั้ณฤา
ประกอบสิลาายแล	เลื่อมคว้าง	
อัมจันท์คั่นเลอยลง	ลดหลั่น	ล่างเอย
รดับสิลาไสลข้าง	เขตรแคว้นนครชล	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 39)

ผนังใหญ่หลังไต้กอบ	การยร์จิต	รูปเฮย
แผนภพย์สกลกายกุมาร	แม่ชื้อ	
คอสองแหล่งเฉลียงลิขิต	คนแปลก	เพศพ้อ
ลบบองบอกออกชื้ออื้อ	เออกอ้างราหู	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 64)

สบสิ้นสองชั้นवाद	เวถาร	พหลเฮย
ต้นอยู่ตามรเบียงสรรค์	สฤษดิสร้าง	
ชนิดทำยสถิตย์เฉลียงศาล	สองแห่ง	ใส่แฮ
หินประกิลขิตโคลงอ้าง	อำนรู้ดูขบวร	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 66)

ง. โคลงต้นวิวิธมาลีพิเศษ คือ สามบาทแรกเป็นวิวิธมาลี บาทสุดท้ายเหมือนโคลงสี่สุภาพ ดังตัวอย่างเช่น

สถานบนสิมาเรียบไว้	หว่างแหะ	ช่องแฮ
แหะใส่ประทีปนิจกาล	กอปสร้าง	
สร้างสรรค์ศิลาแกะ	การฉลัก	แลพ่อ
ฉลักแฉะบัลลังก์ข้าง	เขตรแคว้นสุระบุรี	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 78)

ประเทศเสาก่อนไม้	มีแก่น	ปักแฮ
มีเก่ากออิฐผสาร	สอบอ้อม	
สอบโอบอีกหลายแผ่น	ภาคย์สี่	เสมอนา
ภาคย์สี่บเชิงหินห้อม	แห่งตัวสุโขทัย	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 81)

ต่อบรรยายเรื่องรู้	รายอร	ธาเอย
รายอักษรบรรทุล	ถี่ถ้วน	
ถี่ถ้อยฉลักสรรค์	เสาวเลข	สีลานา
เสาวลักษณประดับเสาล้วน	เล่หแจ้งแสดงควม	

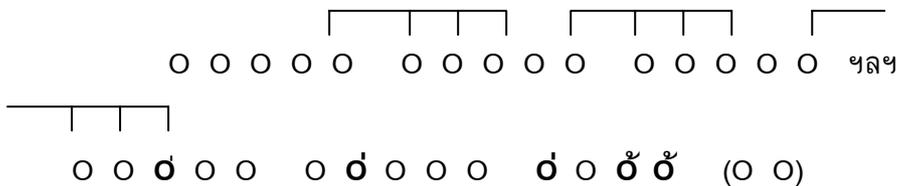
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 83)

ดาษพินหินเช่นไต้	ตึกทีก	สพังนา
กระแพงกอสายบัววาง	หว่างว่าง	
กระเบื้องประเค็ลือบเหลืองตริก	ตรูประจุ	ช่องเฮย
เรียงรอบสวนสรหล้าง	สรหล้ายเหลืองแล	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 88)

1.2 ร่าย

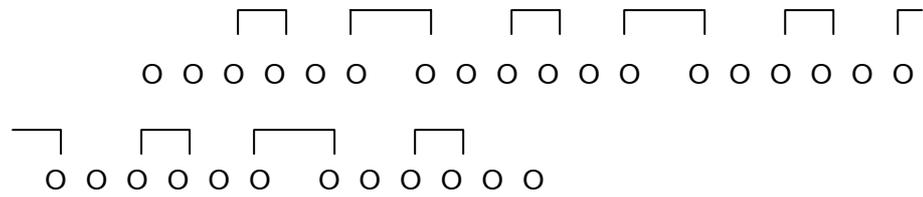
1.2.1 ร่ายสั้น



ศรีศุภสุนทรสวัสดิ์ พิพัทธพิพิธคุณ วิบุลยบุญญาธฤก อธิกั้วราชตรี
 ศรีโยททเยศภพ สบแขวงแคว้นแผ่นดินสยาม งามพระสาสนอุฬาร ปานปาง
 บุปผบุรินทร์ บดินทราโศกราช รั้งเร่อมสาสนอำรุง ผดุงชินบุตรสุทศเทศ
 พรหมจรรเยศพฤทธิเพียร เรียบนศธรรม์คัณฐฐูร ภูลพิชทศวิปศนา ศีลสมาธิ
 ญาณยิ่ง สึกษาสิ่งสามสมรรถ เจรอุญจรูญจรัตโธภาษ ฟ่างภาณูมาศสรัทกาล
 งานสาศนุปลำพัก ยกยอศักดิ์ล้ำสงฆ์ อดคอดิตวรทำนุก ปลุกพิริยผองผนวด
 สร้าง ปล้างบรปักษทกเบื่อง เปลื้องหาญห้ามขามยศ ปลดทฤษฎีมานะ
 ปละโอหังตั้งใหญ่ ไปล่ปองเปนปัจฉิก ปลอดศึกสีมามอบ ปลอบขอขึ้นเขตร
 แขวง แปลงอ่อนออกอวยองค์ ปลงเปนข้าสวามีศรี ปลิดกำเดาเดราษฐ์
 ปราศอาตุรปรีเปรม เขษมศุขารมเยศ เกษตรไพศรพเพียบไพท กษัยพิบัติ
 ปรวนแปร กระแสพรรษาน่าชุก ทุกขทวยชเรศบำราศ ทาษภูเก็อกอปบุญ
 ทวีฤทธิคุณอาจิณ ถวิลกุศลศีลทาน ทวารตริยเตรียบสุจริต รั้งเรชกิจศุภธรรม์
 รั้งสรรคัสรพสิ่งสวัสดิ์ รั้งสฤษดิรัตนตริยประนาม รั้งรักตามชินโนวาท
 สัทธรรมสาสนเสาวนา ศรีธาสรณตริยพิธ สติตย์สัมมาทฤษฏี เสถียร
 เบญจศีลระชารงค์ จำนงอุโปสถสมาจาร จำแนกทานเนืองนิตย์ จำนงจิตร
 ภาวนา ตฤกตราหาเช่นชอบ ตริะตรองรอบอบสัตยธรรม์ เขตวรรษนฤภัยพาน
 ภูลศุข ภาตระหลบหล้าอ้าง ออกเขษม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

1.2.2 ร่ายกาพย์

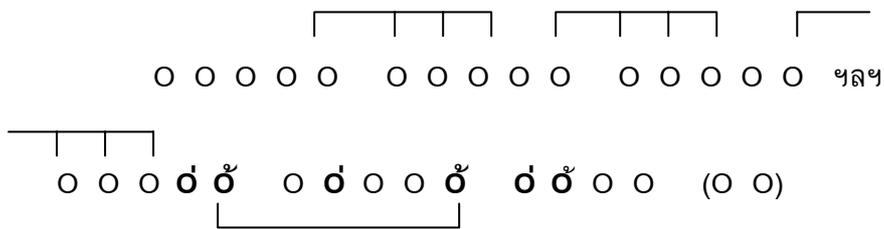


ไทรยลहनหออธรรม อันชำรุดทรุดโทรมล้วน ถ้วนทุกแหล่งแห่ง
 หลังกา ฝาพื้นปะหรั๊กหักพังเนื่อง เครื่องบนกระบาลนานผุ่ค้ำด้าน ด้าน
 สูงต่ำคร่ำคร่าหลาย สลายปฐมนิธิพิศเพอกราก มากร้าวกแตกแมกบุงราน
 การยควรรคติดกิจเกื้อกอบ ขอบริปะปฏิสังขรณ์ คุณทต แทนเอย องค์พระ
 อัยกาทั้ง เกษเสียม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 72)

จากแผนผังของร่ายกาพย์จะเห็นได้ว่านอกจากจะมีการโยงสัมผัสระหว่างวรรคแล้วยังมีการเล่นสัมผัสสระภายในวรรคทุกวรรคด้วย นับว่าเป็นลักษณะเด่นของคำประพันธ์ประเภทนี้

1.2.3 ร่ายสุภาพ



...โวหารกรมนุชิต สฤษดิ์ทั่วทุกเบื้อง โคลงรามเรื่องรูปฉลัก ผู้
 เซลงลักษณะคารม กรมไกรขุนมหาสิทธิ์ หลวงสุวรรณรจิดก็หลาย นาย
 นุชชาญภูเบศ รอบเขตรจากฤกษ์ เจลียงอุโบสถด้าบล ปราชยลลักษณะ
 สารสร้อย ทราบนามตามเสนอถ้อย ถี่ถ้วนถ่องแถลง แจ้งนา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 100)

การใช้ฉันทลักษณ์ประเภทโคลงในการแต่งเรื่องยอพระเกียรติได้รับความนิยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เห็นได้ว่าในสมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์นิยมใช้โคลงในการแต่งวรรณกรรมยอพระเกียรติ ตัวอย่างเช่น ยวนพ่ายโคลงดั้น โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ โคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ โคลงเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้น ส่วนการแต่งแบบกลบทเป็นกระแสความนิยมของการแต่งคำประพันธ์โดยมีบังคับมากกว่าปกติจนถึงเป็นกลบท เป็นที่นิยมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏอยู่ในจารึกวัดพระเชตุพน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จึงนำกลบทบางส่วนมาใช้ตามความนิยมในสมัยนั้นจะเห็นได้ว่าการใช้ฉันทลักษณ์ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนมีความหลากหลาย นอกจากฉันทลักษณ์ที่เป็นหลักแล้ว ยังมีการแทรกฉันทลักษณ์แบบพิเศษทำให้ไม่น่าเบื่อ และเป็นที่น่าสนใจแบบแผนของคำประพันธ์ได้อีกด้วย

2. โครงเรื่อง

โคลงต้นเรื่องนี้มีกรวางโครงเรื่องดีสอดคล้องกับจุดประสงค์ของการยอพระเกียรติ คือ กวีเริ่มด้วยการเลือกเนื้อหาประณามพจน์ ซึ่งเป็นการเกริ่นพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ทรงเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงทำนุบำรุงพระศาสนา เปรียบได้กับพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดีย และทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชจริยวัตรที่เหมาะสม ทรงประพฤติตามหลักราชธรรม ส่งผลให้บ้านเมืองมีความร่มเย็นเป็นสุข จากนั้นกวีจึงกล่าวถึงหลักธรรมราชาเพื่อเป็นการสนับสนุนเนื้อหาความของประณามพจน์ให้มีความหนักแน่นมากขึ้น และเพื่อเป็นการนำไปสู่เนื้อเรื่อง คือ การปฏิสังขรณ์วัด ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์เนื่องด้วยทรงเป็นพุทธมามกะ และเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก โครงเรื่องของโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนมีดังนี้

2.1 ประณามพจน์

บทประณามพจน์ คือ คำไหว้ครุ เป็นการแสดงความเคารพต่อสิ่งที่ผู้แต่งนับถือ ได้แก่ พระรัตนตรัย บิดามารดา ครูอาจารย์ ตลอดจนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ บทประณามพจน์ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว่าดังนี้

ศรีศุภสุนทรสวัสดิ์ พิพัทธพิพิธคุณ วิบุลยบุญญาธฤก อธิกัษัตรี
 ศรีโยททเยศภพ สบแขวงแคว้นแผ่นดินสยาม งามพระสาสนอนุพาร ปานปาง
 บุษบุนรินทร์ บดินทราโคกราช รั้งเร่อมสาสนอำรุง ผดุงชินบุตรสุทเทศ
 พรหมจรรเยศพฤทธิเพียร เรือนรศธรรมคัณฐฐูร ภูลพิททวิปิตนา ศीलสมาธิ
 ญาณยิ่ง สึกษาสิ่งสามสมรรถ เจรณญจัญจรัโตภาษ ฟ่างภาณูมาศสรทกาล
 งานสาสนูปถำพก ยกยอศักดิ์ล้ำสงฆ์ อดคติศวรทำนุก ปลูกพิริยผองผนวด
 สร้าง ปล้างบรปักษทกเบื่อง เปลื้องหาญห้ามขามยศ ปลดทฤษฎีมานะ
 ปละโอหังตั้งใหญ่ ไล่ปองเปนปัจฉิก ปลอดศึกสี่มามอบ ปลอดบอขขึ้นเขต
 แขวง แปลงอ่อนออกอวยองค์ ปลงเปนข้าสวามิตรี ปลิดกำเดาเดรราชฐ์
 ปราศอาตุรปริเปรม เขษมศุขารมเยศ เกษตรไพศรพเพียบไพท กษัยพิบัติ
 ปรวนแปร กระแสพรษาจำชุก ทุกขทวยชเรศบำราศ ทาษภูเก็อกอปบุญ
 ทวีวฤทธิคุณอาจิณ ถวิลกุศลศีลทาน ทวารตริยเตรียบสุจริต รั้งเรชกิจศุภธรรม
 รั้งสรรคัสรพสิ่งสวัสดิ์ รั้งสถษติรัตนตริยประนาม รั้งรักตามชินโนวาท สัทธรรม
 สาสนเสาวนา ศรีทธาสรณตริยพิช สถิตยี่สัมมาทฤษฎี เสถียนเบญจศีละ
 ชำรงค์ จำนงอุโบสถสมาจาร จำแนกทานเนืองนิตยี่ จำนงจิตรภาวนา
 ตฤกตราหาเช่นชอบ ตริะตรองรบบสัตยธรรม เขตวรรษนฤกัยพาน ภูลศุข
 ภาตระหลบหล้าอ้าง เอกเขษม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

2.2 เนื้อเรื่อง แบ่งออกเป็น 2 ส่วน ดังนี้

2.2.1 ราชธรรม

ก. ทศพิธราชธรรม เป็นคุณสมบัติที่ผู้ปกครองบ้านเมืองควรประพฤติ มีด้วยกัน 10 ประการ ได้แก่

- 1) ทาน หมายถึง การให้ การสละทรัพย์สินของ
- 2) ศีล หมายถึง มีความประพฤติที่ดีงาม การรักษากาย วาจา และจิตใจให้ตั้งอยู่ในความดี
- 3) บริจาคะ หมายถึง การบริจาค การเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม

- 4) อาชชะ หมายถึง ความซื่อตรง
- 5) มัทวะ หมายถึง ความอ่อนโยน ความสุภาพเรียบร้อยปราศจาก
ความแข็งกระด้าง
- 6) ตปะ หมายถึง การยับยั้งมิให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจ การเผากิเลส
ตัณหา
- 7) อักโกธะ หมายถึง ความไม่โกรธ
- 8) อวิหิงสา หมายถึง ความไม่เบียดเบียน ไม่กดขี่ข่มเหงหรือแกล้งทำ
ให้คนอื่นเดือดร้อน
- 9) ขันติ หมายถึง ความอดทน เหตุที่ควรอดทนมี 4 อย่าง คือ อดทนต่อ
ความยากลำบาก อดทนต่อทุกขเวทนา อดทนต่อความเจ็บใจ และอดทนต่ออำนาจกิเลส
- 10) อวิโรธนะ หมายถึง ความไม่คลาดธรรมดา ผู้นำต้องไม่ประพฤติดัง
เรื่องมารยาท จารีตประเพณี วัฒนธรรม ศีลธรรม กฎหมาย ฯลฯ

ข. ราชสดุดี 5 แปลว่า หลักการสงเคราะห์ประชาชนของผู้ปกครองแผ่นดิน
เป็นหลักที่พึงยึดเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้ประชาชนเป็นสุข และบ้านเมืองมีความสงบเรียบร้อย มี
5 ประการ ได้แก่

- 1) สัสสมะระ หมายถึง การส่งเสริมการกสิกรรม
- 2) ปุริสมะระ หมายถึง การส่งเสริมข้าราชการทั้งฝ่ายนอกและฝ่ายใน
- 3) สัมมาปาสะ หมายถึง การส่งเสริมการค้าขาย การให้ทุนประกอบ
การค้า

4) วาจาเปยยะ หมายถึง การมีวาจาเป็นที่รัก การรู้จักพูด มีความสุภาพ
นุ่มนวล

5) นิรัคคพะ หมายถึง บ้านเมืองไม่ต้องใส่กลอนประตู ไม่ต้องระวางภัย
บ้านเมืองสงบสุขปราศจากโจรผู้ร้าย เป็นผลสืบเนื่องมาจากหลักสังคหวัตถุ 4

ค. กุศลกรรมบถ 10 แปลว่า ทางแห่งกุศลธรรม อันเป็นทางนำไปสู่
ความสุขความเจริญ มี 10 ประการ รวมกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

ง. จักรพรรดิวัตร 12 แปลว่า พระจริยาวัตรที่พระจักรพรรดิพึงทรงบำเพ็ญ
สม่ำเสมอ มี 12 ประการ ได้แก่

1) อนุโตชนสุมี พลกายสุมี หมายถึง การสงเคราะห์ชนภายในและหมู่
พลทหาร

2) ขตุติเยสุ หมายถึง การสงเคราะห์แก่กษัตริย์ทั้งหลายผู้อยู่ในพระบรม
เดชาานุภาพ

3) อนุยนุเตสุ หมายถึง การสงเคราะห์เหล่าเชื้อพระวงศ์ และผู้ตามเสด็จ
เป็นราชบริพาร

4) พุราหุณคหปติเกสุ หมายถึง การดูแลสงเคราะห์พราหมณ์และ
คฤหบดีทั้งหลาย

5) เนคมชานปเทสุ หมายถึง การสงเคราะห์ชาวนิคมและชาวชนบท
ทั้งหลาย

6) สมณพุราหุณเณสุ หมายถึง การสงเคราะห์แก่สมณะพราหมณ์
ทั้งหลาย

7) มิคปกุชีสุ หมายถึง การสงเคราะห์ฝูงเนื้อและนกทั้งหลาย

- 8) อธมมการปฏิกุเขโป หมายถึง การห้ามปรามมิให้มีการประพฤติดัน
ผิดศีลธรรม
- 9) อชนาน์ ชนานุปปทาน์ หมายถึง การให้ทรัพย์แก่ผู้ไร้ทรัพย์
ทั้งหลาย
- 10) สมณพราหมณเณ อุปสงกมิตวา ปญหาปุจจน์ หมายถึง การไปหา
สมณะพราหมณ์และสอบถามปัญหา
- 11) อธมมาราคสุส ปหาน์ หมายถึง การเว้นความกำหนัดในกาม
- 12) วิสมโลกสุส ปหาน์ หมายถึง การละความโลภอันไม่เลือกควร
ไม่ควร

2.2.2 การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ

การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งนี้นับเป็นครั้งสำคัญเปรียบ เสมือนการ
สถาปนาขึ้นใหม่ เริ่มจากใน พ.ศ. 2374 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราช
ดำเนินถวายผ้าพระกฐิน ทอดพระเนตรถาวรวัตถุต่างๆ ในวัดพระเชตุพนฯ ทрудโทรมลงมาก
เนื่องจากปฏิสังขรณ์มาเป็นเวลา 31 ปีแล้ว นับตั้งแต่รัชสมัยพระอัยกาธิราชเจ้า (รัชกาลที่ 1) จึง
มีพระราชดำริที่จะทรงปฏิสังขรณ์ มีการรื้อสิ่งชำรุดทรุดโทรมแล้วสร้างใหม่ ตัดแปลงแก้ไข
ขยายรูปทรง และสร้างเพิ่มเติม ได้แก่ ส่วนสังฆาวาส เปลี่ยนกุฏิสงฆ์จากไม้เป็นตึก ส่วน
พุทธาวาสขยายเขตวัดออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ สร้างวิหารพร้อมทั้งพระพุทธรูป
ไสยาส รื้อพระอุโบสถ ขยายแนวเสนาเฉลียงรอบนอกออกไปเท่าแนวเสมาเดิม และขยายแนวเสนา
ในประธานออกไปเท่าผนังอุโบสถเดิม พระมหาเจดีย์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลกโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาแต่พระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ดาญาณองค์เดียว พระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างใหม่อีก 2 องค์คือ พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมกรกนิทาน
ทรงอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ และพระมหาเจดีย์มุนีปัตตบริหาร เป็นส่วนพระองค์เอง
ศาลาการเปรียญซึ่งเป็นไม้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาเปลี่ยนเป็นตึกทั้งหลัง และมีการปฏิสังขรณ์
สิ่งก่อสร้างต่างๆ ทั่วบริเวณวัด

2.2.3 สรุปเรื่อง

เนื้อความตอนสรุปจะเป็นรายละเอียดของผู้รับผิดชอบการดำเนินงาน ปฏิสังขรณ์ เรียกว่าแม่กอง ประกอบด้วย พระบรมวงศานุวงศ์ 14 พระองค์ ได้แก่ กรมหมื่นไกรสรวิชิต (พระองค์เจ้าสุทัศน์) กรมหมื่นมหายาพิทักษ์ (พระองค์เจ้าศิริวงศ์) กรมหมื่นวงศาสนิท (พระองค์เจ้านวม) พระองค์เจ้ามรกฏ (กรมขุนสถิตย์สถาพร) พระองค์เจ้าชุมแสง (กรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา) พระองค์เจ้ากลาง (กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์) กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ (พระองค์เจ้าคเนจร) พระองค์เจ้าชุมสาย (กรมขุนราชสีหวิกรม) กรมหมื่นศรีสุเทพ (พระองค์เจ้าดารากร) พระองค์เจ้าองรถ พระองค์เจ้าโกเมน (กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์) พระองค์เจ้าอรุณพ (กรมหมื่นอนุตมรัตนราช) พระองค์เจ้าอุไร (กรมหมื่นอดุลยลักษณ์สมบัติ) และพระองค์เจ้าลดาวัลย์ (กรมหมื่นภูมินทรภักดี) นอกจากนี้ยังระบุผู้แต่งเรื่องสำหรับจารึกบนศิลา เป็นต้นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้หนึ่งซึ่งทรงพระราชนิพนธ์กลอนกลบท กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงนิพนธ์ฉันทวรรณพฤติและมาตราพฤติ กรมขุนเดโชติศรทรงนิพนธ์โคลงโลกนิติ ฯลฯ ผู้รับผิดชอบมีเป็นจำนวนมากทั้งฝ่ายบรรพชิตและฆราวาสแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบารมีในทางธรรมเป็นอย่างยิ่ง

การวิเคราะห์ด้านภาษา

1. การใช้คำ

1.1 การใช้คำซ้ำ หมายถึง การใช้คำเดียวซ้ำเพื่อทำให้เกิดน้ำหนักหรือเป็นการย้ำความ ดังตัวอย่าง

โสภณประกลดอก้าน	กาบกอบ	เคื้อเอย
ยลหย่อมหย่อมวัลย์วาง	ว่างบ้าง	
เบื้องบนแห่งผนังขอบ	คอทุติ	ยานา
ชมัมุขหลังหน้าข้าง	คู่กัน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 48)

สี่ทวารด้านสถิตยั้ง	คตหอ สี่ฤๅ
เรียงรูปโตสิลาสอง	ใส่ตั้ง
ทกทกประตูกอ	ภาคยสี่ คตนา
สามสิบสองทั้งสิ้น	เสร็จประมาญ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 71)

มุขมุมเขียนเรื่องด้าว	ด้าบล ผันเฮย
แปดแห่งแบ่งบรรลายน	ลักษณะล้วน
ปิศาจปกรณรรวมกล	กอบวัต ฤๅ
ต่างต่างานถ่านเพี้ยน	ภาพย์แสดง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 55)

1.2 การใช้คำซ้อน หมายถึง การใช้คำที่มีความหมายเหมือนกันหรือใกล้เคียงกันมาอยู่ด้วยกันเพื่อทำให้ความหมายเด่นชัดหรือเป็นการย้ำความ

บริจาคสรรพทรัพย์สร้าง	สังฆา รามฤๅ
บุชิตชินศาสนสาม	สิ่งแก้ว
ประกอบประการนา	นุประเพท พรรณพ้อ
เพราะพระทัยไ้แผ้ว	ผ่องญาณ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 26)

คำว่า “แผ้ว” ซึ่งมีความหมายว่า สะอาด คำว่า “ผ่อง” ซึ่งมีความหมายว่า ปลั่ง , ไม่ขุ่นมัว คำว่า “ผ่องแผ้ว” มีความหมายว่า เปล่งปลั่ง , บริสุทธิ์ , สะอาดหมดจด

กรุณานำทุกขร้าง	โรยรา ราชฐฤๅ
ทกถิ่นท้องธรณนทร์	หน่ายร้อน
บเปียนบปีทา	ทั่วเขตร ชันธ์เฮย
เว้นวิหิงษ์ซ้อนซึ้ง	ขุ่นแด

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 28)

คำว่า “ซึ้ง” หมายความว่า แค้น , เคือง , โกรธ คำว่า “ขุ่น” หมายความว่า มีลักษณะมัวไม่ชัดเจน ไม่ใส คำว่า “ซึ้งขุ่น” มีความหมายว่า ไม่พอใจ

อธรรมราคหากโหดแท้	ทางกาม	เกลียดเอย
อคมนิยถานแสง	สละถ้วน	
หฤทัยบลวนลาม	เลอยบ่อน	บาปฟ่อ
ทุจริตราคลั่นเว้า	ว่างวาย	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 32)

คำว่า “เว้า” หมายความว่า แยกออก , ละ คำว่า “ว่าง” หมายความว่า เปล่า , ไม่มี คำว่า “เว้าว่าง” มีความหมายว่า งต

ชำรุดทรุดอิฐทั้ง	ท้าวกาษฐ์	กระเบื้องเฮย
ยับยลดีโถม	ทรวดค่าน	
หฤทัยธรรมประสาท	โสมนัส	ไสน้า
กอปศรัทธากล้าสร้าน	สบสกันธ์	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 34)

คำว่า “ชำรุด” มีความหมายว่า เสื่อมสภาพ , บุปสลาย คำว่า “ทรุด” มีความหมายว่า จมลง ลดลง มีฐานะตกต่ำ รวมกันหมายความว่า สภาพเสียหายกว่าเดิม

ลายน้ำมันจรจัดจ้าง	แจกพระ	วาดนา
บานภาคย์หลังจลละลาย	เล่หไหล้	
บุบผาผการะตะ	ดาษทาบ	บนแฮ
สองประตุแต่มีใช้	เช่นเดียว	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 71)

ทั้งคำว่า “บุบผา” (บุปผา) และคำว่า “ผกา” มีความหมายเหมือนกัน คือ ดอกไม้

...บนพื้นลตหลั่นตรัย	เตรียมเทียบ	ละแท่นนา
----------------------	-------------	----------

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 87)

คำว่า “เตรียม” มีความหมายเช่นเดียวกับ “เทียบ” แปลว่า เสมอกัน

1.3 การใช้คำหลาก คำหลาก คือ คำหลาย ๆ คำ ที่มีความหมายอย่างเดียวกัน การใช้คำหลากเป็นการแสดงความสามารถของกวี และเพื่อป้องกันไม่ให้ผู้อ่านเกิดความเบื่อหน่าย การใช้คำหลากยังทำให้คำประพันธ์ไพเราะและแสดงภูมิรัฐของกวีอีกด้วย

รูปโตสถิตย์เบื่อง	บนเสาศองแฮ
ล้วนลีลาฉลักแจง	จัดถ้วน
อ้อมจันท์คั่นหินเขา	เขตรนัค ราเฮย
ชลบุรีล้วนสิ้น	สบสมัย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 50)

เสาทนทั้งชาติข้าง	ชนเพศจิ้นพ่อ
พื้นฉลักเสลานิล	เนื่องชรวง
บุชิตวรชินเชษฐ	เชอญสถิตย์ วิหารนา
เสนอโลกนารถพุ้นพรวง	พรวงนาม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 51)

ผนังแนวอชฉฉัดข้าง	เขตรชาล ฉลียงฤ
ติดแผ่นผาตราเลียน	เล่ห้กั
บรรพตสัพพนิมิตปาน	ปางไป แปลกนา
ฉลักลักษณะฉ้าง	อักษร

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 56)

โคพศสรจิ่งถ้วน	ทังประตู แปดฤ
รองแทนลีลาไสล	เลศแล้ว
ในชาลหว่างรเบียงดู	ดินดาษ หินเฮย
เช่นชาติทนต์ม้าแพรว	พรวงพราย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 57)

เสาสีลาปักไว้ระหว่าง	เวียโคม	ประทีปแฮ
อีกกระถางปาสาณ	ใส่มั	
สองฟากแทนสีลาโลม	ลาญจิตร	ชนนา
แจกจักชวนให้ยั้ง	หยุดเนา	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 57)

ช่องทวารสามซุ้มยอด	หย่างกัน	สี่ฤา
ยลเกอดภิรมยโสภา	ภาคย์ลัน	
เฟงแลช่องยรรยงค์	ยังฟาก	ปหรัศแฮ
อยู่ฝ้ายขาวซ้ายพัน	พิดทมอ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 79)

กวีใช้คำต่างๆ คือ หิน , สีลา , เสลา , ผา , ไสล , ปาสาณ และทมอ เป็นคำที่มีความหมายเหมือนกัน

สีลาลายลาดพื้นต่อ	ตามรเบียบ	พื้นแฮ
ตีนดาษสองชั้นอุพาร	เลื่องหล้า	
กระเบื้องเคลือบเหลืองเทียบ	เทียบมกน	นาพ้อ
มุงประธานหน้าทำย	ทั่วหลัง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 38)

ตรัสให้ช่างปราบเปลื้อง	ปลงกาย	ลงแฮ
ฉลักลเอียดงามยลยงค์	ยั้งก็	
ปฤษฎาองค์ปิดสุพรรณพราย	เพราเถือก	ทีบนา
แจกจักชวนชี้อ้าง	อวดชน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 41)

ประดับรูปเทวราชให้	ทวยแทตย์	ยานา
เวนต์ยั้งหัตถ์ประนม	เนื่องตั้ง	
รายเรียงสถิตแหวดวง	เวียรรอบ	อาศน์เอย
ตีบุกหล่ออุไรไล่ทั้ง	ทกสกนธ์	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 45)

สองหลังวัดอุสบพร้อม

พฤศา สีเส. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 63)

“พฤศา” แผลงมาจาก “วิส” แปลว่า ยี่สิบ

สบสิ้นสองชั้นवाद

เวถาร พหลเฮย. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 66)

“เวถาร” แผลงมาจาก “วิตถาร” แปลว่า ละเอียด

1.5 การใช้คำศัพท์ศิลปกรรม ได้แก่ ศัพท์ที่เกี่ยวกับทัศนศิลป์ ทั้งสถาปัตยกรรม

จิตรกรรม และประติมากรรม ตัวอย่างเช่น

เสาในประธานทกห้อง

แห่งอุโบ ศถเฮย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 39)

“เสาในประธาน” คือ เสาภายในตัวอาคาร

. . .เรียบริตนชิงดวงตาม

ดาษลวัน. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 39)

“ริตนชิงดวง” คือ ลายแก้วชิงดวง

. . .ไม้เม็ดทวาทศทัย

ทัวแท้. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 39)

“ไม้เม็ดทวาทศ” คือ เสาเม็ดย่อไม้สิบสอง ย่อไม้คือการแตกมุมใหญ่ให้เป็นมุมย่อย
หลาย ๆ มุม แต่ยังคงรวมอยู่ในรูปของมุมใหญ่ หลักแต่โบราณคือมักแตกมุมเป็นเลขสี่

. . . คอสองที่ประทับ ณ สี่ทิศ เจดีย์ยงยา
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 53)

“คอสอง” (คอสอง) คือ บริเวณระหว่างปลายผนังจรดเพดาน

เบื้องบนเรือนแก้วรวด รอบใน ระหว่างนา
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 54)

“เรือนแก้ว” คือ ชุ่มครอบเหนือพระพุทธรูป มีปรากฏทั้งทางจิตรกรรมและประติมากรรม
ทำเฉพาะที่เกี่ยวกับพระพุทธรูปเท่านั้น

. . . อีกรูปรอบมารแบก บนตึก ห่อเออย. . .
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 59)

“มารแบก” คือ รูปยักษ์ทำท่าแบกสิ่งที่อยู่เหนือศีรษะ มักใช้ประกอบสถาปัตยกรรมสวน
ที่เป็นชั้นฐานเจดีย์หรือปราสาท

กำแพงแก้วมุขนั้น แนวกำแพงนา. . .
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 83)

“กำแพงแก้ว” คือ กำแพงเตี้ยกั้นล้อมสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาหรือเกี่ยวกับ
พระมหากษัตริย์

1.6 การใช้คำศัพท์ภาษาต่างประเทศ คำศัพท์ภาษาต่างประเทศในโคลงต้นเรื่อง
ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ได้แก่ ภาษาบาลี สันสกฤต เขมร เป็นการแสดงภูมิรัฐของกวี และมี
ประโยชน์ในเรื่องการหลากคำ

1.6.1 คำที่มาจากภาษาบาลี เช่น

...แคลนคูโคไถธัญ

ท้าวไร่...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 29)

“ธัญ” แปลว่า ข้าว

...เวหนัตย์นั่งหัตถ์ประนม

เนื่องตั้ง...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 45)

“เวหนัตย์” แปลว่า ครุฑ

พระทรงอาภอคด้วย

แนรเบียง ในนา...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 51)

“อาภอค” แปลว่า คิด รำพึง ความผูกใจไว้

...ล้ำตัวโสมภัสรรพผา

ภาคย์สร้าง...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 51)

“โสมภ” แปลว่า ตุกตา

...รายบุบผฝึเสื่อไว้

วัดคูลี

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 55)

“วัดคูลี” แปลว่า ค้างคาว

...อีกกระถางปาสาณ ใส่น้ำ...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 57)

“ปาสาณ” แปลว่า หิน

...บหรีศสองหว่างอัญชสะ สองบหรีศ ผันงา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 96)

“อัญชสะ” แปลว่า ทาง

...เสตุล่าง ๆ รัง เหวรีด บุราณแฮ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 98)

“เสตุ” แปลว่า สะพาน

1.6.2 คำที่มาจากภาษาสันสกฤต เช่น

...กษัยพิบัติปรวนแปร กระแสพรรษาฉ่าชุก...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

กษัย แปลว่า ลื่น

พรรษา แปลว่า ฝน

...สังคฤหัพษตุ้ให้ตั้ง แต่งสรรค์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 28)

สังคฤหัพษตุ้ (สังคฤหัพษตุ) แปลว่า หลักการสงเคราะห์ของพระเจ้าแผ่นดิน

...ทอดทฤษนบริเวณวง วัดสร้าง...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 34)

ทฤษน แปลว่า มอง

...แจกซ์ฉัฒติภอพิง

พิดอเคื้อ... . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 55)

“อเคื้อ” (อะเคื้อ) แปลว่า งาม

...ไม่สิบสองแถ้งแสรัง

สบสรรค์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 94)

“แถ้ง” (อันแถ้ง) แปลว่า งาม

...ลิตติประดิษฐูระ

รอบท่าน ทายฤ... . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 65)

“ทาย” แปลว่า ถือ

...ให้ปลุกหลากไหล์ไส้

สบผา กระถางเฮย... . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 92)

“ไหล์” แปลว่า ต้นไม้

1.8 การสร้างคำสมาสและสนธิ เป็นการสร้างคำขึ้นใช้เพื่อประโยชน์ทางฉันทลักษณ์ หรือเพื่อทำให้เกิดคำแปลกใหม่ เป็นการสร้างสรรค์ของกวี ตัวอย่างเช่น

...เบญจศีลทรงสุษติส้อง

เสพยนิพัทธ กาลนา... . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 26)

“นิพัทธกาล” มาจากคำว่า นิพัทธ สมาสกับ กาล แปลว่า เวลาต่อเนื่องกันเสมอๆ

...เย็นยิ่งมฤตยวารี รศโรจรจ สัตวฤา...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 28)

“มฤตยวารี” มาจากคำว่า มฤตย (อมฤต) สมาสกับ วารี แปลว่า น้ำทิพย์

...หินอัศวทนต์ทำเท้า เทอดเทียบถัมภ์ธาร

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 57)

“อัศวทนต์” มาจากคำว่า อัศว สมาสกับ ทนต์ แปลว่า ฟันม้า

...เปนเกษตรกุศลล้นเนื้อ เนืองกาล

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 62)

“เกษตรกุศล” มาจากคำว่า เกษตร สมาสกับ กุศล แปลว่า เนื้อนาบุญ

...พิพัทพิพิชคุณ วิบุลยบุญญาธฤก...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

“บุญญาธฤก” มาจากคำว่า บุญญ สนธิกับ ธฤก (อิธิก) แปลว่า เลิศด้วยความดี

...รังษฤษดิรัตนตรัยประนาม รังรักตามชิโนวาท...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

“ชิโนวาท” มาจากคำว่า ชิน สนธิกับ โววาท แปลว่า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

...กรกวมวิวิธารุช ไว้แต่ ทวารนา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 52)

“วิวิธารุช” มาจากคำว่า วิวิธ สนธิกับ อารุช แปลว่า อารุชต่างๆ

. . .อคมนิยถาแสดง สละถ้วน. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 32)

“อคมนิยถา” แปลว่า หญิงที่บุรุษไม่ควรล่วงเกิน หรือมีฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง มี 20 จำพวก

. . .ปลดทฤษฎีมานะ ปละโอหังตั้งใหญ่. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

“มานะ” แปลว่า ความถือตัว ความสำคัญตนว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้

1.10 การเพิ่มเสียง ร ในคำ เป็นกลวิธีอย่างหนึ่งในการสร้างคำให้เกิดความไพเราะ โดยไม่ทำให้ความหมายของคำเปลี่ยนแปลง ในวรรณคดีเรื่องนี้มี การเพิ่มเสียงในคำอยู่หลายแห่ง ดังตัวอย่าง

. . .สรสังข์สรพริกสั้น สิ้นับ ร้อยนา. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 37)

“สรพริก” แทรก ร ลงในคำว่า “สะพริก” แปลว่า พร้อม

. . .ผนังที่บมุขสรรพาศพร้อม พระระเบียง มุมฤ. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 54)

“สรรพาศ” แทรก ร ลงในคำว่า “สะพาศ” แปลว่า เรียงราย

. . .ปิดช่องส่องไถงแสง สร้างชรอ้อ. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 70)

“ชรอ้อ” แทรก ร ลงในคำว่า “ช้อ” แปลว่า มีดมัว ครีม

หฤทัยร้ายร้าย	ราศี	ห้องแฮ
มลายโทษพิโรธปลง	ปลดปลั่ง	
เจอร์อญจิตรมิตรไม้ตรี	ตรองสุข	สัตวนา
ทศทจรดถ้วนมล้าง	มละเวร	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 27)

บังคั้นสรรค์พิลาศล้วน	ลายผา	แผ่นแฮ
ลูกพิกฉลักเพียงเฉลา	ลอกไม้	
มานเครือลดดาทาบ	ทับทก	หนเฮย
ข้างคั้นในซุ่มไส้	สาบหิน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 48)

นอกทวารท่านโปรดตั้ง	ตนแจ็ก	มาตย์แฮ
ยื่นคู้ยู่เคียงสถาน	แทบข้าง	
ขนาดใหญ่บเล็กสูง	สี่สอก	คืบนา
ลีลาหย่างเขี้ยวสิ้นสร้าง	เสจร้สรรค์	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 62)

1.11.2 สัมผัสพยัญชนะ

อริวาศนฤเบศคุ่น	ขันตี	ตั้งนา
ดำฤษวีโรธเกลกลืน	เกลี้ยกล้า	
เย็นยี่งมฤตยวารี	รศโสจรจ	สัตวฤ
ซุ่มซิ่นชอกซ้าแ้ว	ผ่องกรมล	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 28)

เสาวเรขสารโสกล้ำ	เล่าห์ทิพย์	เพี้ยเฮย
รังเรขรศรำพรรณ	พากย์พร้อม	
กตัญญุกหยิบเจลออม	ฉลองบาท	พระนา
ขออย่าชุ่นชองไซ้	ขาดเช็ญ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 33)

พระยืนอยู่พร้อมเพียบ	พะเจ็ลียง	แปดฤา
ชำระตรีอเสียดูญ	สบด้าว	
ย้ายยกธมาเรียง	เรียบสถิตย	นี้หน้า
บัวกลุ่มถานท้าวไ้	ช่างทำ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 65)

กำแพงแก้วก่อล้อม	แหล่งลาน	โบสถ์นา
ตำแหน่งแนวซุ้มสรรพ	สบถ้วน	
ถิ่นสถิตยสิมาสถาน	ทั้งอัฐ	ทิศเอย
โอบออกอีกชั้นล้วน	หลากเดอม	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 40)

นอกจากสัมผัสพยัญชนะตามลักษณะข้างต้นแล้ว กวียังเล่นสัมผัสพยัญชนะระหว่างวรรคด้วย จากการศึกษาพบว่า กวีมีการส่งสัมผัสระหว่างวรรคทุกวรรคตลอดทั้งเรื่อง ซึ่งนับเป็นคุณลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งด้านการใช้คำ ดังตัวอย่าง

ถานชุกชีธิเบศรสร้าง	สีลาลาย	ประกอบฤา
เจกอชฉัตติภอพึง	พิดอเคื้อ	
ผนังหลังพระบายประแจ	จินมวง	พื่นพ้อ
รายบุบผผีเสื่อไ้	วัดคูลี	

สอดสองบนเบื้องล่วง	แหล่งผนัง	
ฉลรูปปักชีหลาย	หลากพ้อง	
โบายบินนภาพระหง	เหืองแน่น	อเนกนา
ลอยเล่นเมฆร้องร้อง	สำสรรพ์	

มุ่มมเขียนเรื่องด้าว	ด้าบล	ผนังเฮย
แปดแห่งแบ่งบรรลาย	ลักษณล้วน	
ปิศาจปรกรณรรมถกล	กอบวัต	ฤแฮ
ต่างต่างนิทานถ้วนเพี้ยน	ภาพยแสดง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 55)

1.12 การเล่นเสียงวรรณยุกต์ จากการศึกษาพบว่า กวีมีการเล่นเสียงวรรณยุกต์ในคำ ประพันธ์หลายแห่ง ตัวอย่าง

- ... แตรเป่าประโคมคฤมครุ่ม ครุ่มกลอง
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 38)
- ... อุไรห่มรัตน์เร้ารุ่ง รุ่งผสาร. . .
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 47)
- ... ถ้วยกระเบื้องปูนปน ปั่นปั่น. . .
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 61)
- ... เหนียงเหนียงรายล้อมสร้าง เสาร์จผจง. . .
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 82)
- ... กระแพงก่อสายบัววาง หว่างว่าง. . .
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 88)
- ... ปูนประกอบไม้ไผ่ ใผ่แทน. . .
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 93)
- ... ชาวมั่งกล้าโน่นโน้น นอกแคว้นแดนเสียม. . .
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 91)

1.13 การเล่นคำเป็นชุด เป็นการเล่นคำทั้งที่อยู่ในวรรคเดียวกันและต่างวรรคกัน สามารถแบ่งได้ดังนี้

1.13.1 การเล่นคำส่วนหน้า เป็นการเล่นคำชุดที่ส่วนหน้าของวรรค

ทวยทัยขษัยทุกขสิ้น	เสียมสกล	เกษตรเฮย
ต่างซิ่นต่างชมเปรม	ปราศเศร้า	
พระเกียรติเกรอกฎาดล	เดื่องยศ	ยิงฟ้อ
ทกแหล่งทกเหล้าล้วน	เลื่องภา	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

. . . ทกกิจทกกองท่า	กอปทั่ว	สถานเฮย. . .
---------------------	---------	--------------

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 72)

. . . แลเพริศแลแพรวล้ำ	พรั่งลาญ. . .
------------------------	---------------

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 73)

1.13.2 การเล่นคำระหว่างวรรค เป็นการเล่นคำชุดโดยคำชุดหน้าอยู่ท้ายของวรรคแรก และคำชุดหลังอยู่ต้นวรรคของวรรคถัดไป ดังตัวอย่าง

. . . จาฤกศิลาประกาศ	ประกิจทิต	ผนังนา . . .
----------------------	-----------	--------------

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 69)

. . . ถ้วนบาททวารรเบียง	รบายแมก	ลายเอย . . .
-------------------------	---------	--------------

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 77)

. . . สบที่ชำระร้อมล้าง	มละบูรพ์ . . .
-------------------------	----------------

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 81)

1.13.3 การเล่นคำหลายวรรค เป็นการเล่นคำที่ต้นวรรคหลายวรรคด้วยคำที่ขึ้นต้นเสียงเดียวกัน ดังตัวอย่าง

... **ปลุก**พิริยผองผนวตสร้าง **ปล้าง**บรบักษทกเบื่อง **เปลื้อง**หาญ
ห้ามขามยศ **ปลด**ทฤษฎีมานะ **ปละ**โห้งตั้งใหญ่ **ไป**ล่ป้องเบนบังนีก
ปลดคศึกสีมามอบ **ปลอบ**ขอขึ้นเขตรแขวง **แปลง**อ่อนออกอวยองค์
ปลงเปนข้าสวามิศร์ **ปลิด**กำเดาแดธาษฎ์...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

... **รัง**เรชกิจศุภธรรม **รัง**สรรค้สรรพลึงสวัสต์ **รัง**สฤษดิรัตนตรัย
ประณาม **รัง**รักตามชินวาท...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

... **จำ**นงอุโบสถสมาจาร **จำ**แนกทานเนื่องนิตย์ **จำ**นองจิตร
ภาวนา...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

1.14 กลบท ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน มีการใช้กลบททั้งสิ้น 10 ชนิด ได้แก่ อักษรสลับ กิรินทร์บับัว วัวพันหลัก ช้างประสารงา นาคบริพันธ์ ครอบจักรวาล ก้านต่อดอก โตเล่นหาง สารถีขั้บรด และบุษบารักร้อย เมื่อนำมาเทียบกับเรื่อง “ศิริวิบุลภิตดี” พบว่ากลบทบางชนิดมีการเรียกแตกต่างกันไป ดังต่อไปนี้

1.14.1 กลบทอักษรสลับ เป็นการเล่นอักษรเดียวกันสลับคำ ในศิริวิบุลภิตดี ไม่ปรากฏกลบทชนิดนี้

พิดานพรรณดาศษพื้น	แดงพาย	บนพ้อ
เสาวภาคย์สพานสรร	พสร้าง	
เตลาแต่งลลายเตอม	ไล่ติด	อุไรฤฯ
จินเลศจรจิตรล้วนจ้าง	เลขผจง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 73)

จากตัวอย่าง บาทแรก เป็นการเล่นอักษร /พ/ และ /ต/ สลับกัน , บาทสอง เป็นการเล่นอักษร /ส/ และ /พ/ สลับกัน , บาทสาม เป็นการเล่นอักษร /ต/ และ /ล/ สลับกัน และบาทสุดท้าย เป็นการเล่นอักษร /จ/ และ /ล/ สลับกัน

1.14.2 กลบทกนิรเกียบบัว เป็นการเล่นคำเดียวกันมีคำอื่นสลับอยู่ 1 คำ ในศิริวิบุลกิตติ์ เรียกเช่นเดียวกัน

ชั้นล่างซาลล่างล้อม	หลั่นหน	ต่ำแฮ
เพนเหลียมแปดเหลียมเจียง	ช่วงไ้	
สิลาใหญ่แผ่นใหญ่ถกล	กอปดาษ	รอบนา
เขี้ยวชาติเขี้ยวสิ้นไ้	สรับสรรพ์	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 75)

จากตัวอย่าง บาทแรก เป็นการเล่นคำว่า “ล่าง” โดยมีคำว่า “ซาล” คั่น , บาทสอง เป็นการเล่นคำว่า “เหลียม” โดยมีคำว่า “แปด” คั่น , บาทสาม เป็นการเล่นคำว่า “ใหญ่” โดยมีคำว่า “แผ่น” คั่น และบาทสุดท้ายเป็นการเล่นคำว่า “เขี้ยว” โดยมีคำว่า “ชาติ” คั่น

นอกจากการเล่นคำตามบังคับของกลบทแล้ว ยังพบว่ามีการเล่นคำชุดทั้งส่วนหน้าวรรค และท้ายวรรค จากตัวอย่างข้างต้น ได้แก่คำว่า ล่างซาลล่างล้อม , เหลียมแปดเหลียมเจียง , ใหญ่แผ่นใหญ่ถกล และ เขี้ยวชาติเขี้ยวสิ้น

1.14.3 กลบทัวพันหลัก คือ คำสุดท้ายของบาทหน้าซ้ำกับคำแรกของบาทต่อไป ในศิริวิบุลกิตติ์เรียกเช่นเดียวกัน

ยลเฉลียงพายนอกด้าว	แดนหลัง	แลพ้อ
หลังก่อกระแพงประกกรวม	กระเบื้อง	
กระเบื้องประเคือบขาวตรัง	ตระสาบ	สิ้นแฮ
สาบทั่วทกด้านเรื่อง	หรั่มงาม	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 77)

จากตัวอย่าง บาทแรก คำสุดท้ายของบาทหน้าและคำแรกของบาทต่อไปคือคำว่า “หลัง” บาทสอง คำสุดท้ายของบาทหน้าและคำแรกของบาทต่อไปคือคำว่า “กระเบื้อง” และบาทสาม คำสุดท้ายของบาทหน้าและคำแรกของบาทต่อไปคือคำว่า “สาม”

1.14.4 กลบทช้างประสารงา คือ คำ 2 คำท้ายบาทหน้าเล่นอักษรเดียวกับคำ 2 คำ ต้นบาทต่อไป ในศิริวิบุลยคติ เรียกว่า “กลบทอักษรบริพันธ์”

ทำจบังจังหวัด้าว	แดนพา	เหียรแ
โดยภาคย์แปดเหลี่ยมบูรณ	แบบใช้	
บุชาสิลาเสา	ใส่ติด	โคมนา
สูงเตอบขนาดเดียวได้	ตั้งนั้นปักมูม	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 81)

จากตัวอย่าง คำท้ายของบาทแรก คือ “แดนพา” เล่นอักษรเดียวกับคำต้นบาทถัดไปคือคำว่า “โดยภาคย์” , คำท้ายของบาทสอง คือ “แบบใช้” เล่นอักษรเดียวกับคำต้นบาทถัดไปคือคำว่า “บุชา” และคำท้ายของบาทสาม คือ “ใส่ติด” เล่นอักษรเดียวกับคำต้นบาทถัดไปคือคำว่า “สูงเตอบ”

1.14.5 กลบทนาคบริพันธ์ คือ คำ 2 คำท้ายบาทหน้าเล่นอักษรเดียวกับคำ 2 คำต้นของบาทต่อไปโดยคงคำแรกไว้ ในศิริวิบุลยคติ เรียกเช่นเดียวกัน

ต่อบรรยายเรื่องรู้	รายอรร	ธาเอย
รายอักษรบรรทุล	ถี่ถ้วน	
ถี่ถ้อยณลักสรร์ค	เสาวเลข	สิลานา
เสาวลักษณประดับเสาล้วน	เล่หแจ้งแสดงความ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 81)

จากตัวอย่าง คำท้ายบาทแรก คือ “รายอรร” เล่นอักษรเดียวกับคำต้นบาทถัดไปคือ “รายอักษร” , คำท้ายบาทสอง คือ “ถี่ถ้วน” เล่นอักษรเดียวกับคำต้นบาทถัดไปคือ “ถี่ถ้อย” และคำท้ายบาทสาม คือ “เสาวเลข” เล่นอักษรเดียวกับคำต้นบาทถัดไปคือ “เสาวลักษณ”

1.14.6 กลบทครอบจักรวาล คือ คำแรกและคำสุดท้ายของบาทเป็นคำเดียวกันหรือเป็นเสียงเดียวกัน ในศิรวิบูลกิตติ์เรียกเช่นเดียวกัน

ภาพย์จิ้นสถิตยี่ขี้ม้า	มีภาพย์ สองเอย
ไว้แทนหินรองประจำ	จัดไว้
ขจิตรหินชาติเขี้ยวขนาบ	เนาขจิตร ไวนา
สองฟากอ้อมจันท์ใช้	เช่นตั้งโตสอง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 85)

จากตัวอย่าง บาทแรก คำแรกและคำสุดท้ายของบาทคือคำว่า “ภาพย์” , บาทสอง คำแรกและคำสุดท้ายของบาทคือคำว่า “ไว้” , บาทสาม คำแรกและคำสุดท้ายของบาทคือคำว่า “ขจิตร” และบาทสุดท้าย คำแรกและคำสุดท้ายของบาทคือคำว่า “สอง”

1.14.7 กลบทก้านต่อดอก คือ คำ 2 คำสุดท้ายของบาทเป็นเสียงสระเดียวกัน ในศิรวิบูลกิตติ์เรียกเช่นเดียวกัน

ภาพย์พานรนั่งตั้ง	ต่างวาง เม็ดนา
ล้วนสิลาเขี้ยวศรี	ใส่ไว้
ปลายเสาสี่มุมพาง	พิดชนิด เดียวพ่อ
ทวารแห่งกระแวงให้ตั้ง	แต่งแปลง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 87)

จากตัวอย่าง บาทแรก คำ 2 คำสุดท้ายของบาท คือ “ต่าง” และ “วาง” , บาทสอง คำ 2 คำสุดท้ายของบาท คือ “ใส่” และ “ไว้” , บาทสาม คำ 2 คำสุดท้ายของบาท คือ “พิด” และ “ชนิด” และบาทสุดท้าย คำ 2 คำสุดท้ายของบาท คือ “แต่ง” และ “แปลง”

1.14.7 กลบทโถ่เล่นหาง คือ คำ 2 คำสุดท้ายของวรรคหน้าเป็นสระเดียวกัน ในศิริวิบูลกิตติ์เรียกว่า “กลบทสิงห์โถ่เล่นหาง”

บนเขาให้ใส่ไหล์	หลายพรรณ พฤษพอ
เซงก็ปลูกไม้ไสว	แวดตั้ง
สฎุปเสาด่างพรรณสรณ	ใส่เวีย โคมเฮย
จินหย่างปักตั้งทั้ง	ทกคิรินทร์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 91)

จากตัวอย่าง บาทแรก คำ 2 คำสุดท้ายของวรรคหน้าคือคำว่า “ใส่” และ “ไหล์” , บาทสอง คำ 2 คำสุดท้ายของวรรคหน้าคือคำว่า “ไม้” และ “ไสว” , บาทสาม คำ 2 คำสุดท้ายของวรรคหน้าคือคำว่า “พรรณ” และ “สรณ” และบาทสุดท้าย คำ 2 คำสุดท้ายของวรรคหน้าคือคำว่า “ตั้ง” และ “ทั้ง”

1.14.9 กลบทสารถิขัรบถ คือ คำ 2 คำแรกกับ 2 คำสุดท้ายของบาทเป็นคำเดียวกันแต่สลับที่ ในศิริวิบูลกิตติ์เรียกว่า “กลบทมังกรคาบแก้ว”

กระบาลเขี้ยวเคลือบประชั้น	เขี้ยวกระบาล ตระแฮ
เบื่องล่างหัวฉนวนลง	ล่างเบื่อง
ก้อมุขก็ตรีประมาณ	มุขก้อม กอปเฮย
สองฝ้ายยกอาศน์เยื่อง	แยกพื้นฝ้ายสอง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 96)

จากตัวอย่าง บาทแรก คำ 2 คำแรกของบาทคือ “กระบาลเขี้ยว” คำ 2 คำสุดท้ายของบาทคือ “เขี้ยวกระบาล” , บาทสอง คำ 2 คำแรกของบาทคือ “เบื่องล่าง” คำ 2 คำสุดท้ายของบาทคือ “ล่างเบื่อง” , บาทสาม คำ 2 คำแรกของบาทคือ “ก้อมุข” คำ 2 คำสุดท้ายของบาทคือ “มุขก้อม” และบาทสุดท้าย คำ 2 คำแรกของบาทคือ “สองฝ้าย” คำ 2 คำสุดท้ายของบาทคือ “ฝ้ายสอง”

1.14.10 กลบทบขบารักร้อย คือ การซ้ำคำติดกัน 1 คำในวรรคเดียวกัน ใน ศิริวิบุลกิตติ์เรียกว่า “กลบทกรักร้อย”

เบื่องบนกอป ๑ รื้อ	เรขสาย สโรชญา
กระเบื่องประชาว ๑ เรียง	เรียบสล้าง
ตระตามช่อง ๑ ราย	เรียบรอบ ผันงา
โทถีน ๑ เทียรสร้าง	สร้บผจง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 97)

จากตัวอย่าง บาทแรก ซ้ำคำว่า “กอป” , บาทสอง ซ้ำคำว่า “ชาว” , บาทสาม ซ้ำคำว่า “ช่อง” และบาทสุดท้าย ซ้ำคำว่า “ถีน”

2. การใช้ความเปรียบเทียบ

การใช้ความเปรียบเทียบเป็นกลวิธีหนึ่งที่ก่อสร้างขึ้นเพื่อให้ผู้อ่านเกิดมโนภาพตามนับเป็น ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งที่เสริมความงดงามทางวรรณศิลป์ให้แก่งานประพันธ์ การใช้ความเปรียบเทียบในเรื่องนี้แบ่งได้ดังนี้

2.1 การเปรียบเทียบบุคคลกับบุคคล เป็นการเปรียบเทียบด้านพระเกียรติคุณและพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ ในเรื่องนี้ก็เปรียบพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภกพระองค์สำคัญประดุจพระเจ้าอโศกมหาราชดังปรากฏในรายนำเรื่อง ดังนี้

... ศรีศุภสุนทรสวัสดิ พิพัทพิพิชคุณ วิบุลยบุญญาธฤก อธิกทั
 ราชตรี ศรีอโยชเยศภพ สบแขวงแคว้นแผ่นดินสยาม งามพระศาสนอนุพาร
 ปานปางบุบผบุรินทร์ บดินทราโศกราช รังเร่อมสาสนอำรุง ...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

พระเจ้าอโศกหรืออโศกมหาราช เป็นกษัตริย์พระองค์ที่ 3 แห่งราชวงศ์โมริยะ ครองราชย์สมบัติ ณ นครปาฏลีบุตร พ.ศ. 218-260 (บางหลักฐานว่า พ.ศ. 270-312) ทรงเป็น เอกอัครศาสนูปถัมภกที่สำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์แห่งพระพุทธศาสนา

มฤตุมานอสนม	ไฉนกร	ชนนา
โผนโอบอนุเคราะห์	สัตว์ถ้วน	
ทานเทียบเท่าบิตร	ดาลมนัศ	อ่อนเออย
ในด้นยล้นเอื้อ	อดออม	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 27)

เป็นการเปรียบพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับราษฎรว่า เหมือนบิดากับบุตร

พระผดุงธรรมทศคำ	ชัตยวัต	แสวงเออย
องค์สุทัศน์จักรพรรดิคือ	คู่ท้าว	
อธรรมือสัตย์สลัด	สละละ	ล้วงแฮ
บาปสร้างบุญสร้างอคร้าว	ครุ่นครา	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

เป็นการเทียบพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับท้าวสุทัศน์ซึ่งเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในมหาสุทสนสูตร พระพุทธเจ้าแสดงพระสูตรนี้แก่พระอานนท์เมื่อใกล้จะปรินิพพานว่า กุสินาราเคยเป็นนครใหญ่ชื่อกุสาวดี เป็นที่ประทับของพระจักรพรรดิในมหาสุทสนะผู้มีจักรวรรดิวัตรล้ำเลิศ

2.2 การเปรียบเทียบแบบอุปมา เป็นความเปรียบโดยนำเอาเรื่องราวหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งไปเปรียบเทียบกับสิ่งอื่น ตัวอย่างการเปรียบเทียบแบบอุปมา เช่น

ชุกชีถานพระด้าว	แดนรเบียง	ในนา
ปรับลีลาลายประกบ	ประกิจแกล้ง	
ลายสามสอรอบเรียง	จรเรข	เรียบเฮย
บนแห่งถานล้นแสรัง	สาบผา	

ลายประดับแลแจกกระเบื้อง	บุบราน	ร้าวแฮ
หลังพระรจนาเรือน	รัตนแพรว	
ฉายจากฉลุหว่างสถาน	สถิตย์ขวด	เขียนถา
ปักบุบผาพื้นแผ้ว	เฟ่งพบุ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 53-54)

เรียงตัวบังอวจแกล้ง	กลิ้งหิน	สิ้นเฮย
หินแห่งกำโพชเพียง	ภพย์ปั้ง	
ปั้งปุนและมูลดิน	ดูแจก	นั้นนา
แจกตั้งเทียบพื้นทั้ง	ทั่วสถาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 78)

เปรียบตัวบังอวจหินกลิ้งว่าราวกับเทียบที่พื้นตั้งไว้

...ศีลสมาธิญาณยิ่ง ศึกษาสิ่งสามสมรรถ เจริญจรรยาจรัดโอภาส
ฟ้างภาณูมาศสรัทกาล

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

เปรียบว่า การมีศีล สมาธิ ปัญญา สามสิ่งนี้ทำให้มีสติปัญญาแจ่มแจ้งเหมือนกับพระ
อาทิตย์ในฤดูสารท ฤดูสารทเป็นฤดูที่พระอาทิตย์แจ่มใสไร้เมฆหมอก

2.3 การเปรียบเทียบอภิปจน์ เป็นการกล่าวเปรียบเทียบในลักษณะที่เกินจากความ
เป็นจริง มีจุดประสงค์เพื่อตอกย้ำ หรือเน้นอารมณ์ ความรู้สึก หรือการกระทำ

จักรพรรดิวัตโปรดสร้าง	ล่าสม	สิ้นเฮย
ทวาทศพิชไพบูลย์	บอกแจ้ง	
พระยั้งพระยศอดม	ดาลเกรอก	เกรียดฤ
ร้อยโลกย์ฤรู้แล้ง	เลื่องคุณ	

ข้าพระพร้าเอออกอ้าง	อรรณรศ	เรียบเฮย
เผยอพระยศอดุลย์	เดื่องหล้า	
พระเกรียดจุงปรากฏ	ประกาศโลก	แลฟ้อ
คุงอยู่คู่ฟ้าฟ้าง	เฟื่องสวรรค	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 33)

เปรียบพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าจะเลื่องลือไปถึง
ร้อยโลก เป็นการกล่าวเกินความจริงตามธรรมดาแต่เป็นการย้ำให้เห็นว่าพระเกียรติยศแผ่ไกล
ไปทุกดินแดน

2.4 การเปรียบเทียบนามนัย คือ การเรียกชื่อสิ่งหนึ่ง โดยใช้คำอื่นแทนไม่เรียกตรงๆ แต่ต้องเป็นที่รู้จักกันทั่วไป

. . . เขษมศุขารมเยศ เกษตรไพศรพเพียบไผท กษัยพิบัติปรวนแปร. . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 25)

“ไพศรพ” แปลตามตัวหมายถึง เทพเจ้าประจำข้าว ในที่นี้หมายถึง ข้าว

3. การใช้โวหาร

การใช้โวหารนับเป็นศิลปะการใช้ภาษาอีกประการหนึ่งที่กวีใช้ถ่ายทอดความคิดและอารมณ์เพื่อให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพตาม ในเรื่องสามารถแบ่งได้ดังนี้

3.1 การพรรณนารายละเอียด เป็นการกล่าวถึงรายละเอียดของสิ่งที่พรรณนา ได้แก่ การพรรณนารายละเอียดของสิ่งที่ปฏิสังขรณ์ ดังตัวอย่าง

บานัญชรประดับล้วน	ลายดวง ชิงแส
จำหลักขจิตรปิดทอง	ทาบแก้ว
หลังบานฉลุลักษณะปวง	เปนแบบ ตราหนา
ซีเซษฐทั่วพร้อมแพรว	เพรอสกาทูจัน

ตัวไม้เซ็ดหน้าแทบ	ที่ประตู ต่างฤ
ฉลุมาดवादโอร	หลากล้า
เครื่องเทศพิเศศไพรุ	รายสัตว์ ส้าแฮ
ข้างกบเคลือบกระเบื้องซ้า	สาบประกล

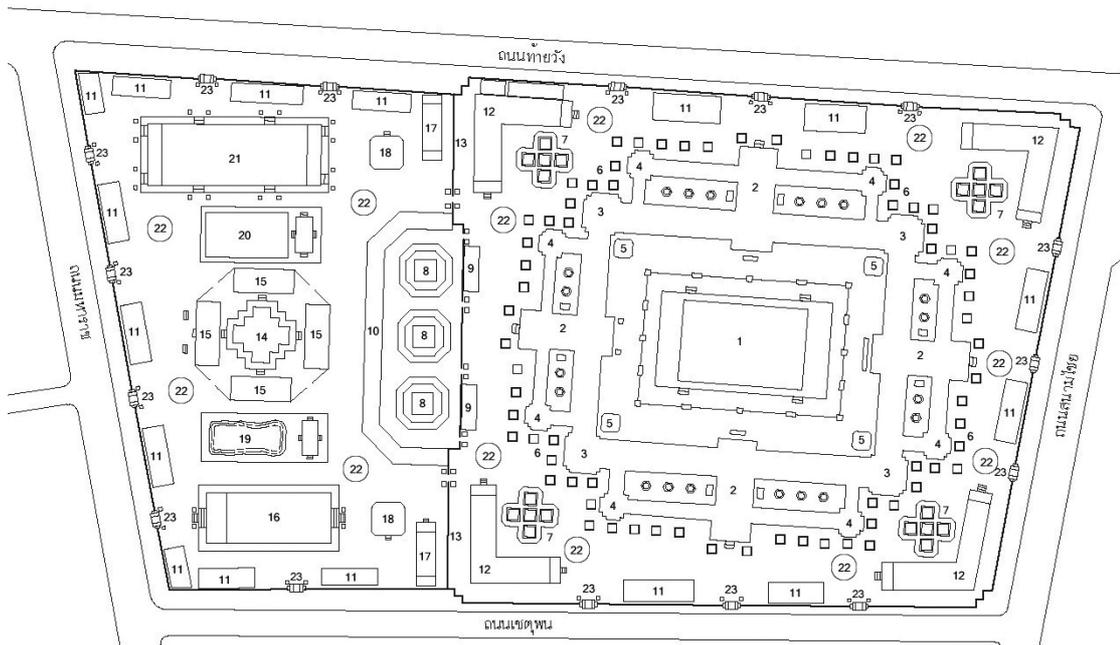
กอบรูปกุสุมพัชล้วน	หลังสรวง ลงฤ
ทกถิ่นทวารแกลหน	แห่งข้าง
สพานพิดานปวง	แปรรัตน์ ประธานแฮ
เจดียงต่างประตูซุ้มสร้าง	สบสรรพ

รังสรรค์สรรพัตถ์ล้วน	เลขา ท้วนา
ลายมادن้ามันลลาย	เลขแสรัง
บุบผาผลาหลาก	หลายหย่าง สัตวเฮย
สองสี่บทย้ายแกล้ง	กลั่นผจง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 46-47)

จากตัวอย่างที่ยกมา กวีพรรณนาให้เห็นรายละเอียดของบานหน้าต่างพระอุโบสถ ซึ่งด้านหลังเขียนเป็นรูปตราประจำตำแหน่งเจ้าคณะสงฆ์ กรอบหน้าต่างและประตูเขียนลายทอง รูปไม้และสัตว์ต่างๆ ข้างบนประดับกระเบื้องเคลือบ ข้างประตู หน้าต่าง สะพาน เพดาน แปริ้วประธาน เฉลียง ชุ่มประตู ชุ่มหน้าต่าง เขียนสีน้ำมันเป็นลายดอกไม้ร่วง ไม้ดอก ไม้ผล สัตว์ 2 เท้า และสัตว์ 4 เท้า เป็นการใช้อักษรวาดภาพ ทำให้เกิดมโนภาพชัดเจน

3.2 การพรรณนาเป็นหมวดหมู่ เป็นการกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปที่ละอย่างโดยลำดับ ซึ่งเป็นการพรรณนาอย่างมีระบบ ในเรื่องนี้ พระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงจัดลำดับการพรรณนาโดยเริ่มจากการกล่าวถึงพระอุโบสถเป็นลำดับแรก ซึ่งพระอุโบสถเปรียบเสมือนเป็นจุดศูนย์กลางของเขตพุทธาวาส และกล่าวถึงพระวิหารทิศเป็นลำดับถัดไป เมื่อพิจารณาดูจะพบว่าการพรรณนาในลักษณะนี้จะกล่าวถึงสิ่งที่เป็นจุดศูนย์กลางหรือจุดสำคัญเป็นอันดับแรกแล้วจึงพรรณนาสิ่งอื่นๆ ในลักษณะกระจายออก สิ่งใดที่อยู่ในบริเวณเดียวกันกวีก็จะกล่าวโดยจัดเป็นหมวดหมู่โดยตั้งสิ่งที่เป็นศูนย์กลางของหมวดนั้นๆ กล่าวเป็นลำดับแรกและกระจายออกไปยังสิ่งที่อยู่ในบริเวณเดียวกัน ในเรื่องกวีจะกล่าวถึงสิ่งก่อสร้างต่างๆ ที่อยู่ในเขตพุทธาวาสก่อนจนถึงส่วนที่เป็นประตูและกำแพงวัด ซึ่งนับเป็นจุดสิ้นสุดของเขตพุทธาวาสแล้วจึงค่อยกล่าวถึงฉนวนน้ำซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างที่อยู่ในเขตสังฆาวาสเป็นลำดับสุดท้าย ดังแผนผัง



ภาพที่ 5.1 แผนผังวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ลำดับเลขตามโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

- | | |
|--------------------------------|-----------------------------|
| 1. พระอุโบสถ | 13. กำแพงแก้วคั่นเขตกลางวัด |
| 2. พระวิหารทิศ | 14. หอธรรม (พระมณฑป) |
| 3. พระระเบียงชั้นใน | 15. ศาลาทิศพระมณฑป |
| 4. พระระเบียงชั้นนอก | 16. ศาลาการเปรียญ |
| 5. พระมหาธาตุ | 17. พระวิหารน้อย |
| 6. พระเจดีย์ราย | 18. หอระฆัง |
| 7. พระเจดีย์หมู่ | 19. สระ |
| 8. พระมหาเจดีย์ | 20. สวนมัสกวัน |
| 9. ศาลาคู่หน้าพระมหาเจดีย์ | 21. วิหารพระไสยาส |
| 10. พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ | 22. ภูเขาอบบริเวณวัด |
| 11. ศาลาราย | 23. ประตูและกำแพงวัด |
| 12. พระวิหารคด | |



ภาพที่ 5.2 ภาพกราฟิกผังวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

การกล่าวถึงรายการปฏิสังขรณ์ ดำเนินตามแนวคิดคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิ โดยเปรียบ พระอุโบสถเป็นศูนย์กลางของจักรวาล คือเขาพระสุเมรุ พระวิหารทิศ คือ ทวีปทั้ง 4 ได้แก่ อุตตรกุรุทวีป บพพิเทหทวีป อมรโคยานทวีป และชมพูทวีป พระระเบียงและพระวิหารคด เปรียบได้กับเขาสัตตบริภัณฑ์ ได้แก่ ภูเขายุคันธร อสินธร เนมิทร กรวิก สุทัสนะ วินันตกะ และอัสสกันณะ พระเจดีย์หมู่เปรียบได้กับอนุทวีป คือ ทวีปบริวาร การพรรณนาในโคลงต้นเรื่อง นี้จึงเป็นการพรรณนาจากศูนย์กลางของจักรวาลออกมาอย่างมีระบบ

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนมีการใช้ฉันทลักษณ์ที่เหมาะสมกับเนื้อเรื่องซึ่ง เป็นการยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การวางโครงเรื่องสอดคล้องกับ จุดประสงค์ของการแต่ง ภาษามีความไพเราะงดงาม สะท้อนให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพด้านกวี นิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

บทที่ 6

คุณค่าของโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

วรรณคดีเรื่องหนึ่งๆ ที่เกิดขึ้นจากการรังสรรค์ของกวีในแต่ละยุคสมัย ถือเป็นเครื่องมือชิ้นหนึ่งที่ถ่ายทอดเรื่องราวต่างๆ เหตุการณ์สำคัญ หรือบันทึกเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่ไม่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องอื่นที่เกิดขึ้นในสมัยเดียวกัน และความแตกต่างด้านข้อมูลนี้เองกลายเป็นคุณค่าสำคัญของวรรณคดีเรื่องนั้นๆ

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นวรรณคดีเรื่องสำคัญเล่มหนึ่งที่มีคุณค่าหลายด้าน ผู้วิจัยแบ่งการศึกษาคุณค่าของโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นหัวข้อดังนี้

1. คุณค่าด้านวรรณคดี
2. คุณค่าในฐานะเป็นบันทึกประวัติศาสตร์
3. คุณค่าในฐานะเป็นบันทึกทัศนศิลป์

คุณค่าด้านวรรณคดี

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเพียบพร้อมด้วยคุณค่าของวรรณคดี กล่าวคือมีวรรณศิลป์ สมเด็จพระมหาสมเ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงแสดงพระอัจฉริยภาพด้านกวี โดยผ่านรูปแบบของการใช้ภาษา ดังนี้

1. การใช้ภาษา

1.1 การเลือกศัพท์ทางศิลปะ เป็นศัพท์ทางศิลปะที่ถูกต้อง มีความหมายตรงตามวิชาการทางศิลปกรรม เช่น

กระแทะเซอร์ หมายถึง หน้าจั่วหรือหน้าบันที่เป็นเครื่องก่อ ทำทึบไม่เป็นคูหา ลึกเข้าไปใต้หลังคา

กุ้ดั้น หมายถึง การปิดทองประดับกระจก หรือ ลายดอกไม้สีกลีบเรียง ติดกันเป็นพืด

เกี้ยว หมายถึง แบบทรงหลังคาอาคารประเภทเครื่องก่อ ลักษณะเป็นจอมสูงชันคล้ายหลังคากระโจมผ้า หลังคาทรงนี้นิยมทำในสมัยรัชกาลที่ 2-3

ข้างกบ หมายถึง ส่วนที่ชันาบข้างประตูและหน้าต่าง

จกกล หมายถึง ที่เสียบหรือสวมเทียน ทำเป็นรูปดอกบัวสายติดบนราวเทียน

เซ็ดหน้า หมายถึง กรอบประตูหรือหน้าต่าง

ถะ หมายถึง เจดีย์แบบจีน

ผอวจ หมายถึง หน้าต่าง หรือ ช่อง

พลสิงห์ หมายถึง พนักบันได

อัมจันท์ หมายถึง ชั้นบันได

1.2 การใช้คำประดิษฐ์ คือ มีการสร้างคำให้ไพเราะ บางครั้งมีการใช้ศัพท์บาลีสันสกฤตหรือเขมรด้วย ทำให้เกิดความหลากหลาย เช่น

กุสมพัช	หมายถึง	ลายดอกไม้ร่วง
คำฤษ	หมายถึง	ความปรารถนา ความดีนรน
นาคะรา	หมายถึง	ชาวเมือง
เพี้ย	หมายถึง	พวงดอกไม้
เวนต์ย์	หมายถึง	ครุฑ
โสมภ	หมายถึง	ตุ๊กตา
ปราการรัตน์	หมายถึง	กำแพงแก้ว

1.3 การใช้คำหลาก คือ การใช้คำหลายๆ คำที่มีความหมายเดียวกัน เช่น

หิน	ใช้ว่า	สิลา เสลา ผา ไสล ปาสาณ และทมอ
หินลาย	ใช้ว่า	สิลาลาย ผาพิจิตร
งาม	ใช้ว่า	พิลาศ แก้ง พญู ไพรู โสภณ อเคื้อ

1.4 การใช้คำแผลง คือ การแปลงรูปคำเพื่อให้มีเสียงไพเราะขึ้น เช่น

สิริ	มาจาก	สิริ
อาคระ	มาจาก	อัคระ
เสลา	มาจาก	สิลา

1.5 การเพิ่มเสียง ร ในคำ เป็นกลวิธีในการสร้างคำ โดยไม่ทำให้ความหมายของคำเปลี่ยนแปลง เช่น

ช้อ	เป็น	ชร้อ
ช้อ	เป็น	ชร้อ
สะพรั๊ก	เป็น	สรพรั๊ก
สะพราศ	เป็น	สรพราศ

1.6 การใช้โวหาร

1.6.1 การพรรณนารายละเอียด คือการอธิบายรายละเอียดของสิ่งก่อสร้าง

พลสังข์บังคั่นล้วน	ลายเส ลาฤา
จรเขลวดลายถกล	กอปแกล้ง
เสามาภายโตเทว	ไว้ต่อ เซองแฮ
ปักแห่งสองข้างแสรัง	สอบกรร

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 40)

1.6.2 การใช้ความเปรียบเทียบอุปมา

แปดประตูตั้งอยู่ถ้วน	ทกहन ทวารแฮ
ทวารละคู่ตั้งทยาน	หยัดย้าย
สิริรูปสิบหกสกันธ์	กายกอป เสมอนา
เลงเล่ห่ญู่ห่าวร้าย	เร้งสยอง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 42)

2. เนื้อหา

นอกจากการใช้ภาษาที่มีวรรณศิลป์แล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสยังทรงวางโครงเรื่องให้สอดคล้องกับเนื้อหาซึ่งเป็นวรรณกรรมยอพระเกียรติด้วย ทรงเริ่มเรื่องด้วยการยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงเป็นพุทธมามกะ ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา กล่าวถึงหลักธรรมเพื่อย้ำพระราชจริยวัตร จากนั้นกล่าวถึงการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ อย่างละเอียด ทำให้เห็นว่าพระราชกรณียกิจครั้งนี้ยิ่งใหญ่ ต้องใช้พระราชทรัพย์และกำลังคนที่มีฝีมือจำนวนมาก นอกจากนี้ก็ยืนยันโดยตลอดว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาอย่างเต็มเปี่ยม ปรากฏในเนื้อเรื่องดังนี้

. . . หฤทัยทรงประสาท	โสมนัส ใส่นา
กอปศรัทธากล้าสร้าน	สบสกันธ์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 34)

เจดีย์หลังจุงอ่านเทอญ	ทวยปราช	ปวงพ้อ
ทั้งท้าวสองหลังตาม	ดาษสร้าง	
หญ่ทักขบองประสาตร	สิ่งสวัสดิ	ทานนา
ทกทานอ่านอั้งแจ้ง	จิตรจำ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 65)

โศศถสรรพสร้างไข	เขียนฉลัก	หินเฮย
ตราท้าวหนเสาประธาน	ท่านไว้	
เสาเจดีย์ฝ้ายหลังสรพรัก	พร้อมติด	เต็มนา
ทกทกแห่งให้ถ้วน	ทั่วทาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 70)

ตอนท้ายก็กล่าวสรรเสริญพระเกียรติเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อหาว่า

คระโลงกุญชรบาทพร้อม	พิพิชมา	ลีเอย
เกรอนพระเกียรติกระษัตรา	สืบสร้าง	
ประภูสิ้งขระณะมหา	วิหารเขต	พนพ้อ
กรมานุชิตชิโนรสอั้ง	โอษฐไว้	เฉลิมเวียง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 100)

การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่นี้เริ่มใน พ.ศ. 2375 จดหมายเหตุโทร (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 8 (ประชุมพงศาวดารภาค 7 และภาค 8), 2507: 136) บันทึกไว้ว่า “ปีมะโรง จ.ศ. 1194...ณ วัน 6¹, 12 ค่ำ เสด็จในพระที่นั่งดุสิตพิมานเวลา 3 ทุ่ม สั่งเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ ให้บูรณะวัดพระเชตุพน...” ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ (2544: 57-58) กล่าวว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒน์กับพระยาเพชรพิไชยเป็นแม่กองจัดการปฏิสังขรณ์ วันพุธ เดือน 10 แรม 10 ค่ำ ปีมะโรง จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375) โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนากุฎีที่สำนักสงฆ์คณะใหม่ รื้อกุฎีเก่าที่เป็นฝากระดานเปลี่ยนเป็นตึก วันพฤหัสบดี เดือน 5 ขึ้น 11 ค่ำ ปีมะเมีย จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงวางอิฐทอง นาก เงิน เป็นพระฤกษ์ก่อรากพระอุโบสถ เสร็จแล้วเจ้าพนักงานจึงจับการสร้างต่อไป

อย่างไรก็ตามมีเหตุการณ์บางเหตุการณ์ที่กวีไม่ได้กล่าวไว้ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนแต่ปรากฏในหลักฐานอื่น เป็นต้นว่า ในการก่อสร้างพระอุโบสถ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (2547: 64) กล่าวไว้ว่า เมื่อยกเครื่อง

บนขึ้น ผนังหลายพังทับคนตาย 50 คน บาดเจ็บหลายคน เหตุด้วยพระอุโบสถใหญ่ เสารายใน เล็กไม่มีเสาแก่น จดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (2546: 824-825) กล่าวถึง เหตุการณ์นี้ว่าเกิดในวันขึ้น 4 ค่ำ เดือน 4 ปีมะแม นพศก (พ.ศ. 2390) มีรายละเอียดว่า

. . .เสียงสนั่นดังฟ้าฟาดสาย อัฐปูนแตกกระจายเปนครว้นล่องต้องตามัวไม่รู้จักหน้ากัน ครั้นครั้นธรณี คนถึงวิสัยญีพินาศ ที่เจ็บปวดขาเข้าคลาศศึตะแตกบาดเจ็บอยู่มาก
 บริจาคพระราชทรัพย์แจกจ่าย ที่ถึงอนิจกรรม ประทานเงินเผาศพคนละซัง 1 ที่ถูกตัวไม้
 แตกกระเด็นทับขาหักเข้าคลาศ แผลหนักประทานเงิน 15 ตำลึง ประทานตามน้อยมาก

โคลงเรื่องนี้มีจุดประสงค์สรรเสริญพระเกียรติ กวีจึงเลือกสรรเหตุการณ์ที่สอดคล้องกับ จุดประสงค์ สิ่งใดที่ไม่เกี่ยวข้องกับพระเกียรติยศกวีจึงละเว้นไม่กล่าวถึง แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเลือกสรรเนื้อหาให้เหมาะสมกับจุดประสงค์ เป็นอย่างดี กวีแสดงให้เห็นความรุ่งเรืองของพระศาสนา ความอยู่ดีมีสุขของประชาชนและ บ้านเมืองมีความสงบร่มเย็น ซึ่งล้วนมาจากพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โคลงเรื่องนี้จึงมีลักษณะเป็นวรรณคดีของพระเกียรติที่สมบูรณ์

คุณค่าในฐานะเป็นบันทึกประวัติศาสตร์

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน นอกจากจะมีคุณค่าในด้านวรรณคดีแล้ว ยังมีคุณค่าในฐานะเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ ดังนี้

1. เรื่องการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสามารถสอบทานกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่นๆ ได้ เช่น พระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนกล่าวถึงการขยายพระอุโบสถไว้ดังนี้

เปนแม่กองหมดสิ้น	สิ่งสรรพ	การย้แฮ
รื้อเร่งอุโบสถท่า	ทั่วทั้ง	
ขุดรากใหญ่ครั้นขยับ	ขยายมาก	ออกเอย
ตราบสิมาชุ่มตั้ง	แต่ปาง	

ที่ผนังเดอมตั้งราก	รายเสา	ในนา
พายนอกวางเสาราย	รอบห้อม	
จูงถึงที่ลำเนา	แนวนอก	กระแพงเฮย
แห่งสิมาซุ่มล้อม	หลากบรرف	

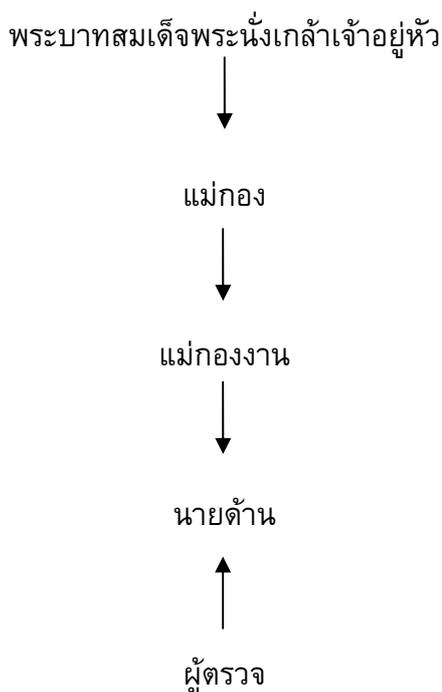
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 35)

ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี (2547: 84) ได้บันทึกถึงการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ไว้ว่า

...ทรงพระราชดำริว่า พระอุโบสถวัดพระเชตุพนทำขึ้นแล้วพระอุโบสถใหญ่กว่าของเดิม ต้องผูกพัทธสีมาใหม่ ได้ฤกษ์ ณ เดือน 2 ขึ้น 13 ค่ำ ตั้งการสวดพระพุทธรมนต์ ตั้งแต่ ณ วันเดือน 2 ขึ้น 11 ค่ำ 12 ค่ำ พระสงฆ์ 100 รูปทั้งสวดทั้งฉัน ณ วันเดือน 2 ขึ้น 13 ค่ำ ได้เติมพระเข้าอีก 200 รูป รวมพระสงฆ์ 300 รูป เวลาบ่ายได้สวดพระพุทธรมนต์จบแล้ว ให้ผูกพัทธสีมาในเวลาค่านั้น

โคลงต้นเรื่องนี้ได้บันทึกรายละเอียดของการควบคุมงานปฏิสังขรณ์ ทำให้ทราบว่าการปฏิสังขรณ์ครั้งนี้มีการดำเนินงานอย่างเป็นระบบ แสดงเป็นผังได้ดังนี้

การควบคุมงานปฏิสังขรณ์



พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้แม่กองสนองพระบรมราชโองการ

แม่กอง พระยาศรีพิพัฒน์และพระยาเพชรพิชัย คุมงานทั้งหมดและคุมวางฐานราก
พระอุโบสถ

แม่กองงาน (ผู้คุมงานแต่ละส่วน)

กรมหมื่นไกรสรวิจิต (พระองค์เจ้าสุทัศน์)
กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ (พระองค์เจ้าศิริวงศ์)
กรมหมื่นวงศาสนิท (พระองค์เจ้านวม)
พระองค์เจ้ามรกฏ (กรมขุนสถิตย์สถาพร)
พระองค์เจ้าชุมแสง (กรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา)
พระองค์เจ้ากลาง (กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์)
กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ (พระองค์เจ้าคเนจร)
พระองค์เจ้าชุมสาย (กรมขุนราชสีหวิกรม)
กรมหมื่นศรีสุเทพ (พระองค์เจ้าดารากร)
พระองค์เจ้าองหนรด
พระองค์เจ้าโกเมน (กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์)
พระองค์เจ้าอรณพ (กรมหมื่นอุดมรัตนราษี)
พระองค์เจ้าอุไร (กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ)
พระองค์เจ้าลดาวัลย์ (กรมหมื่นภูมินทรภักดี)

คุมงานแต่ละส่วน เป็นต้นว่า พระวิหารทิศ พระมหาเจดีย์ 3 องค์ หอไตร วิหารพระ
ไสยาส ศาลาการเปรียญ หอระฆัง พระวิหารน้อย สวนมิสกวัน สระ ฯลฯ

นายด้าน (ผู้คุมการก่อสร้าง)

หลวงชิตภูบาลและหลวงราชภูเบศร์ (ชาญภูเบศร์) คุมด้านพระอุโบสถ
หลวงกรรภยุบาทว์และหลวงราชเสวก คุมด้านศาลาการเปรียญ
หลวงพิพิธและหลวงชนะพลขันธ์ คุมด้านพระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์
หลวงพิทักษ์นรินทร์ คุมด้านพระวิหารทิศตะวันตก
จมีนไชยาภรณ์ คุมด้านศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ 2 หลัง
พระราชสงคราม (หลวงราชโยธาเทพ) และพระอภัยสุนทร คุมด้านหอไตร
(พระมณฑป)
หลวงราชเสวก คุมด้านพระวิหารทิศเหนือ
ฯลฯ

ผู้ตรวจ (ผู้รับสนองพระบรมราชโองการดูแลความเรียบร้อยของงาน)

นายจ่ายง ตรวจพระอุโบสถ
นายเอี่ยม มหาตเล็ก เวรเดช และนายดี มหาตเล็ก เวรฤทธิ์
ตรวจศาลาการเปรียญ
นายจ่ายวด ตรวจพระวิหารทิศตะวันตก
หลวงเสน่ห์รักษา ตรวจพระวิหารทิศเหนือ
นายจำจิตรนุกูล ตรวจพระวิหารทิศใต้
นายสุด ตรวจหอไตร (พระมณฑป)
ฯลฯ

2. เรื่องแหล่งที่มาของหินที่ใช้ในการก่อสร้าง ทำให้ทราบว่าในประเทศไทยมีแหล่งทรัพยากรธรรมชาติมากมาย และมีการนำหินจากแหล่งอื่นนอกประเทศมาใช้ ดังตัวอย่างโคลงที่ว่า

โคปศสริชัมแตง	ตกลัก	หินเฮย
หนบุรีชลเฉลา	เล่าปั้น	
ในชัมกรักกล	ไล้มาด	เหมือนแฮ
ทกทัวชัมทั้งนั้น	หนึ่งเทียม	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 40)

สำเภาเขาขอบแคว้น	แขวงลพ	บุรีฤา
เพอกแผ่นผามารอง	รับตั้ง	
ตนสูงฉล็กถานครบ	ครันขจิตร	จัดนา
ทกรูปปางสิ้นทั้ง	แทนทำ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 42)

แม่ลายต่ำตระล่วน	เหลืองศรี	เคลือบเอย
กระเบื้องประูและพิลาศลาญ	หลากล้ำ	
พื้นลาดชาติสิลามิ	เมืองเขตร	เหนือนา
ศุโขทัยพิตคล้าคล้าย	เคลือบมอ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 54)

. . .ดาษพื้นทัวที่มี	หมदनอก	ในนา
หินชาติแดงให้ใช้	ช่วงลาน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 90)

จากโคลงข้างต้นทำให้ทราบแหล่งที่มาของวัสดุ คือ ชัมทำด้วยหินจากเมืองชลบุรีฐานรองสางแปลงเป็นหินที่นำมาจากเขาสำเภาเมืองลพบุรี พื้นพระระเบียงชั้นนอกปูด้วยหินจากเมืองสุโขทัย พื้นในประธานและพื้นชานชาลาวิหารพระไสยาสน์ปูด้วยหินทรายแดงจากราชบุรีและเพชรบุรี เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการนำหินจากจีนมาใช้ ดังโคลงว่า

ลานใหญ่เทียบทิพยพื้น	ภูมสุลา ลัยเฮย
หินดาษดลแดงพรรณ	แผ่นกว้าง
เลียงโผชาติปาสาณ	สรรค์ขนาด เตียวนา
ลาดตระหลอดลานแคว้นข้าง	เขตรใน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 58)

ศิลาเลียงโผเป็นศิลาทรายแดงจากเมือง Ningbo ในมณฑลเจ้อเจียงของจีน ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีสินค้ามาจากเมืองนี้หลายอย่าง ล้วนเป็นของมีคุณภาพดี

3. เรื่องการจ้างแรงงานจีน ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนกล่าวไว้ดังโคลงที่ว่า

บ้านานท่านจ่ายจ้าง	แจ็กกระทำ จีนแฮ
แปรเปลี่ยนมารแบกทรง	ทรวดเยื้อง
หินชื้อเขาสำเภา	พื้นฉลัก รูปฤา
ทะเลแปดรูปเพี้ยนเบื่อง	แบบบรรพ์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 57)

พิดานพรรณดาษพื้น	แดงพาย บนพ้อ
เสาวภาคย์สพานสรร	พลสร้าง
เตลาแต่งลลายเตอม	ไล่ติด อุไรฤา
จีนเลศรจิตรล้นจ้าง	เลขผจง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 73)

เครื่องจีนจ้างแจ็กแต้ม	ติตรจิต อุไรฤา
ผนังวาดสามกักรบิน	บายย้าย
เรื่องจินรูปจิ้นพิด	ผกแยก เยี่ยงพ้อ
แปลกฝรั่งหอนคล้ายเยื้อง	หย่างปาง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 88)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการจ้างแรงงานชาวจีนขุดคลองหรือก่อสร้าง อภิเศก เทพคุณ (2535: 13) กล่าวถึงสภาพสังคมในสมัยนี้ไว้ว่า

. . . ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้มีชาวจีนอพยพเข้ามาในเมืองไทยเป็นจำนวนมากไม่น้อย นอกจากนี้ชาวจีนยังมีความสามารถในการทำงานอย่างมีประสิทธิภาพโดยมีการคิดค่าแรงที่ต่ำ รวมทั้งชาวจีนมีความสามารถสูงในด้านการช่างฝีมือ โดยเฉพาะวิจิตรศิลป์ด้านสถาปัตยกรรมที่ปรากฏรูปแบบทางศิลปกรรมสาขาต่างๆ ณ วัดวาอารามหลายแห่งอันแสดงออกถึงฝีมือช่างชาวจีนร่วมกับช่างชาวไทยในสมัยนั้นทำการสร้างและตกแต่ง หรือบูรณะปฏิสังขรณ์. . .

4. การรื้อสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน กล่าวไว้ว่า

ให้รื้อคิรีเบื่องเนื่อง	เนาอุท ยานแฮ
แห่งราชบิดุรงค์์ตรง	สฤษดิสร้าง
ในนิเวศน์เกษมกุฎิอุยุทธ	ยายศ ยิ่งฤ
ชนชักร้อยบั้งอ้าง	อาจไหว

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 90)

ตามโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนกล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รื้อชะลอมมาก่อเป็นภูเขาไว้ตามลานรอบบริเวณวัด โดยใช้คนชักลากหินแต่ละก้อนเป็นจำนวนคน 100 - 400 คน สวนขวา หรือ สวนศิवालย์ เป็นพระราชอุทยานในพระบรมมหาราชวังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น ที่เรียกว่าสวนขวาเพราะตั้งอยู่ทางด้านขวาของพระมหามณเฑียร ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้ขยายขอบเขตของสวนขวาออกไปให้กว้างขวาง พร้อมทั้งก่อเขา ตกแต่งสวน สร้างแก่ง ฯลฯ โดยมีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่กองบูรณะ เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้รื้อสวนขวา นำวัสดุก่อสร้างไปถวายพระอารามที่สำคัญๆ ในพระนครเพื่อเป็นพุทธบูชา อุทิศถวายพระบรมชนกนาถ (ม.ร.ว.แห่งน้อย ศักดิ์ศรี, 2531: 141-142)

5. การใช้อาณาวัด ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนกล่าวไว้ว่า

หนึ่งลานนอกหลังชั้น	ใช้แทน	หินเฮย
ต่างขนาดน้อยใหญ่ให้	ท่านสร้าง	
ตำแหน่งแห่งแท่นแผ่น	ผาแปด	หนแฮ
กรงเหล็กหลายสร้างข้าง	แคว่เปียง	
เจดีย์ยืนทั้งหนึ่ง	นอนระ	กายฤา
ใส่สักโทษเคียงเรียง	เรียบไว้	
ผู้ถ่มทะเลปะ	เป็นอาที่	โทษเฮย
ประทุษฐ์ทั่วจับได้ใส่	ใส่ขัง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 92)

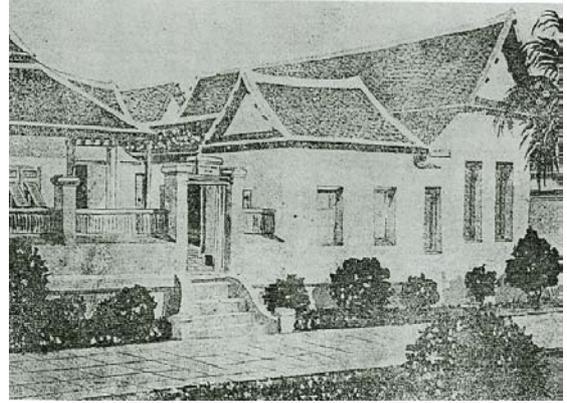
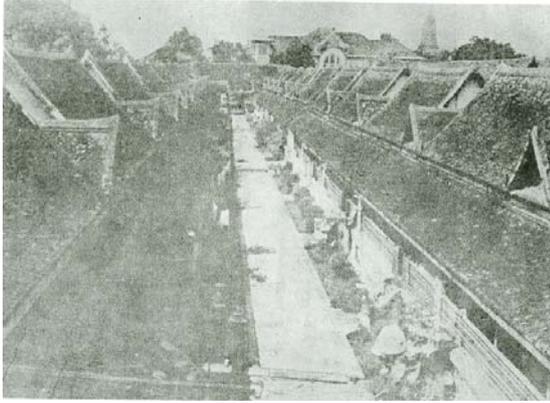
บริเวณลานชั้นนอกมีแท่นหินขนาดน้อยใหญ่ ข้างแท่นหินทั้ง 8 ทิศ มีกรงเหล็กสำหรับ
ขังผู้ที่ทำความสกปรกแก่วัด เช่น ถ่มน้ำลายลงพื้น และมีเสาหินติดกฎของวัดประกาศให้คน
ทราบด้วย

คุณค่าในฐานะเป็นบันทึกทัศนศิลป์

ทัศนศิลป์ หมายถึง ศิลปะที่แสดงออกทางสื่อที่ต้องใช้การดู เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม เป็นต้น (พจนานุกรม ฉบับมติชน, 2547: 425) โคลงตันเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน นอกจากจะเป็นวรรณคดีที่มีคุณค่าด้านวรรณศิลป์และด้านการเป็นบันทึกประวัติศาสตร์แล้ว ยังมีคุณค่าด้านทัศนศิลป์อีกด้วย กล่าวคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้ภาษาเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดลักษณะและรายละเอียดของสิ่งก่อสร้างต่างๆ มาเป็นตัวอักษร และจากตัวอักษรเหล่านั้นสามารถพรรณนารายละเอียดได้ประหนึ่งเดินชมวัดด้วยตนเอง นับได้ว่าโคลงตันเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นคู่มือเป็นแผนผังการเดินทางอีกทางหนึ่ง

ในโคลงตันเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงกล่าวเรื่องการปฏิสังขรณ์โดยเริ่มจากพระอุโบสถเป็นอันดับแรกแล้วค่อยกล่าวถึงสิ่งก่อสร้างอื่นๆ โดยจัดหมวดหมู่สิ่งที่อยู่ในบริเวณเดียวกันเข้าไว้ด้วยกัน เช่น เมื่อทรงกล่าวถึงพระอุโบสถแล้วก็กล่าวถึงสิ่งก่อสร้างในบริเวณเดียวกัน คือ พระวิหารทิศ พระระเบียง เป็นต้น จากการจัดลำดับดังกล่าว เมื่อนำตัวบทวรรณคดีเทียบกับสิ่งก่อสร้างจริงจะเห็นเป็นแผนผังว่าสิ่งใดอยู่บริเวณใด ตั้งอยู่ที่ทิศใด และสถานที่เหล่านั้นมีสิ่งใดสำคัญบ้าง ตัวอย่างมีดังนี้

กุฎิสงฆ์



เสร็จให้เร่งรวดร้า
 ฝาขดาลตีนทัง
 ก่อตึกจุงเต้มวง
 หวังประโยชน์หมั้นยั้ง

เรือนสงฆ์ เดอมฤ
 ถิ่นนั้น
 หว่างว่าง โหดเฮย
 ยืดนาน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 36)

พระอุโบสถ



เสาในประธานทกห้อง
เฉลียงรอบเสารายรั้ง
ช่องเสาประดับโสภาคย์
ในนอกเสาพร้อมล้วน

แห่งอุโบสถเฮย
เรขล้อม
ผาพิจิตรลายแฮ
เล่ากัน

ปราการัตนประจักษ์กัน
นอกศิลาลายสรรค์
เฉลารอบรูปภพย์เรียง
จากทุกโคลงแจ่งอ้าง

กอบเฉลียงเสานา
สอบแสร้าง
รามเร่อมเรื่องฤ
อ่านความ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 39)

พระอุโบสถ



บนหลังชั่มรให้กอป
รูปพระสถูปสถิตยัลองค์
แต่งต่างยอดชั่มระตะ
ท้าวแปดทิศทั้งสิ้น

กัษะ หล่อฤ
เอกตั้ง
รดับทก ชั่มนา
ใส่เจลอม

ฯลฯ

เชองชั่มสิมากอปพื้น
อีกแทนนิลปาสาณ
เจลารูปรุกข์ลดาปาง
ท้าวแปดเชองชั่มใส่

ผากระถาง บัวเอย
ใส่ไว้
หลากแหล่ง ไสลนา
สบเสถียร

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 41-42)

พระอุโบสถ



ถานพระประธานให้สฤษดิ์
รื้อก่อสร้างชั้นขยาย
ชั้นบนปรับแปลง
เดอมพระประธานไว้เบื้อง

รังสรรค์ ใหม่หา
หย่างเยื้อง
แปลกฉบับพ์ บูรพ์พื่อ
แบบบรรพ์

ฯลฯ

ซุกซีเซองกอปห้อม
เสาเม็ดเฟื่องฝรังยล
ฉลักทาบที่บทองพราว
มากเม็ดแลสล้ายได้

แห่งราว เทียนฤ
เยียงย้าย
พรายพรั่ง พิดพื่อ
ดุกกัน

แผ่นราวเหล็กแสสร้างหย่าง
ย้อมมาดฉาดเฉดพรรณ
จงกลประกาย
กัษะหล่อแล้วแต่้ม

ย้ายลาย ฉลุษา
ผ่องแผ้ว
เรียงจรด ราวฤ
ติดกาญจน์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 44-45)

พระวิหารทิศ



ประตูหลังมุขสกัดด้าน
 แห่งวิหารหลวงอุทัย
 ชุมโฆลอนทวารมาน
 วาวัดทัดห้ากั้น

แดนซาล โบสถ์แอ
 ทิศนั้น
 หมายขนาด สูงนา
 กอปหิน

ฯลฯ

หลังมุขสามทิศตั้ง
 แห่งวิหารสามแล
 ปักเสาศีลาพรรณ
 กอปกิ่งกัษะเที่ยวไว้

ต่างสรรณ ฐานเอย
 หลากเพี้ยน
 พิดแผก กั้นพ่อ
 เวียโคม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 51)

พระระเบียงชั้นใน



ตรงกบสองปีกษัชั้น
รูปปั้นถันสองเสถียร
กรกุมวิวิธาฐ
สามสอกสูงถ้วนทั้ง

ซาลา ใหญ่แฮ
แท่นตั้ง
ไว้แค้ ทวารนา
ทกทวาร

ฯลฯ

เสารเบียงหวางประกอปร้ว
ติดแผ่นผาบรรสาร
คิริสัพนิมิตรราย
สตะสบสีถ้านได้

เรียงสาย สโรชฤฯ
สาบไว้
เรียบรจิตร เสาแฮ
ตั้งกัน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2548: 52-53)

พระระเบียงชั้นนอก



...ในชาลรูปจีนยล
หินชาติเขี้ยวให้ตั้ง

หย่างมาตย์ เขาแฮ
ต่อเตอม

สูงสามสอกขนาดอ้าง
ถานสิลารองเสมอ
ละคู่อุ้ยในเขตร
สองรูปเคียงข้างเฝ้า

อีกเสศ คีบเอย
สอบเท่า
คุมแค่ ขนบฤ
ฟากทวาร

ฯลฯ

วางทะเจ็ดชั้นขนาด
คือพระเจดีย์กลาย
หย่างจีนต่างประเทศสถาน
สิลาชาติเขี้ยวแสรังสร้าง

ในลาน แลฤ
กลั่นแกล้ง
ถือฝ้าย เขาเนา
เสรจ์ผจง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 56-57)

พระมหาธาตุ



สี่มุมมหาธาตุเบื้อง
 ก่อเฟอมไขสูงสม
 กว่าเดอมประมาณสาม
 ล้วนหลากลายสลายส้าง

โบราณ นั้นฤ
 สืบสร้าง
 สอกสาบ หินเฮย
 เลื่อมลาญ

ฯลฯ

หย่างเพี้ยตกสบสิ้น
 รูปเทพย์ภายในหน
 อีกรูปรอบมารแบก
 ล้วนขจิตรปิดหุ้มแแต่้ม

สอบถาน รอบแฮ
 แห่งซุ้ม
 บนดิบุก หล่อเอย
 ดิตสุวรรณ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 58-59)

พระเจดีย์รายและพระเจดีย์หมู่



พายนนกรเบียงรให้กอป
เจ็ดสิบเอ็ดองค์รั้ง
รเบียงสายนอกคเนสูง
เสดสอกสองสร้างพร้อม

ก่อเจ ดีย์นา
เรขล้อม
สามขนาด วาเอย
พรั้งเรียง

ฯลฯ

เจดีย์หมู่ละห้าสรพราศ
มูมรหว่างพิหารคตสรรพ์
ปฏีสั้งขรณนุกูล
ประดับตั้งกลก็อ้าง

ไพบูลย์ บูรพ์แฮ
สิ่งสร้าง
กอบใหม่ ท้วนา
อ่าสมาน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 59-60)

พระมหาเจดีย์



มหาเจดีย์ก่อเบือง
นามพระศรีสรรเพ็ช
ขำรุทธระการย์
ประกาศโลกย์ให้ซร้องส้อง

โบราณ แลฤ
พากย์พร้อง
กอบประกิจ ใหม่แฮ
สารุ์ถกลง

ประดับลวดลายติดกระเบือง
พิมภาคย์พื้นเขียวแสง
ดอกดวงพิลาศเหลือบ
หย่างแย่งยลล้ำแล้ว

บางเคลือบ ศรีนา
สดแพรว
เลงเลอด แลฟ้อ
เลดหลาย

ถาปนาใหม่เผจอสสร้าง
สูงใหญ่หมายเตอมเทียม
ลายลวดประกวตผจง
ต่างแต่เหลืองแล้พื้น

สององค์ อิกเอย
เท่าแท้
ผจงดูจ เดียวนา
แผกพรรณ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 60-61)

กำแพงแก้วคันเขตพระมหาเจดีย์



จิ้งรี้อรเบียงซึ่งห้อม
ขยายออกโอบตรัยสถาน
สามด้านก่อต่อต่อม
สามทิศกระแพงแก้วกัน

หนเดอม กิ่งแฮ
สถูปนั้น
ตามที่ ไหม่นา
กอปถกกล

ฯลฯ

ทวารระหว่างวางสี่ซุ้ม
ถ้ายกระเบื่องปูนปน
มาลาลดาตั้ง
ไบลบัตผลข้าวชั้น

ทรงฝรั่ง แลฤฯ
ปนป็น
ดวงดอก จริงเฮย
คาบเครีอ

ฯลฯ

นอกทวารท่านโปรดตั้ง
ยืนค่ออยู่เคียงสถาน
ขนาดใหญ่บเล็กสูง
สิลาหย่างเขี้ยวสิ้นสร้าง

ตนเจ็ก มาตย์แฮ
แทบข้าง
สี่สอก คีบนา
เสรจสรร์ค

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 61-62)

พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์



พระยืนอยู่พร้อมเพียบ
 ชำรุดหรือเสียสูญ
 ย้ายยกธมาเรียง
 บัวกลุ่มถานท้าวไซ้

พะเจลียง แปดฤา
 สบด้าว
 เรียบสถิตย์ นีนา
 ช่างทำ

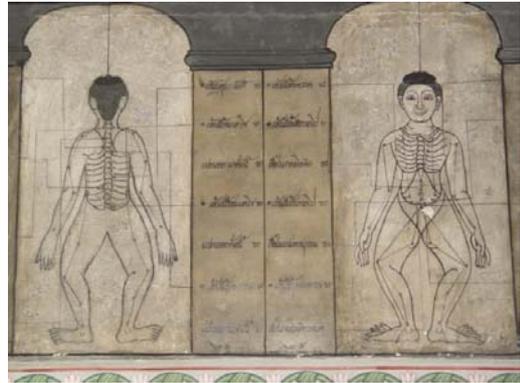
ฯลฯ

สองหลั่นพื้นล้วนแต่ง
 เลงเลียนศิลาลายชวน
 ไนประธานทกเสาสรับ
 จาฤกษาแล้ล้วน

ตกรดับ ดาษนา
 ชีนแท้
 สาบแผ่น ผาเฮย
 เลอศคุณ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 65-66)

ศาลาคู่หน้าพระมหาเจดีย์



ศาลาจังหวัดด้าว
 รื้อก่อใหม่หนาแนว
 เจลียงรอกอปกดแปลง
 สองตั้งเดอมขึ้นตั้ง

ด้าบล กระแพงฤ
 เนืองนั้น
 แปลกหย่าง เก้าเฮย
 ต่อกกลาง

ฯลฯ

สองหลังวัดอุสบพร้อม
 ผนังใหญ่หลังเหลือสรรค
 แผนทรพิศม้นานา
 แผนหวดฉลุชั้นข้าง

พฤศา สีแฮ
 สฤชติสร้าง
 หนึ่งยอด เดียวเฮย
 เขตเรลียง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 62-63)

ศาลาราย



ศาลารายมั่วห้อม
เรียงรอบแขวงในเนื่อง
แต่เดอมบมานเฉลี่ยง
ช่องกุฎก้อล้อมบั้น

หนลาน วัดฤ
นอกชั้น
หลั่นลด ฤเลย
แบบเพรง

ฯลฯ

หล่อรูปมนุษย์ล้วนต่าง
ไว้ปัจฉิมเฉลี่ยงรัง
ศาลาละสองนา
คุดนักสิทธิตั้งข้าง

ต่างภา ษาเฮย
เรขสร้าง
นาเพศ นาพ่อ
เขตรขนอง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 67,69)

พระวิหารคด



สี่ตติวิหารสฤษติเบื่อง
 ธิประภูสิงขรณการย
 เจาะปลาแหงผนงทำ
 หวังสว่างข่างแจงพื้น

บูรพ์ชำ รุดถา
 กอปแกล้ง
 ถีทะเล ชองแฮ
 ภาคยโน

ฯลฯ

มุขนอกผนงโปรดให้
 หนศุโขทัยผจง
 สองข้างแหงมุขลาด
 กระจแพงมุขตระกระเบื่องถ้วน

หินดาษ ด้วยแฮ
 จบล้วน
 แลเลี่ยน ล้าเอย
 ทกพาย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 70)

กำแพงแก้วคันเขตกลางวัด



ปราการแก้วที่ชั้น
 รือก่อใหม่ควรม
 หย่างเขื่อนฝรั่งรขวาง
 จรดพระเบียงทอนท่าย

เขตรกลาง วัดแฮ
 เซ่นย้าย
 แคว้นสกัต เก่าเอย
 ที่ล้อมเจตีย์

ฯลฯ

กระเบื้องถ้วยประดับพิลาศล้ำ
 บานบอกทวารแสดงลาย
 ชุ่มนาลิกาเพรอส
 หย่างฝรั่งสามชั้นเทียร

ลายเลอส หลากเฮย
 เลขเพี้ยน
 เพราพิด นาพ่อ
 ทุพาย

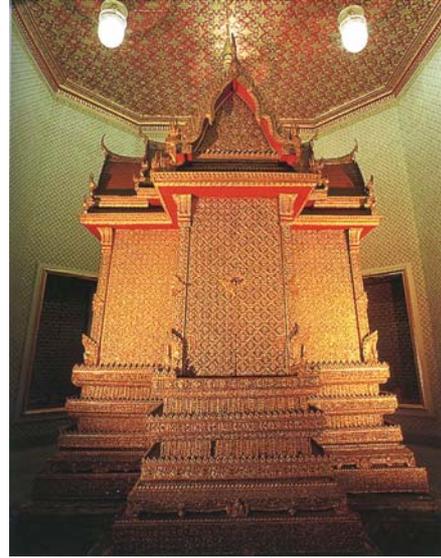
ฯลฯ

ฝรั่งรูปสองตราบข้าง
 ล้วนสิลาเขียวท่า
 สูงแปดสอกทัดเทียม
 ทวารละสี่ตั้งล้วน

คูหยัด ยืนเฮย
 ทัวทั้ง
 ถานรับ สองนา
 เล่หกัน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 71)

พระมณฑป (หอธรรม)



หอธรรมแห่งที่ห้อง
ทิศมุขทิศมณฑลเศียร
ยอดสูงเยี่ยมสุริย์ยล
เจกมกุฎีเของกั้งไ้

ธรรมหน สติตย์แฮ
มาดไ้
สรรคย์ยง ยงคйна
ก้องชม

ฯลฯ

หว่างสถานว่างที่ไว้
กอบประดิษฐานฎากาญจน
สี่ภักตร์สัพพางค์สรรค
ไพโรจรอปร่างรุงแพรว

ธรรมวาง ตุ่นา
ประดับแก้ว
พิสุทท์ ภาคย์เออย
หรัมพราย

ฯลฯ

กระแพงห้อมแห่งห้อมแหล่ง
ขาบประเคือบประกระบาล
โตหินภาพย์หินกอบ
ทกยอทกด้านอ้อม

ลานรอบ หอเฮย
แบบล้อม
เกาะยอด เสาแฮ
โอบกรร

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 72-75)

ศาลาทิศพระมณฑป



ยลเฉลียงพายนอกด้าว
หลังก่อกระแพงประกกลมรวม
กระเบื้องประเคลือบขาวตรัง
สาบทั่วทกด้านเรื่อง

แดนหลัง แลฟ้อ
กระเบื้อง
ตระสาบ สิ้นแฮ
หรั่มงาม

ฯลฯ

สถานบนสิมาเรียบไว้
แหะใส่ประทีปนิจกาล
สร้างสรรคส์สิลาแกะ
ฉลักแฉละบัลลังก์ข้าง

หว่างแหะ ช่องแฮ
กอปสร้าง
การฉลัก แลฟ้อ
เขตรแคว้นสุระบุรี

ฯลฯ

ทำจบจังหวัดด้าว
โดยภาคย์แปดเหลี่ยมบูรณ
บุชาสิลาเสา
สูงเตอบขนาดเดียวได้

แดนพา เขียรแฮ
แบบใช้
ใส่ติด โคมนา
ตั้งนั้นปักมุ่ม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 77-81)

ศาลาการเปรียญ



รูปะเบ็องมุขตกนั้น
นเรศให้บรรลายน
เลขแจกเรื่องยอยก
หย่างเปอดโลกย์แสรังแต้ม

นรก เรื่องฤา
เลขแจ้ง
หย่างเปต กถาเอย
ต๋อบูรพ์

ฯลฯ

ประทีปเกี่ยวสามชั้นแตง
หน้าอัมจันทร์หนละโท
ทิตตกลอออกทวิป
แสงขจ่างสี่เกี่ยวจ่า

ตามประทีป ตั้งนา
ที่หน้า
ทเวทิต ถวายฤา
แจ่มแสง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 83-84)

พระวิหารน้อย



วิหารน้อยเดอมแรกสร้าง
เบื้องก่อนรีกระแพงตาม
บัตราชเร่อมงานริะ
เรียงเรียงกระแพงชั้นเยื้อง

สองวิหาร แลเฮย
แต่เบื้อง
รื้อตระบัด ก่อฤฯ
เยอนเรียง

หลังคาลดมุขทั้ง
กระเบื้องเคลือบเหลืองเพียงมุง
มุขหน้าอุภัยรัง
สิลาลาดภาคย์พื้นเรียง

โทหลัง มุงแฮ
มาดกระเบื้อง
เรขมุข พหิเฮย
เรียบสิลา

ฯลฯ

อัมจันทร์สิงห์เม็ดสร้าง
ไว้เช่นพิหารคดแจง
รอบประธานที่รีสกัด
ประตูด่างอุไรให้แต่

เสออัฒ จันท์เฮย
จัดไว้
ก่อรอบ ผันังนา
ต่างประตู

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 84)

สวนมิสกวัน



เหนือหอตริยท่านสร้าง
ใหม่อีกฟ้างภพอินทร์
มิศกะวันสวน
ปลุกแมกแปลกไม้หล้า

สวนควร ชมเอย
อำฟ้า
ศุขสนุกนี้ นาพ่อ
แหล่งแสดง

ฯลฯ

เครื่องจีนจ้างเจ็กแต้ม
ผนังวาดสามกักรบิน
เรื่องจีนรูปจีนพิศ
แปลกฝรั่งหอนคล้ายเยื้อง

ติตรจิต อุไรฤา
บายย้าย
แพกแยก เยี่ยงพ่อ
หย่างปาง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 88)

วิหารพระไสยาส



ทิศเหนือขยายย่านด้าน
นเรศร้อมก่อกระแพงแสดง
พุทธไสยาศใหญ่ใส่
ก่ออิฐปูนปั้นหัน

แดนใหม่ เพอมนา
ดับนั้น
สมที่ ลานเฮย
แห่งสถาน

วัดยาวเส้นใต้ใส่
ก่อพระมหาวิหารมาน
สรวมพระกะงามตาม
หย่างโบสถ์โปรดสร้างอ้าง

เสศสาม วาแเอ
มุขสร้าง
แต่ที่ นั้นนา
อาจทัน

มุงกระเบื้องบงชรอ้าคล้า
ลดมุขสามชั้นสรรค
ดาษพื้นทั่วที่มี
หินชาติแดงให้ใช้

เคลือบศรี ขาบเฮย
เสร็จใส่
หมदनอก ในนา
ช่วงลาน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 89-90)

หอรขัง



บนเสากรณีนั่งตั้ง
ไว้ที่เสากำแพง
รูปพานเรศรั้งถกล
ศิลาชาติเขี้ยวใช้สิ้น

ติดบน เสาหนา
ภาพยี่ไว้
แกะรูป แลฤ
สบศิลา

ฯลฯ

หอรขังทรงสร้างใหม่
ในอุตรลานเกลอง
การประดับสรับสนุนเหมือน
สถานสถิตยนอกชั้นหัน

เหมือนเรือน แรกฤ
หลั่นนั้น
มีที่ เพรงพ้อ
แห่งกระแพง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 86)

สระ



เดอมสพังอยู่แค่ด้าว
 กั้นก่อปรากฏการแปลง
 ศิขรินทร์ทั่วถิ่นสถาน
 ในนอกสระเทียนแท้

ด่านกาน บุเรียนฤ
 เปลี่ยนเพี้ยน
 สถิตย์ขจร ไวนา
 ที่มี

ฯลฯ

ภาพย์พานนั่งตั้ง
 ล้วนสิลาเขี้ยวศรี
 ปลายเสาสี่มุมพาง
 ทวารแห่งกระแวงให้ตั้ง

ต่างวาง เม็ดนา
 ใส่ไว้
 พิตชนิด เดียวพ่อ
 แต่งแปลง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 86-87)

ภูเขารอบบริเวณวัด



บนเขาให้ใส่ไหล์
 เซงก็ปลุกไม้ไสว
 สฎูปเสาท่างพรรณสรรรพ์
 จินหย่างปักตั้งทั้ง

หลายพรรณ พฤษภอ
 แวดตั้ง
 ใส่เวีย โคมเฮย
 ทกคิริรินทร์

ฯลฯ

เขาหน้าพิหารผ่านด้าน
 มีตีกจินเอี่ยมเทียม
 ศิวลิ่งค์ฉลักถนัดจัด
 ปักแหล่งใส่นี่ชี้

แดนอัส ภูงค์เออย
 ที่กี้
 แจงแต่ง สีลาแฮ
 ชาตีสัย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 91)

ประตูกำแพงวัด



สถิตย์ถานยืนซ้ายฝ่าย
 ชำรุดทั่วแทนแดน
 เร่งรื้อทกทวาร
 รูปลั่นถันสล้างสร้าง

ปากขวา ประตูเฮย
 ดินร้าง
 รังเรข ใหม่ฤ
 ไล่สนอง

ฯลฯ

พาเหียรปักกันคั่น
 ล้วนสิลาใส่ไสว
 ครบญี่สิบเสนา
 โศพศทวารพร้อมล้อม

เขื่อนเสา เม็ดแฮ
 แวดห้อม
 หนึ่งแห่ง ทวารเฮย
 แหล่หลาย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 93-94)

ฉนวนน้ำ



แถวเขตตระวันตกข้าง
น้ำช่วงหน้าวัดชาย
ก่อฉนวนเนื่องเนอนแนว
คูลิวตระลอดน้ำลำ

เขตแถว น้ำนา
ช่วงน้ำ
ฉนวนก่อ อิฐเอย
ลิวคู

๗๗

สุดฉนวนก่อเกี่ยวชนิด
เบื้องยอดดงทยานเหยียบ
ลดปสารถัดจ
ปานขยับปีกเอียงย้าย

ฉนวนสุด บนนา
ยอดเบื้อง
ตั้งปสารถัด ลดตาฤ
ขยับปาน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 95)

ศิลปะในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นศิลปะที่สืบทอดมาจากงานช่างไทยในสมัยสุโขทัยและอยุธยา นอกจากนี้ยังมีแนวคิดและมุมมองที่เป็นของตนเอง ปรากฏในรูปแบบของศิลปะทั้งด้านสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรม ดังนั้นในระยะเริ่มต้นกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นระยะการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมตามแบบแผนสมัยโบราณ ทศศิลป์ในสมัยนี้จึงมีบางส่วนที่เป็นแบบที่เรียกว่า “แบบประเพณี” ที่ปรากฏในโคลงฉันท์เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เช่น

กระแพงแก้วดับกระเบื้องประ	ปรังกระแพง	พินนา
ล้วนเลื่อมเหลืองพรรณพิศ	ภาคยล้วน	
ที่มมย่อเม็ดแดง	โดยที่	ย่อถา
ทำสิบสองไม้ถ่าน	ท้าวทำ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 95)

มุกกำแพงแก้ว (ของหอรชัง) ย่อไม้สิบสอง คำว่าไม้สิบสอง ในทางช่างใช้เรียกโดยอิงกับงานไม้ เมื่อยืมมาใช้กับงานก่ออิฐฉาบปูนหรืองานก่อหิน ก่อศิลาแลงก็ยังคงคำว่าไม้ไว้ด้วย ย่อไม้คือ การแตกมุกใหญ่ให้เป็นมุกย่อยหลาย ๆ มุก แต่ยังรวมอยู่ในรูปของมุกใหญ่ หลักแต่โบราณคือมักแตกมุกเป็นเลขคู่ (โชติ กัลยาณมิตร, 2548: 401)

เปลี่ยนตัวไม้ร้อเร่อม	รังสฤษดิ์	ใหม่แฮ
ครบเครื่องบนอากาศ	เก่าค่าน . .	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 49)

เครื่องบน คือ เครื่องไม้หรือตัวไม้ทุกชิ้นที่ประกอบขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของโครงหลังคาและส่วนของหลังคาทั้งหมด (โชติ กัลยาณมิตร, 2548: 127)

ในบานทวารอิฐฐแต่้ม	ต่างพรรณ	นาฟ้อ
น้ำรดสดแสงอุไร	หรั่มแพรว	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 55)

น้ำรด คือ ลายรดน้ำ เป็นชื่อเรียกงานลงรักปิดทอง วิธีการคือเอาน้ำสะอาดล้างน้ำยาหรดาลที่เขียนตัดเส้นปิดบังส่วนที่ไม่ต้องการปิดทองออก ให้เหลือแต่ตัวภาพปิดทองบนพื้นรัก (โชติ กัลยาณมิตร, 2548: 441)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นระยะการปรับตัวครั้งสำคัญทางสังคมไทย (สันติ เล็กสุขุม, 2548ก: 288) รูปแบบศิลปกรรมเนื่องด้วยพระราชดำริที่เกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้เป็นศิลปะที่เรียกว่า “อย่างนอก” หรือ “นอกอย่าง” หมายความว่าไม่ใช่แบบแผนตามอย่างเดิม ปรากฏในกลอนเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่อง “ขอพระเกียรติสามรัชกาล” (พระยาไชยวิชิต, 2518: 33-34) ว่า

อันวัดวาอารามประหลาดสร้าง	ยกย้ายหลายอย่างโบสถ์วิหาร
ข้อฟ้าหางหงส์ทรงบูรณ	ไม่ทนทานว่ามักจะหักพัง
พระอารามนามราชโอรส	หน้าบันชั้นลดลายฝรั่ง
กระเบื้องเคลือบสอดสีมีผนัง	เป็นอย่างนอกออกปลั่งปลาบปลิว

ศิลปกรรมที่เรียกว่า “อย่างนอก” หรือ “นอกอย่าง” นี้ใช้ในความหมายว่าศิลปะที่มีความเป็นจีนโดดเด่น หรือมีการผสมผสานความเป็นไทยและจีนไว้ด้วยกัน กาญจนาคพันธุ์ (ขุนวิจิตรมาตรา) เรียกว่า กระบวนจีน ศิลปกรรมลักษณะนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ศิลปกรรมแนวพระราชนิยม ปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เช่น

ตรงกบสองปีกษ์ชั้น	ชालา ใหญ่แะ
รูปลั่นถันสองเสถียร	แท่นตั้ง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 55)

ลั่นถัน คือ ตุ๊กตารูปขุนนางฝ่ายบูหรืออย่างทหาร

บนเขาให้ใส่ไหล่	หลายพรรณ พฤษพอ
เชือกก็ปลุกไม้ไสว	แวดตั้ง
สฎูปเสาด่างพรรณสรรพ	ใส่เวีย โคมเฮย
จีนหย่างปักตั้งทั้ง	ทกคิริรินทร์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 91)

เขามอ คือ ภูเขาจำลอง ก่อด้วยก้อนหินที่มีรูปและขนาดต่างกันเลียนแบบภูเขาจริงประดับต้นไม้ อาจมีศาลาแก่งจีน เจดีย์ รูปคน รูปสัตว์ อยู่ด้วย ต้นกำเนิดแนวคิดน่าจะมาจากการสร้างสวนในพุทธศาสนา ซึ่งอาศัยธรรมชาติเป็นองค์ประกอบสำคัญ ความนิยมในการสร้างสวนและเขามอเริ่มมาแต่ครั้งราชวงศ์ถังของจีน (พระศรีวิสุทธิวงศ์, 2548 : 214) เขามอที่วัด

พระเชตุพนฯ นี้นอกจากปรากฏเป็นสิ่งก่อสร้างประดับพระอารามแล้ว ยังปรากฏอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังและลายเส้นสลักที่กำแพงแก้วด้านนอกของพระอุโบสถด้วย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจาก “กระบวนจีน” แล้ว ความนิยมศิลปะแบบตะวันตกก็เริ่มปรากฏให้เห็น เช่นที่วัดราชโอรสก็มี “หน้าบันชั้นลดลายฝรั่ง” ลายแบบนี้หมายถึงการผสมรูปลักษณะลวดลายตะวันตกเข้ากับลวดลายแบบจีน (แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, 2550: 111) ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนบันทึกศิลปะลักษณะนี้ไว้เช่น

ฝรั่งรูปสองตราบข้าง	คูหยัด	ยื่นเฮย
ลั่นสิลาเขียวท่า	ทั่วทั้ง	
สูงแปดสอกทัดเทียม	ถานรับ	สองนา
ทวารละสี่ตั้งลั่น	เล่ากัน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 71)

กระเบื้องถ้วยประดับพิลาศล้ำ	ลายเลิศ	หลากเฮย
บานเบอกทวารทวารแสดงลาย	เลขเพี้ยน	
ซุ้มนาฬิกาเพรอส	เพราพิด	นาฟ่อ
หย่างฝรั่งสามชั้นเคี้ยว	ทุพาย	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 71)

ตึกฝรั่งตั้งต่อเป็อง	บุรรมมูล	สระแฮ
แดงพิดานศรีเรื่อง	หรั่มข้าม	
ลายเตละเจือจรรยา	เรขเลข	เหมเฮย
เคเรือฝรั่งหย่างสยามห้าม	ห่อนให้รคนปน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 86)

ตึกदारูปฝรั่ง 2 ข้างประตูกำแพงคั่นเขตกลางวัด ซุ้มทรงนาฬิกาฝรั่ง ตึกฝรั่งซึ่งอยู่ในสระ ผนังเขียนจิตรกรรมเรื่องฝรั่งสิบสามห้าง ซึ่งเป็นห้างทางการค้า กาญจนาคพันธุ์ (ขุนวิจิตรมาตรา) กล่าวไว้ใน “กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้” (กาญจนาคพันธุ์, 2545: 164) ว่า ที่เมืองกวางตุ้งมีแหล่งการค้ากลุ่มหนึ่ง มีห้างอยู่สิบสามห้าง ซึ่งภาษาฝรั่งเรียกว่า Guild (กิลด์) แปลว่า เป็นสมาคมการค้าที่ทำการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ศิลปกรรมแบบฝรั่งที่วัดพระเชตุพนฯ นี้ช่างจีนเป็นผู้สร้าง ดังนั้นจึงมีลักษณะจีนผสมอยู่

การผสมผสานระหว่างความเป็นไทย จีน และฝรั่งอย่างลงตัวนี้ เป็นลักษณะเด่นของ ศิลปกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในปัจจุบันศิลปกรรมตามโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนที่เป็นโครงสร้างหลัก ยังคงปรากฏอยู่ ตัวอย่างเช่น

ศิลปกรรมที่คงเหลืออยู่



ผนังหน้าต่างต่างลั่วน เลขา เรืองฤา
 สีสืบเอ็ดนิทานแผน ภาพยี่สร้าง
 อังคุดรอุฎฐกถา ทำเนียบ นานพ้อ
 เอตะทัตะอั้งแจ้ง แจกความ
 (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 43)



ใบทวารอุโบสถสร้าง โสภิต พันแฮ
 พายนอกบานมุกประดับ ดินแพรว
 รามเรื่องรจเรขประกิจ ประกอบภาพยี่ เพรอศพ้อ
 ในฉลุทองลั่วนแล้ว เลศหลาย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 43)

ลานใหญ่เทียบทิพย์พื้น ภูมสุลา ลัยเฮย
 หินดาษดลแดงพรรณ แผ่นกว้าง
 เลียงโผชาติป่าสาณ สรรค์ขนาด เตียวนา
 ลาดตระหลอดลานแคว้นข้าง เขตใน
 (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส,
 2547: 58)



ถกตติผาแผ่นล้วน ลักษณะโคลง แลฤา
 โคลงสุภามิตยล เยี่ยงไว้
 ไว้หลังภาคย์ผนังโรง เรียงสี่ ด้านนา
 สีแหล่งเลศนั้นไซ้ เซ่นรเมียมล
 (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส,
 2547: 77)

ศิลปกรรมบางรายการเปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ตัวอย่างเช่น

ศิลปกรรมที่เปลี่ยนแปลง



อัมจันท์สี่สถิตย์เบื่อง
 สู่ที่หลั่นลานเฉลียง
 ตัวคั่นขจิตรปาสาณ
 จล็กลูกแก้วถ้วนชั้น

โบศถ์ทวาร ลงถา
 ลตนั้น
 ศรีขนาด นิลนา
 จะเรียง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 47)

บันไดทางขึ้นพระอุโบสถมีสี่ด้าน แก้ไขด้านหน้าทางทิศตะวันออกในรัชกาล
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อให้เสด็จพระราชดำเนินสะดวก ส่วนด้านหลังคงเดิม



เจดีย์งศาลารายซึ่งเดิมตั้งรูปฤๅษีตัดตน ผนังเป็นภาพจิตรกรรมที่เกี่ยวข้องกับฤๅษีนั้นๆ
ปัจจุบันศาลารายบางหลังมีรูปคนต่างภาษาดั้งแทน



ก่อนท่านหลากสร้าง	ไสลเจดีย์ง	หลังนา
ตั้งรูปดาบศเจลา		หล่อล้วน
สังกสีติบุกผสมเรียง	รายทก	ห้องเฮย
ตนตัดต่างถ้ำถ้วน		ท้าวพนม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 68)

รูปฤๅษีตัดตนซึ่งเดิมอยู่ที่เจดีย์งศาลาราย ปัจจุบันตั้งอยู่บริเวณเขามอ

ศิลปกรรมบางรายการชำรุด ย้ายที่ หรือสูญหาย ตัวอย่างเช่น

ศิลปกรรมที่ชำรุด



ศาลสี่เหลี่ยมสี่ด้าน

โดยทิศ สี่ฤๅ...

...ผนังทิวแห่งทิวบาย

บรรเจอล ภายย์เฮย

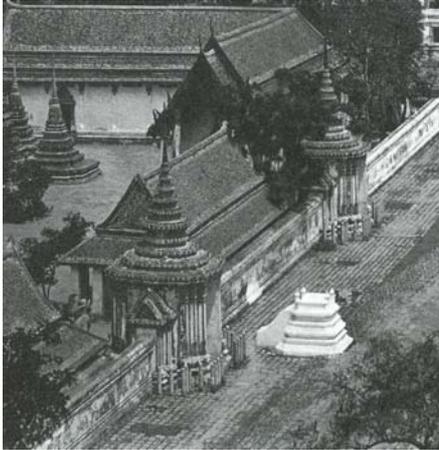
รามเกียรติรามตันอ้าง

อวตาล

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 75)

จิตรกรรมเรื่องรามเกียรติ์อยู่ที่ผนังศาลาทิศพระมณฑปทั้ง 4 หลัง ปัจจุบันเหลืออยู่ที่ศาลาทิศเหนือเพียงหลังเดียว และอยู่ในสภาพที่ชำรุด

ศิลปกรรมที่ย้ายที่



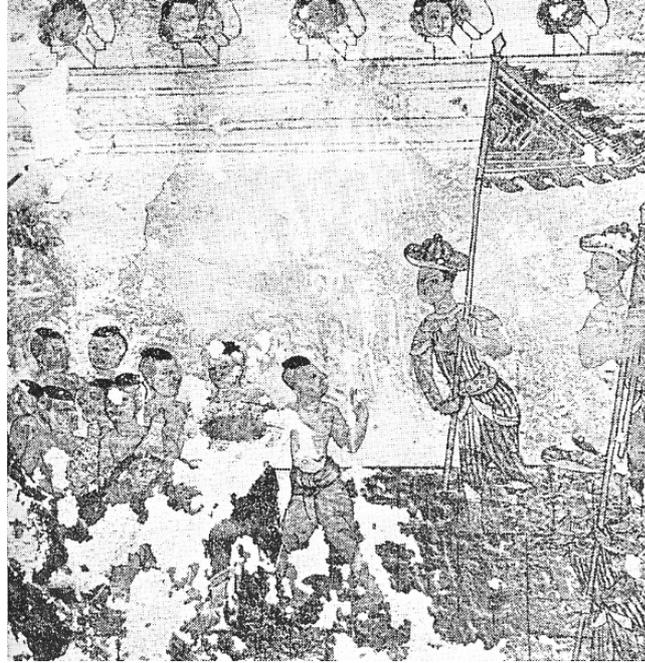
พาหิยรบั๊กันคั่น	เขื่อนเสา เม็ดแฮ
ล้วนสิลาใส่ไสว	แวดห้อม
ครบญี่สิบเสนา	หนึ่งแห่ง ทวารเฮย
โศพศทวารพร้อมล้อม	แหล่หลาย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 94)

ปัจจุบันไม่มีเสาเขื่อนประตูที่วัดพระเชตุพน เนื่องจากถูกย้ายไปเป็นเสาเขื่อนอยู่ที่วัดเบญจมบพิตรในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว



ศิลปกรรมที่สูญหาย

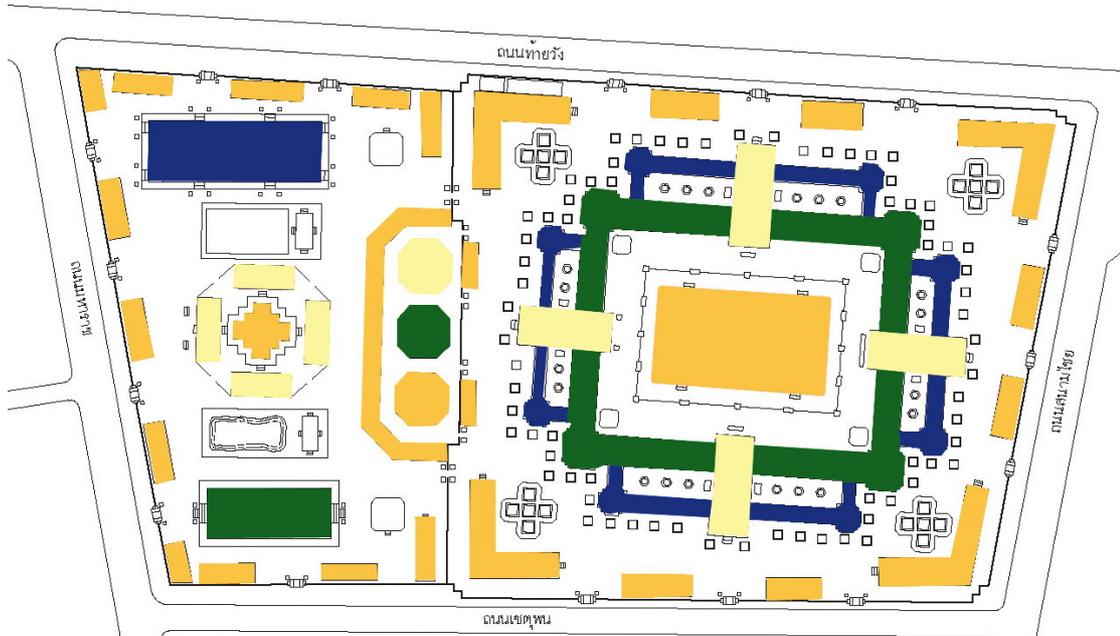


ปลายผนังเจดีย์ข้างนอก	ในลาน	สถูปฤา
เขียนเรื่องขบวรแห่อนรรต	เนื่องผู้	
พระกนิเียงสถลสถาน	ทิวขนาบ	พหลเฮย
ในระหว่างข้างม้ารู	เรียบเตอร์	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 64)

เป็นภาพเขียนที่ปลายผนังเจดีย์ศาลาคู่หน้าพระมหาเจดีย์ ปัจจุบันลบเลือนหมดแล้ว

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นหลักฐานสำคัญในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัด
ในเนื้อเรื่องมีการบันทึกสี่กระเบื้องมุงหลังคาของอาคารก่อสร้างในเขตพุทธาวาส เป็นต้นว่า พระ
อุโบสถ พระวิหารทิศ ซึ่งมีประโยชน์ในการปฏิสังขรณ์ครั้งต่อไป ดังแผนผัง



ภาพที่ 6.1 แผนผังแสดงสี่กระเบื้องมุงหลังคาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนบันทึกสี่กระเบื้องมุงหลังคาไว้ ดังโคลงเช่น

พระอุโบสถ

สีลาลายลาดพื้นต่อ	ตามรเบียบ	พื้นแฮ
ดินดาษสองชั้นอุพาร	เลื่องหล้า	
กระเบื้องเคลือบเหลืองเทียบ	เทียมกนก	นาฟ้อ
มุงประธานหน้าทำย	ทั่วหลัง	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 38)

พระวิหารทิศ

เปลี่ยนตัวไม้เรือร่อม	รังษฤกษ์ดี ใหม่แะ
ครบเครื่องบนอาภูล	เก๋าค้าน
ชำระุดประกอบกิจ	การย์ผลัด เปลี่ยนพ้อ
กระเบื้องเคลือบมุงถั่วนด้าน	ต่อนพรรณ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 49)

พระระเบียงชั้นในและพระระเบียงชั้นนอก

พระเฉลียงรเบียงกอบเบียง	บรรพ์สฤกษ์ดี ไว้ฤ
พายนอกแปดหนเรียง	เรียบห้อม
ชำระุดเร่งเรือประกิจ	ก่อพะ ในนา
เสาใส่รายล้อมชั้น	ช่วงซาล

หลังคามุงกระเบื้อง	บรรจง พิจิตรแฮ
ศรีเคลือบเขียวเฉลียงประธาน	ทั่วถั่วน . . .

ฯลฯ

รเบียงพาเหยียรให้ตก	แต่งตาม เดอมนา
กระเบื้องเคลือบขาบศรีมุง	เมื่อบพร้อม . . .

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547:52-54)

วิหารพระไสยาส

วัดยาวเส้นใต้ใส่	เสศสาม วาแฮ
ก่อพระมหาวิหารมาน	มุขสร้าง
สรวมพระกะงามตาม	แต่ที่ นั้นนา
หย่างโบศถ์โปรดสร้างอ้าง	อาจทัน

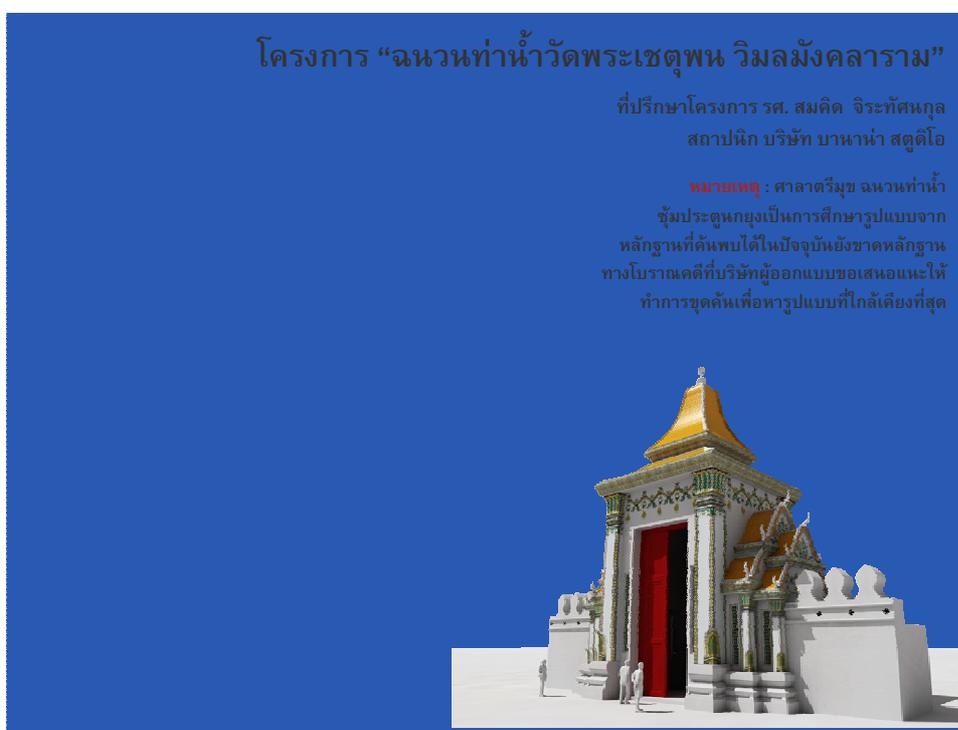
มุงกระเบื้องบงชรวงศ์
ลดมุขสามชั้นสรรค์

เคลือบตรี
เสร็จไว้

ขาบเฮย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2547: 89-90)

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นบันทึกศิลปกรรมที่มีความสำคัญและทรงคุณค่าอย่างยิ่ง ในปัจจุบันวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามได้ร่วมกับมหาวิทยาลัยศิลปากรในการทำแบบร่างของฉนวนน้ำและสิ่งก่อสร้างต่างๆ ที่อยู่ในบริเวณฉนวนน้ำ โดยยึดตามบันทึกในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นหลัก



ภาพที่ 6.2 โครงการฉนวนทำน้ำวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม



ภาพที่ 6.3 ตำแหน่งที่ตั้งฉนวนทำน้ำสันนิษฐานจากโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ข้อมูลในวรรณคดีเรื่องนี้มีประโยชน์ด้านศิลปกรรมอย่างมาก เนื่องจากวัดพระเชตุพนฯ ได้รับการสถาปนามาเป็นเวลาหลายร้อยปีแล้ว สิ่งก่อสร้างต่างๆ ภายในวัด นับตั้งแต่การปฏิสังขรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ย่อมจะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา และเนื่องจากวัดพระเชตุพนฯ เป็นพระอารามหลวงสำคัญซึ่งจะต้องได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ในทุกรัชกาล จากประวัติการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ จะเห็นว่ามีศิลปกรรมถูกเปลี่ยนแปลงไป บางสิ่งถูกทำลาย ดังนั้นโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนจึงเป็นเสมือนจดหมายเหตุสำคัญและเป็นแนวทางในการปฏิสังขรณ์วัดครั้งต่อไป

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน นอกจากจะเป็นวรรณคดีที่ถึงพร้อมด้วยคุณค่าทางวรรณศิลป์แล้วยังทรงไว้ซึ่งคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ด้วยเป็นบันทึกสำคัญที่ให้รายละเอียดการปฏิสังขรณ์วัดครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อมูลที่พระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์ไว้ยังเป็นประโยชน์แก่การปฏิสังขรณ์วัดในสมัยต่อๆ มาได้เป็นอย่างดี นอกเหนือจากคุณค่าด้านวรรณศิลป์และคุณค่าด้านการเป็นบันทึกประวัติศาสตร์แล้ว โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนยังทรงคุณค่าทางทัศนศิลป์ที่ถ่ายภาพรายละเอียดและความงดงามของสิ่งก่อสร้างต่างๆ ผ่านตัวอักษรและกลวิธีการประพันธ์ได้งามอย่างหาที่ติมิได้อีกด้วย

บทที่ 7

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอกชนิดราชวรมหาวิหาร เป็นพระอารามหลวงสำคัญแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ เดิมเป็นวัดราษฎร์สร้างมาตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ปลายรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา เรียกกันว่า “วัดโพธาราม” ใน พ.ศ.2311 เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีนั้น อาณาเขตของกรุงธนบุรีครอบคลุมสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และวัดโพธารามซึ่งอยู่ฝั่งตะวันออกอยู่ในเขตพระนคร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นพระอารามหลวง

การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ครั้นเสร็จการบูรณะปฏิสังขรณ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีมหรสพสมโภชฉลองพระอารามและพระราชทานนามใหม่ว่า **วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศ** ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนสร้อยนามพระอารามเป็น **วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม**

ใน พ.ศ. 2373 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพนฯ ทอดพระเนตรสิ่งก่อสร้างภายในวัดชำรุดทรุดโทรม เนื่องจากขาดการบูรณะปฏิสังขรณ์มาเป็นเวลา 31 ปีแล้ว นับตั้งแต่การปฏิสังขรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ ทั้งสร้างเพิ่ม ปรับปรุง และเปลี่ยนแปลง นอกจากนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้วัดพระเชตุพนฯ เป็นศูนย์กลางการเผยแพร่ความรู้แก่ประชาชนและเป็นแหล่งรวมสรรพวิชา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกความรู้ต่างๆ บนแผ่นศิลาประดับไว้บริเวณวัดพร้อมทั้งมีรูปเขียนและรูปปั้นประกอบ เพื่อให้ผู้สนใจมีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนจากศิลาจารึกเหล่านั้น

การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ขณะดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสและทรงเป็นอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนฯ ได้ทรงพระนิพนธ์ “โคลงตั้งเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ” ขึ้น โคลงเรื่องนี้นอกจากเป็นวรรณคดีแล้วยังเป็นบันทึกรายการต่างๆ ในการปฏิสังขรณ์ไว้เป็นหลักฐาน ซึ่งมีรายละเอียดของการปฏิสังขรณ์หลายอย่างไม่ปรากฏในหลักฐานอื่น ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพทรงนิพนธ์ไว้ในคำนำ “โคลงตั้งเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ” ฉบับพิมพ์ปี พ.ศ.2459 (ยุพธ แสงทักษิณ, 2537: 231) ว่า

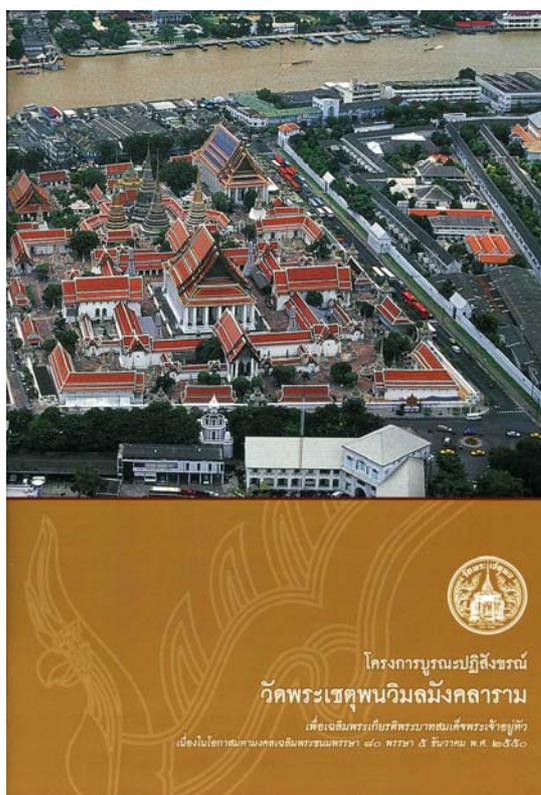
. . .โคลงตั้งเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ นี้มีข้อวิเศษ 2 อย่าง คืออย่าง 1 ลักษณะการแต่งกลอน ถ้าแต่งเรื่องบรรยายเช่นแต่งนิทานไม่สู้จะยาก ด้วยมีทางที่จะยกย้ายกระบวนความได้หลายอย่าง แต่งเป็นเรื่องพรรณนาการเช่นหนังสือเรื่องนี้ มีแต่ที่จะพรรณนารูปร่างโบสถ์ราม ลวดลายปั้นลายเขียน ทางความคับแคบแต่งยากกว่านิทานซ้ำแต่งเป็นโคลงตั้งซึ่งมีบังคับยากกว่าโคลงสุภาพ ใช่แต่เท่านั้น ในเวลาเมื่อสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ ประจวบที่ฝ่ายคฤหัสถ์แต่งเพลงยาวกลบประกวดกัน ทรงแต่งโคลงตั้งเรื่องนี้ในตอนข้างท้ายเป็นกลบทต่างๆ สุกฤหัสถ์ด้วยจึงนับว่าเป็นหนังสือที่แต่งยาก แลทรงแต่งได้ดีประการ 1 อีกประการ 1 นั้น วิเศษในทางโบราณคดีที่กล่าวถึงเรื่องราววัดพระเชตุพนฯ วัดนี้เมื่อครั้งกรุงเก่าเป็นวัดเล็กๆ เรียกว่าวัดโพธาราม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาเป็นพระอารามหลวง สร้างใหญ่โตกว่าวัดอื่นๆ ในรัชกาลที่ 1 มีจดหมายเหตุการสร้างจารึกศิลาไว้ มาถึงรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์แก้ไข แลขยายเขตวัดให้กว้างขวางออกไปอีก ทรงสร้างเพิ่มเติมอีกก็หลายอย่าง ใครๆ เช่นตัวข้าพเจ้าเอง เคยไปที่วัดพระเชตุพนฯ นับครั้งไม่ถ้วน เคยพบแลอ่านตำนานวัดพระเชตุพนฯ มากี่หลายฉบับ ยังไม่เคยได้ความรู้เรื่องวัดพระเชตุพนฯ ว่าครั้งรัชกาลที่ 1 ทรงสร้างไว้อย่างไร แลในครั้งรัชกาลที่ 3 ทรงแก้ไขเพิ่มเติมอย่างไรได้เลียด จนมาได้อ่านโคลงเรื่องนี้จึงเป็นหนังสือวิเศษในทางจดหมายเหตุด้วยอีกประการ 1 ข้าพเจ้าขอแนะนำผู้ศึกษาโบราณคดีที่แสวงหาความรู้การเก่า ขอให้เอาใจใส่ในความข้อหลังนี้โดยเฉาะ

โคลงตั้งเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ เป็นวรรณคดีที่แสดงให้เห็นพระบรมเดชานุภาพทั้งทางโลกและทางธรรมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การปฏิสังขรณ์พระอารามหลวงขนาดใหญ่เป็นงานที่ต้องใช้ทั้งกำลังทรัพย์และกำลังคน ต้องวางระบบการควบคุมงานให้มีประสิทธิภาพ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ของบ้านเมืองซึ่งอยู่ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อเป็นสำคัญ โคลงตั้งเรื่องนี้ทำให้เห็นพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเตรียม

ประเทศสำหรับวิทยาการแผนใหม่ที่เริ่มเข้ามา ขณะเดียวกันก็ทรงวางรากของภูมิปัญญาไทยไว้
ควบคู่กันด้วย วัฒนธรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์อยู่ในสังคมไทยแต่โบราณมา มีพื้นฐานเชื่อมโยง
อยู่กับสำนึกว่าด้วยความเป็นอนิจจังตามหลักพุทธศาสนา ดังนั้นจึงเป็นภารกิจของ
พุทธศาสนิกชนและเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพุทธมามกะ

สรุปผลการวิจัย

โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นวรรณคดีเรื่องสำคัญเล่มหนึ่งที่มีคุณค่าหลายด้าน และเป็นวรรณคดีที่มีเนื้อหาสมกับเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ นอกจากจะมีภาษาที่งดงามแล้ว ยังให้ความรู้เรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ อย่างละเอียด จึงมีความน่าสนใจทั้งในฐานะที่เป็นวรรณคดีและเป็นบันทึกทางทัศนศิลป์ และเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ ข้อมูลในวรรณคดีเรื่องนี้มีประโยชน์ด้านศิลปกรรมอย่างมาก เนื่องจากวัดพระเชตุพนฯ ได้รับการสถาปนามาเป็นเวลาหลายร้อยปีแล้ว สิ่งก่อสร้างต่างๆ ภายในวัด นับตั้งแต่การปฏิสังขรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ย่อมจะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา และเนื่องจากวัดพระเชตุพนฯ เป็นพระอารามหลวงสำคัญซึ่งจะต้องได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ในทุกรัชกาล จากประวัติการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ จะเห็นว่ามีศิลปกรรมถูกเปลี่ยนแปลงไปบ้างสิ่งถูกทำลาย ดังนั้นโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนจึงเป็นเสมือนจดหมายเหตุสำคัญ และเป็นแนวทางในการปฏิสังขรณ์วัดครั้งต่อๆ ไป



ภาพที่ 7.1 โครงการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
ที่มา: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ข้อเสนอแนะ

ควรมีการศึกษาวรรณคดีเรื่องอื่นที่มีความสัมพันธ์กับศาสตร์ต่าง ๆ เป็นต้นว่า ศิลปกรรม การแสดง ฯลฯ เพื่อเป็นการขยายขอบเขตการศึกษาวรรณคดีให้กว้างมากขึ้น

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

กาญจนาคพันธุ์ (ขุนวิจิตรมาตรา). 2545. กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. กรุงเทพมหานคร: สารคดี.

กนกวลี ชูชัยยะ. 2544. พจนานุกรมวิสามานยนาม : วัด วัง ถนน สะพาน ป้อม.
กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.

กอบกาญจน์ ภิณฑุมารค. 2542. การศึกษาพัฒนาการของคำฉันท์ดุสฎีสังเวยกล่อมช้าง
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย,
มหาวิทยาลัยศิลปากร.

กุสุมา รัชชมนี. 2537. ตั้งรัตนหะแห่งโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสาร.

กุหลาบ มัลลิกะมาส. 2517. วรรณคดีไทย. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ไขศรี ศรีอรุณ. 2546. พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ในสยามประเทศ : ประวัติความเป็นมา
ของพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ตั้งแต่มหากิเษกรรมถ์ถึงมหาปรีนิพพาน.
พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: มติชน

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. 2533. 200 ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระปรมาหุขิตชิโนรส. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

จารีต เชาว์ขุนทด. 2529. การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมของหลวงธรรมาภิมนตรี
(ถึก จิตรกถึก). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.

จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1. 2545.
กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.

- จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. 2535. หน่วยที่ 9 ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย. ใน ศิราพร จิตะฐาน.
(บรรณาธิการ). เอกสารการสอนชุดวิชา ไทยศึกษา : อารยธรรม หน่วยที่ 6-15.
พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมิกราช.
- ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. 2538. วรรณศิลป์ในงานนิราศของสุนทรภู่. วารสารภาษาและ
วรรณคดีไทย. 12 (1-2): 56-74.
- _____. 2541. ตะเลงพายศรีมหาเทพ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท
สหธรรมิกจำกัด. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน พิมพ์ประกาศเกียรติคุณ สมเด็จพระมหา
สมณเจ้ากรมพระพรหมานุชิตชิโนรส 11 ธันวาคม 2541).
- ชาตรี ประภิตนทการ. 2547. การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัยไทย
ประยุกต์ชาตินิยม. กรุงเทพมหานคร: มติชน.
- ชัยณรงค์ ดีอินทร์. 2534. รูปแบบเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ระหว่าง
สมัยรัชกาลที่ 1-3). วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
สถาปัตยกรรม, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชำนาญหาร, พระ. 2546. โคลงสรรเสริญพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลกย์. กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- โชติ กัลยาณมิตร. 2548. พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปเกี่ยวเนื่อง.
กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.
- ไชยวิจิต, พระยา. 2518. ยอพระเกียรติสามรัชกาล. กรุงเทพมหานคร: บางกระบือการ
พิมพ์. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางประทีน ช่างขวัญยืน ณ เมรุวัด
พระพิเรนทร์ วันที่ 22 กุมภาพันธ์ 2518)
- ดวงมน จิตรจันทน์. 2533. คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น (พ.ศ.2325 - 2394). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. 2544. **ตำนานวังเก่า.**
พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ พลอากาศตรี ศาสตราจารย์ ดร. ภัสสร พนมวัน ณ อยุธยา ณ เมรุวัดธาตุทอง
กรุงเทพมหานคร วันจันทร์ที่ 19 กุมภาพันธ์ พุทธศักราช 2544).
- ทวีศักดิ์ เผือกสม. 2546. **คนแปลกหน้าหน้าชาติของกรุงสยาม.** กรุงเทพมหานคร:
มติชน.
- ธนอร์ อัครวงศ์. 2543. **แนวจริยปฏิบัติในงานวรรณศิลป์ในประชุมจารีกวัดพระเชตุพน.**
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชเนศ เวศร์ภาดา. 2543. **ตำราประพันธ์ศาสตร์ไทย: แนวคิดและความสัมพันธ์กับขนบ
วรรณศิลป์ไทย.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.
- ธิดา สาระยา, แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย และปราณี กล่ำส้ม. 2533. **สมบัติวัดโพธิ์.**
กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.
- น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง). 2521. **ศิลป์ในกรุงเทพมหานคร ภาคแรก.** กรุงเทพมหานคร:
โอเดียนสโตร์.
- _____. 2532. **ลายปูนปั้น มัณฑนศิลป์อันเลิศแห่งสยาม.** กรุงเทพมหานคร:
ด้านสุทธาการพิมพ์.
- นภาพร เล้าสินวัฒนา. 2540. **การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ.**
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- นรินทรเทวี, กรมหลวง. 2546. **จดหมายความทรงจำของพระเจ้าไปยกาเธอ กรมหลวง
นรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ. 1129 – 1182 เป็นเวลา 53 ปี.**
พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: ต้นฉบับ.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
 เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2505. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 16** ลายพระหัตถ์
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์ และ สมเด็จพระ
 เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
 เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2505. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 23**. กรุงเทพมหานคร:
 องค์การค้ำของคุรุสภา

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
 เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2534. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 1 พ.ศ. 2457 - พ.ศ.
 2465**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว. (พิมพ์ฉลองพระชนมายุสมเด็จพระ
 พระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ครบ 3 รอบ พุทธศักราช 2534).

นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2543. **ปากไก่และใบเรือ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร:
 แพรวสำนักพิมพ์.

นิพนธ์ ทิพย์ศรีนิมิตร. 2523. **การศึกษาวิเคราะห์ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราฯ
 พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสฯ**. วิทยานิพนธ์
 อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นิยะดา เหล่าสุนทร. (บรรณาธิการ). 2544. **ประชุมจารีกัณฑ์พระเชตุพน**. พิมพ์ครั้งที่ 6.
 กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนจัดพิมพ์
 เป็นที่ระลึกสมโภชหิรัญบัฏ และฉลองอายุวัฒนมงคล 85 ปี พระธรรมปิฎกยาบตี (ถาวร
 ตีสานุกโร ป.ธ. 4) เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน 26- 27 พฤษภาคม 2544).

นายมี มหาตเล็ก (นามแฝง). ม.ป.ป. **กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท.

แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. 2531. **สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง**.
 กรุงเทพมหานคร: สำนักราชเลขาธิการ.

บรรจบ ไมตรีจิตต์. (บรรณาธิการ). 2544. โบสถ์วัดโพธิ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

บำรุง สุวรรณรัตน์. 2520. วิเคราะห์การใช้วรรณกรรมเพื่อส่งเสริมความมั่นคงภายในประเทศในรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. วิทยานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

ปราณี กล้าส้ม. 2549. ย่านเก่าในกรุงเทพฯ เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.

ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. 2547. โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณูชิตชิโนรส. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (พิมพ์ประกาศเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณูชิตชิโนรส 9-11 ธันวาคม 2547).

ประคอง นิมมานเหมินท์. 2542. วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม. สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง 9: 3953-3961.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 8 (ประชุมพงศาวดารภาค 7 และภาค 8). 2507. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา

ประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์. 2544. รัชกาลที่ 3 กับการสร้างวัดสำคัญ กำเนิดตึกตาศิวาจีน. กรุงเทพมหานคร: ชมรมเด็ก.

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์พรหมจริยาจารย์ (บุญ ป.ธ. 4). 2548. ประวัติวัดพระเชตุพนและตำนานพระพุทธรูปสำคัญ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระฐาปนกิจโกศล (สุวัฒน์ อนุตตโร น.ธ.เอก) อดีตผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ณ ฌาปนสถานคุรุสภา วัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร วันอาทิตย์ที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2548 เวลา 16.00 น.).

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2545. พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: สือตะวัน.

พระธรรมราชา นวัตกรรม (กมล โกวิท ป.ศ. 6) และคณะ. 2544. **ตำนานเรื่องวัดกุสุมาลาต่าง ๆ**
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์
 พรินติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน จัดพิมพ์เป็นมุกดาจิต พระราช
 วชิราภรณ์ (สีนวล ปญญาวิโร ป.ศ. 9) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน อาจารย์ใหญ่
 สำนักเรียนวัดพระเชตุพน เจ้าคณะเขตยานนาวา สาทร 5 ธันวาคม 2544).

พระราชเวที (สุรพล ชิตฉาโน ป.ศ.9). (บรรณาธิการ). 2549. **วิหารพระนอนวัดโพธิ์.**
 กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พรินติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

พระศรีวิสุทธิวงศ์ (สุรพล ชิตฉาโน ป.ศ.9). (บรรณาธิการ). 2548. **ตุ๊กตาศิลาจีนวัดโพธิ์.**
 กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พรินติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

เพ็ญสุภา สุขคตะ. 2533. **การศึกษาภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดนางนองวรวิหาร.**
 วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขา ประวัติศาสตร์ศิลปะ, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

มานพ ถนอมศรี. 2536. **รูปศิลาจีนสมัยรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพมหานคร: ต้นอ้อ.

ยุพร แสงทักษิณ. 2537. **วรรณคดีของพระเกียรติ.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา
 ลาดพร้าว.

ราชบัณฑิตยสถาน. 2539. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2525.**
 พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์.

รัตนา สถิตานนท์. 2520. **วิเคราะห์สุภาพิตพระร่วงในแง่วัฒนธรรม.** วิทยานิพนธ์
 การศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

รำไพพรรณ แก้วสุริยะ. 2547. **คู่มือนำเที่ยววัดโพธิ์.** พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร:
 อมรินทร์พรินติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

โลหกิจ, กรม. 2544. **เที่ยววัดโพธิ์กับโลหกิจ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สหธรรมิก จำกัด.
(คณะวัดพระเชตุพนจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นางทรงฉลุย
วรกิจโกศาทร เป็นกรณีพิเศษ ณ ฌาปนสถานวัดโสมนัสวิหาร กรุงเทพมหานคร
วันอาทิตย์ที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2544).

วงศ์ฉัตร ฉัตรกุล ณ อยุธยา. 2538. **การศึกษาสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาส
วัดเทพธิดารามวรวิหาร**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
สถาปัตยกรรม, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วรรณภา ณ สงขลา. 2534. "จิตรกรรมไทยประเพณี ชุดที่ 001 เล่มที่ 1 จิตรกรรมฝาผนังใน
ประเทศไทย." ใน ว่าที่ เรือตรี อารมณ์ ณ สงขลา. (บรรณาธิการ). **จิตรกรรมไทย
ประเพณี**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, หน้า 1-170.

วรรณภา ณ สงขลา. 2534. "จิตรกรรมไทยประเพณี ชุดที่ 001 เล่มที่ 2 วรรณกรรม." ใน
ว่าที่ เรือตรี อารมณ์ ณ สงขลา, อมรา ศรีสุชาติ, ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และคณะ.
(บรรณาธิการ). **จิตรกรรมไทยประเพณี**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป,
หน้า 7-193.

วรางคณา ศรีกำเหนิด. 2543. **สุนทรียภาพในคำประพันธ์ประเภทกลบทในพระนิพนธ์
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส**. วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วารี สามารถ. 2531. **ความคิดทางสังคมในวรรณกรรมสมัยสุโขทัย**. วิทยานิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

วิไลรัตน์ ยั่งรอด. 2540. **การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้นในเขตกรุงเทพมหานคร**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วัชร วัชรสินธุ์. 2534. **การศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมวัดพระเชตุพนวิมล
มังคลาราม**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
สถาปัตยกรรม, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- วิทย์ ศิวะศรียานนท์. 2544. **วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์**. พิมพ์ครั้งที่ 6.
กรุงเทพมหานคร: ธรรมชาติ.
- วิภา กงกะนันท์. 2532. **วรรณคดีศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท.
- วีระชัย ปิยะสุนทรวงษ์. 2524. **การศึกษาเชิงวิเคราะห์สรรพสิทธิ์คำฉันท์กับสรรพสิทธิ
ชาดก**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.
- ศิราพร ณ ถกลาง และสุกัญญา สุจนายา. 2543. **คติชนในภาพเชิงบานหน้าต่างพระอุโบสถ
วัดพระเชตุพน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984).
- ศิลปากร, กรม. 2535. **สมุดภาพวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม**. กรุงเทพมหานคร:
อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.
- ศิลปากร, กรม. 2547. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของ เจ้าพระยา
ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา
ลาดพร้าว.
- _____. **กองจดหมายเหตุแห่งชาติ**. 2525. **จดหมายเหตุการอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์**.
กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท.
- _____. **กองโบราณคดี**. 2525. **โบราณสถานและอนุสาวรีย์สำคัญกรุงรัตนโกสินทร์**.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิชิต.
- _____. **กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์**. 2525. **วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์**.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น.

- ศิลปากร, กรม. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. 2535. **ลิลิตปฐมสมโพธิกถา และความเรียงเชิงวิเคราะห์ผลงานพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งมีคุณค่าทางวรรณศิลป์.** กรุงเทพมหานคร: เติตสันเพรสโปรดักส์. (พิมพ์เผยแพร่เนื่องในวโรกาสฉลอง 200 ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พุทธศักราช 2533)
- _____. สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. 2548. **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2.** พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- ศิลปากร, มหาวิทยาลัย. คณะจิตรกรรม. 2525. **ประติมากรรมและภาพพิมพ์ สมุดภาพประติมากรรมกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท.
- ศุภวัฒน์ เกษมศรี, พล.ต. ม.ร.ว. 2543. **พระอนุวงศ์ชั้นหม่อมเจ้าในพระราชวงศ์จักรี.** กรุงเทพมหานคร: ไร่ไทยเพรส.
- ศูนย์ภาษาและวรรณคดีไทย และภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2533. **200 ปี กวีแก้ว : กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส.** กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมใจ นิ่มเล็ก. 2547. **อุโบสถ สถาปัตยกรรมไทย.** กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.
- สมัย สุทธิธรรม. 2544. **วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- สันติ เล็กสุขุม. 2546. **ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.
- สันติ เล็กสุขุม. 2548ก. **ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.

สันติ เล็กสุขุม. 2548ข. จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3: ความคิดเปลี่ยนการแสดงออกก็
เปลี่ยนตาม. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2548. กรุงเทพฯ มาจากไหน?. กรุงเทพมหานคร: มติชน.

สุดาร่า สุขฉายา. 2550. ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี. กรุงเทพมหานคร: สารคดี.

สุภาพร คงศิริรัตน์. 2531. การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมคำสอนสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้นเรื่องศรีสวัสดิ์วัตร. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึก
ภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุวิทย์ เตชรุ่งถวิล. 2543. การศึกษาพุทธสถาปัตยกรรมในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน
มหาราชถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. วิทยานิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุโขทัยธรรมมาธิราช, มหาวิทยาลัย, สาขาวิชาศึกษาศาสตร์. 2544. ภาษาไทย 7 (วรรณคดี
วิจารณ์สำหรับครู) หน่วยที่ 1 – 8. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
ชวนพิมพ์.

เสาวณิต วิจารณ์. 2530. การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมยอพระเกียรติ. วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

_____. 2541. วิเคราะห์พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต
ชิโนรส. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สหธรรมิก จำกัด. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน
มุนีธิ “ทุนพระพุทธรูปยอฟ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ จอมพลประภาส จารุเสถียร ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส 17 มกราคม 2541).

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. 2550. วิถีจีน - ไทย ในสังคมสยาม. กรุงเทพมหานคร: มติชน.

- อดุลย์ศักดิ์ เทียมแพงพันธ์. 2540. พุทธนาวา วัดยานนาวา การศึกษาเรื่องสัญลักษณ์ใน
ความเชื่อทางพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
ศิลปะ, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อนุমানราชชน, พระยา. 2546. การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์. พิมพ์ครั้งที่ 5.
กรุงเทพมหานคร: ศยาม.
- อภิเศก เทพคุณ. 2535. การศึกษาศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในพระยาทสมเด็จพะ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดราชโอรสาราม ราชวรวิหาร. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหา
บัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เอมอร ชิตตะโสภณ. 2512. พระนิพนธ์ประเภทฉันท์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระปรมาหุชิตชิโนรส. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3



พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนามเดิมว่า หม่อมเจ้าทับ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย (ขณะนั้นยังทรงดำรงพระฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมเรียก) ทรงพระราชสมภพ เมื่อวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2331 ณ พระราชวังเดิมกรุงธนบุรี

ใน พ.ศ. 2349 สมเด็จพระบรมชนกนาถได้รับอุปราชภิเษกเป็น สมเด็จพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์จึงได้ดำรงพระอิสริยยศกึ่งเป็น “พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายทับ” ตามประเพณีเมื่อพระชนม์ครบปีที่ทรงผนวช สมเด็จพระบรมอัยกาธิราช (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) โปรดให้ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปประทับจำพรรษาอยู่ ณ วัดราชสิทธิาราม บางกอกใหญ่

ใน พ.ศ. 2356 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายทับขึ้นเป็น “พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์”

พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทรงรับราชการสนองเบื้องพระยุคลบาท สมเด็จพระบรมชนกนาถด้วยพระราชอุตสาหะอันแรงกล้าและเปี่ยมล้นด้วยความจงรักภักดี ในยามเงินแผ่นดินขาดแคลน พระองค์ได้ทรงนำเงินส่วนพระองค์ซึ่งได้จากการค้าสำเภอกับนานาประเทศ ขึ้นน้อมเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถเพื่อใช้ในราชการแผ่นดิน ถึงกับสมเด็จพระบรมชนกนาถตรัสล้อเรียกพระองค์ท่านว่า “เจ้าสัว” สำหรับประชาชน ทรงตั้งโรงงาน ประทานอาหารเลี้ยงดูที่บริเวณหน้าวังท่าพระอันเป็นวังที่ประทับในขณะนั้น ทรงเสียสละทรัพย์สินส่วนพระองค์ เพื่อประโยชน์แก่แผ่นดินและราษฎร โดยมีได้ทรงนึกจะจ่ายใช้สอย ฟุ่มเฟือยเพื่อพระองค์เอง

ใน พ.ศ. 2367 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตโดยที่ยังมิได้ทรงมอบหมายการสืบราชสันตติวงศ์ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการได้ประชุมปรึกษากัน เป็น “อเนกมหาชนนิกร สโมสรสมมุติ” ให้เชิญเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ขึ้นครองสิริราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลำดับที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่วันที่ 21 กรกฎาคม พุทธศักราช 2367 พระสุพรรณบัฏที่เฉลิม พระปรมาภิไธย ซึ่งทูลเกล้าฯ ถวายในวันทรงรับพระบรมราชาภิเษก เมื่อวันที่ 1 สิงหาคม พุทธศักราช 2367 ก็ยังคงใช้พระปรมาภิไธยเช่นเดียวกับ รัชกาลที่ 1 และที่ 2 โดยราษฎรทั่วไปไม่ออกพระนามพระมหากษัตริย์ แต่เรียกว่า “พระพุทธเจ้าอยู่หัว”

ต่อมาใน พ.ศ. 2394 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกพระสุพรรณบัฏถวายพระปรมาภิไธยใหม่ว่า

“พระบาทสมเด็จพระปรมาทิวโรเสฐฐ มหาเจษฎาบดินทร์ สยามมินทรวโรดมบรมธรรมิกมหาราชาราชอิราช บรมหารถพิตร พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”

ต่อมาใน พ.ศ. 2461 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายพระนามใหม่เป็น **“พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทร มหาเจษฎาบดินทร์ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”**

ใน พ.ศ. 2538 มีพระราชกฤษฎีกาจาก 15 วัด ได้มีลิขิตเสนอให้ถวายพระราชสมัญญาแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า **“ธรรมิกมหาราช”** ซึ่งต่อมาคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้ออกพระนาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็น 3 แบบ คือ

“พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”

“พระมหาเจษฎาราชเจ้า”

“พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหาเจษฎาราชเจ้า”

อันมีความหมายว่า **“พระมหาราชเจ้าผู้มีพระทัยตั้งมั่นในการบำเพ็ญพระราชกิจ”**

ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจอันเกิดคุณานุประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาชนอย่างมหาศาลทุกด้าน เช่น

1. การบริหารและการปกครอง จัดระเบียบการบริหารประเทศ ตั้งเมืองขึ้นใหม่ 40 เมือง เช่น เมืองขอนแก่น (เดิมบ้านกงบอน) เมืองอุบล (เดิมบ้านแจละแม) เมืองนครพนม (เดิมเมืองโคตรบูร) เมืองสกลนคร (เดิมบ้านหนองหารใหญ่) ฯลฯ เตรียมการป้องกันประเทศ มีการสร้างและพัฒนาป้อม ชูดและพัฒนาคูคลองหลายสาย เพื่อสะดวกแก่การคมนาคม

2. ด้านความมั่นคง ความสงบสุขและความเรียบร้อยของบ้านเมือง ทรงรับฎีกาจากราษฎรโดยโปรดเกล้าฯ ให้ชวนกลองวิจิฉัยเกรไว้ ออกพระราชกำหนดกฎหมายใหม่ ใช้ระเบียบสังคมให้ราษฎรช่วยจับกุมคนร้ายได้ภายในรัศมี 5 เส้น จากบ้านที่เกิดเหตุปราบปรามอั้งยี่ปราบฝิ่นอย่างเด็ดขาด เผาฝิ่นและนำกลักฝิ่นมาหลอมสร้างพระพุทธรูปประดิษฐาน

ไว้ที่ศาลาการเปรียญ วัดสุทัศนเทพวราราม ปราบกบฏกรณีเจ้าอนุวงศ์ และปราบการก่อการร้ายต่างๆ ทั้งทางด้านเขมร ญวน และภาคใต้

3. ด้านการต่างประเทศ เป็นงานเด่นและสำคัญมาก ทรงเปิดความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ โดยทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและพาณิชย์ฉบับแรกกับอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2369 และต่อมากับสหรัฐอเมริกา ทรงประสบความสำเร็จอย่างยิ่งในการค้าขายทางสำเภากับประเทศใกล้เคียง เช่น จีน ปีนัง สิงคโปร์ ลังกา เบงกอล ฯลฯ มีรายได้เข้าประเทศมาก ทรงสะสมทรัพย์ส่วนหนึ่ง ซึ่งรู้จักกันว่า “เงินถุงแดง” ได้นำมาใช้แก้ปัญหาของชาติไทย ในการ “กู้บ้านกู้เมือง” ยุคอาณานิคมได้ ทั้งยังทรงพัฒนาเรื่องระบบภาษีการค้าต่างประเทศ ภาษีภายในประเทศให้เป็นธรรมมากยิ่งขึ้น ตลอดจนจนถึงการจัดการคลัง เรียกได้ว่า ทรงมีพระวิสัยทัศน์ยาวไกลทางด้านเศรษฐกิจ การพาณิชย์ น่าสมควรอย่างยิ่งที่จะถวายพระเกียรติเชิดชูให้ทรงเป็น **“บิดาแห่งการค้าไทย”**

4. ด้านการศาสนา วรรณกรรม ศิลปกรรม ประณีตศิลป์ สถาปัตยกรรม มีการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดถึง 59 แห่ง สร้างพระพุทธรูปปฏิมากร สร้างพระคัมภีร์ ทำนุบำรุงกุหลาบตรให้ช่วยกันจรรโลงพระพุทธศาสนา ทรงส่งเสริมให้ผู้บรรพชาอุปสมบทได้ศึกษาเล่าเรียน ในงานสถาปัตยกรรมก็ทรงนำแบบ “พระราชนิยม” มาพัฒนาให้สอดคล้องกับสถานภาพของบ้านเมืองขณะนั้น ทั้งงานวรรณกรรม ศิลปกรรมและประณีตศิลป์

5. การศึกษา มีการจัดให้ความรู้ในลักษณะ “มหาวิทยาลัยเปิด” ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) วัดยานนาวา การส่งเสริมการศึกษาแผนใหม่ ภาษา ต่างประเทศ

6. การรักษาพยาบาลแบบใหม่ เช่น นำการ “ปลูกฝี” ป้องกันฝีดาษเข้ามาใช้

7. การจัดพิมพ์ภาษาไทย พิมพ์ประกาศกฎหมาย เช่น การให้เลิกสูบฝิ่น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน องค์ตะวันออก เมื่อวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2394 สิริรวมพระชนมพรรษา 63 พรรษา 2 วัน จำนวนปีที่ทรงดำรงสิริราชสมบัติ 28 ปี เวลาที่ทรงครองราชย์ 26 ปี 8 เดือน 12 วัน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชโอรส 22 พระองค์ พระราชธิดา 29 พระองค์ รวม 51 พระองค์ จากเจ้าจอมมารดา 35 ท่าน ในจำนวนนี้ประสูติก่อนบรมราชาภิเษก 38 พระองค์ และเมื่อบรมราชาภิเษกแล้ว 13 พระองค์ มีได้ทรงสถาปนาเจ้าจอมท่านใดเป็นพระมเหสี พระราชโอรสพระราชธิดาทุกพระองค์จึงดำรงพระอิสริยยศเป็น “**พระองค์เจ้า**” มีสายราชสกุลที่สืบเนื่องมา 13 มหาสาขา ได้แก่ ศิริวงศ์ โกเมน คเนจร งามนรธ ลดาวัลย์ ชุมสาย ปิยากร อุไรพงศ์ อรรถพล ล้ายอง สุบรรณ สิงหราช ชมพูนุท

ภาคผนวก ข

พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส



พระประวัติ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
 สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก องค์ที่ 7 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
 อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม องค์ที่ 2



พระประวัติ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระนามเดิมว่า พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าवासกรี ประสูติเมื่อวันเสาร์ ขึ้น 5 ค่ำ เดือนอ้าย ปีจอ จ.ศ. 1152 ตรงกับวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2333 ทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ องค์ที่ 28 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เดียวในเจ้าจอมมารดาจ้อย ซึ่งต่อมาเป็นท้าวทรงกันดาลในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3

ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าवासกรี ทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อพระชนมายุ 12 พรรษา พร้อมกับพระองค์เจ้าจักร ทรงเป็นหางนาศในคราวสมเด็จพระราชวังหลังทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อวันขึ้น 8 ค่ำ เดือน 8 ปีจอ พ.ศ. 2345 กรมหมื่นสุรินทรรักษ์หรือพระองค์เจ้าจักรนั้นประสูติปีเดียวกับพระองค์เจ้าवासกรี ส่วนกรมพระราชวังหลังที่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุนั้นก็คือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์ พระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อทรงผนวชแล้ว สมเด็จพระราชวังหลังกับพระองค์เจ้าจักรได้เสด็จประทับ ณ วัดระฆังโฆสิตาราม ส่วนพระองค์เจ้าवासกรีเสด็จประทับ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทรงผนวชเป็นสามเณรตลอดจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งสวรรคตใน พ.ศ. 2352

การศึกษา

พระองค์เจ้าवासกรีทรงศึกษาอักษรสมัยในสำนักสมเด็จพระพนรัตน์ อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน สมเด็จพระพนรัตน์เป็นผู้ที่มีความรู้แตกฉานทางด้านภาษา ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี พระองค์เจ้าवासกรีได้ทรงศึกษาอักษรสมัยทั้ง ไทย ขอม และมคธ พระคัมภีร์ต่างๆ วิธีทำเลขยันต์ โบราณคดี และตำราพิชัยสงคราม ด้วยพระอุตสาหะ ทรงมีพระสติปัญญาสามารถยิ่ง พระองค์เจ้าवासกรีจึงทรงมีความรู้แตกฉานทั้งทางคดีโลกและคดีธรรม

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าवासกรี ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อราวปีมะแม พ.ศ. 2354 ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงได้รับพระสมณฉายาว่า “สุวณฺณวรีสี” และเสด็จ ประทับ ณ วัดพระเชตุพนฯ เมื่อทรงผนวชได้ 3 พรรษา สมเด็จพระพนรัตน์ อธิบดีสงฆ์วัดพระ เชตุพนถึงมรณภาพในระหว่างพรรษา (พรรษาที่ 4) ครั้นเมื่อออกพรรษาแล้ว พระบาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จไปถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพนฯ จึงได้ทรงแต่งตั้งให้พระ เจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าवासกรีเป็นพระราชาคณะและอธิบดีสงฆ์ครองวัดพระเชตุพนฯ เมื่อ พ.ศ. 2357 ปีจอ

ทรงกรมเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส

พระองค์เจ้าवासกรีได้ทรงกรมครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า นภาลัย แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอนว่า โปรดเกล้าฯ สถาปนาเมื่อไร สมเด็จพระยาตำรง ราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า พระองค์เจ้าवासกรีคงได้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรี สุกตขัตติยวงศ์ เมื่อปีชวด จ.ศ. 1178 (พ.ศ. 2359) เมื่อทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนั้น ทรง เป็นพระอาจารย์ของเจ้านายในพระราชวงศ์หลายพระองค์ เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาบวรราชปักษ์ กรมหมื่น ไกรสรวิเชียร กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ เป็นต้น

ทรงเป็นเจ้าคณะกลาง

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุกตขัตติยวงศ์ ทรงเป็นเจ้าคณะกลาง ปกครองวัดทั้งในกรุงเทพฯ และธนบุรี จำนวน 61 วัด ดังปรากฏในพระ นิพนธ์สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพว่า เห็นจะเมื่อคราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ใน รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รวมวัดในกรุงเทพฯ จัดขึ้นเป็นคณะกลาง อีกคณะหนึ่ง ให้ขึ้นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ทรงบังคับบัญชาเสมอพระราชาคณะ

ทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ได้ทรงสถาปนากรมหมื่นอนุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ ขึ้นเป็น กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ และทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกอันเป็นตำแหน่งสูงสุดในศาสนจักร เมื่อวันที่ 14 ค่ำ เดือน 9 ปีชุน จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394)

พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณูชิตชิโนรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณูชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์วรรณกรรมไว้เป็นจำนวนมากทั้งร้อยกรองและร้อยแก้ว ดังนี้

ประเภทโคลง

1. โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน
2. โคลงภาพฤๅษีตัดตน
3. โคลงกลบทดาวล้อมเดือน
4. โคลงจารึกศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ 2 หลัง
5. โคลงจารึกศาลาราย 16 หลัง
6. โคลงภาพคนต่างภาษา

ประเภทร้อย

1. ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก
2. ร่ายทำขวัญนาคหลวง

ประเภทลิลิต

1. ลิลิตตะเลงพ่าย
2. ลิลิตกระบวนแห่กระถินพยุหยาตราทางสถลมารคและทางชลมารค

ประเภทฉันท์

1. ตำราฉันท์วรรณพฤติและฉันท์มาตราพฤติ
2. ฉันท์กล่อมช้างพัง และกาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง
3. ฉันท์สังเวทกลองวินิจฉัยเการี
4. สรรพสิทธิ์คำฉันท์
5. กฤษณาสอนน้องคำฉันท์
6. สมุทรโฆษคำฉันท์ ตอนปลาย

ประเภทกาพย์

จักรที่ปี่ตำราโหราศาสตร์¹

ประเภทกลอน

กลอนเพลงยาวเจ้าพระ

ประเภทร้อยแก้ว

1. พระปฐมสมโพธิกถา
2. คำประกาศบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ 4
3. พระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารสังเขป
4. พระราชพงศาวดารสังเขปและพระราชพงศาวดารย่อ
5. คำฤษฏี

¹ มีผู้จัดให้อยู่ในประเภทฉันท์ แต่พิจารณาคำประพันธ์แล้วเป็นความเรียงกับกาพย์

สิ้นพระชนม์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงดำรงพระชนม์อยู่ในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียง 2 ปี พระองค์ก็ทรงพระประชวรด้วยพระโรคชรา และสิ้นพระชนม์เมื่อวันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น 9 ค่ำ ปีฉลู เบญจศก จ.ศ. 1215 เวลาบ่าย 3 โมง ตรงกับวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2396 สิริรวมพระชนมายุได้ 63 พรรษา

เมื่อพระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวงแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ที่ตำหนักวาศุกรี วัดพระเชตุพนฯ และโปรดให้มีตำแหน่งพระครูฐานานุกรมประจำสำหรับรักษาพระอัฐิ ถึงเวลาเข้าพรรษาพระองค์ก็เสด็จพระราชดำเนินไปถวายพุ่มสักการะพระอัฐิทุกปี และถึงวันเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพนฯ ก็โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระอัฐิไปประดิษฐานที่ในพระอุโบสถ ทรงสักการบูชาแล้วทอดผ้าไตร 10 ไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์ เป็นพระราชประเพณีตลอดมาตั้งแต่รัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เป็น “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” เมื่อวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2464 นับได้ว่าทรงเป็นเจ้านายที่ทรงดำรงสมณศักดิ์สูงสุดพระองค์หนึ่ง

ในรัชกาลปัจจุบัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานฉัตร 5 ชั้น และฉัตรเครื่องประดับเป็นพระเกียรติยศ ณ ที่ประดิษฐานพระอัฐิ ในคราวเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานผ้าพระกฐินประจำพรรษา เมื่อวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2502

รัตนกวีของไทยและผู้มีผลงานดีเด่นด้านวัฒนธรรมระดับโลก

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส นอกจากจะทรงพระปรีชาญาณเป็นนักปราชญ์ในทางพุทธศาสนา ราชศาสตร์ แบบอย่างโบราณราชประเพณีต่างๆ ตลอดจนทรงรอบรู้ในทางไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ และภาษา มคธ ขอม ไทย เป็นอย่างดีแล้ว ยังทรงรอบรู้ในทางโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน อย่างลึกซึ้งอีกด้วย ทรงพระปรีชาสามารถในการใช้ภาษาได้อย่างไพเราะเพราะพริ้ง และทรงเป็นผู้มีความละเอียดรอบคอบในการนิพนธ์วรรณกรรม ทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง นับได้ว่าทรงเป็นรัตนกวีของไทย ในปี พ.ศ. 2533 ในโอกาสครบ 200 ปี ประสูติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส องค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้ประกาศพระเกียรติคุณ เป็นบุคคลผู้มีผลงานดีเด่นด้านวัฒนธรรมระดับโลก

ประวัติการศึกษา และการทำงาน

ชื่อ -นามสกุล
วัน เดือน ปี ที่เกิด
สถานที่เกิด
ประวัติการศึกษา

นางสาวสมใจ โพธิ์เขียว
วันที่ 13 เดือนมีนาคม พ.ศ. 2523
จังหวัดปทุมธานี
สำเร็จการศึกษาศิลปศาสตรบัณฑิต
(ภาษาไทย) คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยกรุงเทพ ปีการศึกษา 2546